

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 4(60)/2010
Серия ИСТОРИЯ.
ФИЛОСОФИЯ

Қазан–қараша–желтоқсан
1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Октябрь–ноябрь–декабрь
Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГКП **Қарагандинский государственный университет
имени Е.А.Букетова**

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

М.Ж.Буркеев, д-р хим. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.Е.Колумбаев,

Ж.С.Сыздыкова,

К.С.Алдажуманов,

В.В.Евдокимов,

Р.М.Жумашев,

З.Г.Сактаганова,

В.В.Козина,

Б.Г.Нуржанов,

С.Б.Булекбаев,

В.С.Батурин,

Л.К.Шотбакова,

Р.Ш.Сабинова,

З.Х.Валитова,

Г.М.Смагулова,

А.Н.Муканова,

редактор д-р. филос. наук;

д-р ист. наук;

д-р ист. наук;

д-р ист. наук;

д-р ист. наук;

д-р ист. наук

д-р филос. наук;

д-р филос. наук;

д-р филос. наук;

канд. ист. наук;

канд. психол. наук;

канд. ист. наук;

канд. ист. наук;

ответственный секретарь

канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*

Редактор *И.Д.Рожнова*

Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова

100012, г. Караганда,

ул. Гоголя, 38,

тел.: (7212) 51-38-20

e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 20.12.2010 ж. қол қойылды.

Пішімі 60×84 1/8.

Офсеттік қағазы.

Көлемі 21,25 б.т.

Таралымы 300 дана.

Бағасы келісім бойынша.

Тапсырыс № 553.

Подписано в печать 20.12.2010 г.

Формат 60×84 1/8.

Бумага офсетная.

Объем 21,25 п.л. Тираж 300 экз.

Цена договорная. Заказ № 553.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

© Карагандинский государственный университет, 2010

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан.

Регистрационное свидетельство № 1131-Ж от 10.03.2000 г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Адамбек Б.К.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңес ғылымының дамуы	5
<i>Адишева Г.Б.</i> Қазақстан мен Румыния Республикаларының ЕҚЫҰ, НАТО, ЮНЕСКО халықаралық ұйымдардың шеңберіндегі ынтымақтастығы	11
<i>Қарсыбаева Ж.А.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақ КСР халық шаруашылығының дамуы: тарихнамалық шолу.....	20
<i>Жұмашова А.А.</i> Отырар өркениетінің заттық және рухани мәдениеті.....	26
<i>Кәкенова Г.М.</i> 1930-жылдардағы Қазақстандағы шығармашылық интеллигенция арасындағы идеялық күрес: зерттеу мәселелері.....	33
<i>Жаркенова А.М.</i> 1959–1989 жж. Солтүстік Қазақстан этностарының дамуындағы демографиялық көрсеткіштер	41

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

<i>Блялова А.С., Евдокимов В.В.</i> Орталық Қазақстандағы палеолит ескерткіштерді зерттеу тарихына	46
<i>Сатанов А.Б., Өскембаев Қ.С.</i> Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық жүйесінің жалпы діни жағдайы мен ислам дамуына ықпалы.....	52
<i>Уәлиева Г.Қ., Жауымбаев С.У.</i> Таскешу керуен сарайы туралы жазба және археологиялық деректер.....	62
<i>Шайжанова Г.К., Мұқанова А.Н.</i> Қазақ-жоңғар этномәдени байланыстарының құқықтық проблемалары	68

Академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының доценті т.ғ.к.

Н.А.Бейсенбекованың 60 жылдығына арналған «Отан тарихын оқыту әдісінің өзекті мәселелері» атты

ДӨНГЕЛЕК ҮСТЕЛ МАТЕРИАЛДАРЫ

<i>Сақтаганова З.Ф.</i> 12-жылдық мектеп үшін жас ұрпаққа арналған оқулықтар: қарағандылық тарихшылардың жұмыс тәжірибесінен.....	75
<i>Козина В.В., Бөкіжанова Г.К.</i> Тақырыптың зерттелу материалдарының шеңберінде 10–11-сыныптарға арналған Қазақстан тарихы бойынша бағдарлама шеңберінде «Кеңес Одағының бірінші кезіңіндегі Қазақстанның этнодемографиялық ахуалы» тақырыбын оқыту материалдарын зерттеу	79
<i>Бейсенбекова Н.А.</i> Отандық тарихты оқытудағы ұлттық ұстанымдардың кейбір мәселелері .	84

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Адамбек Б.К.</i> Развитие советской науки в годы Великой Отечественной войны	5
<i>Адишева Г.Б.</i> Сотрудничество Республики Казахстан и Румынии в рамках международных организаций ОБСЕ, НАТО, ЮНЕСКО.....	11
<i>Карсыбаева Ж.А.</i> Развитие народного хозяйства Казахской ССР в годы Великой Отечественной войны: историографический обзор.....	20
<i>Жумашова А.А.</i> Материальная и духовная культура цивилизаций Отрара	26
<i>Какенова Г.М.</i> Идеиная борьба в среде творческой интеллигенции Казахстана в 1930-е гг.: проблемы изучения	33
<i>Жаркенова А.М.</i> Демографические показатели развития этносов Северного Казахстана в 1959–1989 гг.....	41

Трибуна молодых ученых

<i>Блялова А.С., Евдокимов В.В.</i> К истории открытия памятников палеолита в Центральном Казахстане.....	46
<i>Сатанов А.Б., Ускембаев К.С.</i> Влияние нормативно-правовой системы Республики Казахстан на религиозное положение и развитие ислама.....	52
<i>Уәлиева Г.К., Жауымбаев С.У.</i> Письменные и археологические источники о караван-сараях Таскишу.....	62
<i>Шайжанова Г.К., Муқанова А.Н.</i> Правовые проблемы казахско-джунгарских этнокультурных связей	68

МАТЕРИАЛЫ КРУГЛОГО СТОЛА

«Актуальные проблемы методики преподавания отечественной истории», посвященного 60-летию к.и.н. доцента кафедры археологии, этнологии и отечественной истории КарГУ имени академика Е.А.Букетова Н.А.Бейсенбековой

<i>Сақтаганова З.Ф.</i> Учебники нового поколения для 12-летней школы: из опыта работы карагандинских историков.....	75
<i>Козина В.В., Бокижанова Г.К.</i> Материалы к изучению темы «Этнодемографическая ситуация в Казахстане в первый период Советского государства» в рамках программы по истории Казахстана для 10–11 классов.....	79
<i>Бейсенбекова Н.А.</i> Некоторые проблемы национальной позиции в изучении отечественной истории.....	84

<i>Зуева Л.И.</i> Білімді дамытудың әлемдік тенденцияларының контекстіндегі тәжірибе және тарихтың мектеп курстарында оқытудың қазіргі мәселелері 88	<i>Зуева Л.И.</i> Опыт и современные проблемы преподавания школьных курсов истории в контексте мировых тенденций развития образования 88
<i>Огнева М.Г.</i> Тарих мұғалімінің шығармашылық зерттеу қызметі: әдістерді таңдауы, технологияларды іздестіруі..... 91	<i>Огнева М.Г.</i> Творческая исследовательская деятельность учителя истории: выбор методов, поиск технологий 91
<i>Мақтұпова Б.Е.</i> Тарих пәнін оқытуда проблемалық әдістерді қолдану 95	<i>Мақтұпова Б.Е.</i> Использование проблемных методов в изучении истории 95
<i>Баймолдина Ж.С.</i> Оқушылардың білімі мен біліктілігін жетілдіру..... 98	<i>Баймолдина Ж.С.</i> О совершенствовании знаний учащихся..... 98
<i>Ізтілеуова С.Д.</i> Тарих сабағында тарихи сананы қалыптастыру жолдары 101	<i>Ізтілеуова С.Д.</i> Пути формирования исторического сознания на уроках истории 101
<i>Смағұлова Қ.С.</i> Орта мектептерде «Қазақстан тарихы» пәнін оқытудың кейбір мәселелері.... 105	<i>Смағұлова Қ.С.</i> Некоторые проблемы в изучении дисциплины «История Казахстана» в средних школах 105
<i>Батурина Л.Л., Фалезинская И.Ю.</i> ТМД мектептерінде тарихты оқыту әдістері 109	<i>Батурина Л.Л., Фалезинская И.Ю.</i> Преподавание истории в школах СНГ 109
Академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры т.ғ.к. А.Н.Телғаринның 75 жылдық мерейтойына арналған «XXI ғасырдағы әлемдік тарихтың өзекті мәселелері» атты ДӨНГЕЛЕК ҮСТЕЛ МАТЕРИАЛДАРЫ	
<i>Жұмағұлов К.Т.</i> Қазақстан Республикасындағы жалпы тарихты зерттеу туралы..... 115	<i>Жұмағұлов К.Т.</i> Об изучении всеобщей истории в Республике Казахстан..... 115
<i>Горовой В.В.</i> Сыртқы саяси доктринаның қалыптасуындағы классикалық полис жолы жөніндегі мәселе: Перикл..... 119	<i>Горовой В.В.</i> К вопросу о классическом полисном пути формирования внешнеполитической доктрины: Перикл..... 119
<i>Әлиева С.К.</i> XIII–XIV ғғ. Франциядағы мемлекеттік басқарудың кейбір мәселелері 123	<i>Әлиева С.К.</i> Некоторые вопросы государственного управления во Франции XIII–XIV вв. . 123
<i>Селиверстов С.В.</i> Ш.Ш.Уәлиханов және Сыртқы істер министрлігінің Азия департаменті: Н.П.Игнатъевпен қарым-қатынас. (Неліктен Ш.Ш.Уәлиханов 1862–1864 жж. Петерборға қайтып оралмады?)..... 127	<i>Селиверстов С.В.</i> Ч.Ч.Валиханов и Азиатский департамент Министерства иностранных дел: взаимоотношения с Н.П.Игнатъевым (Почему Ч.Ч.Валиханов не вернулся в Петербург в 1862–1864 гг.?) 127
<i>Шлютиков М.В.</i> XXI ғасырдың басындағы Батыс Еуропа елдеріндегі ұлтаралық қатынастардың тарихнамасы 132	<i>Шлютиков М.В.</i> Историография межнациональных отношений в странах Западной Европы начала XXI века 132
<i>Смағұлова Г.М.</i> Қазақстан және Словакия Республикалары арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары 135	<i>Смағұлова Г.М.</i> Основные направления сотрудничества между Республиками Казахстан и Словакия 135
<i>Сүйінова А.С.</i> Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселелері және оларды шешудің стратегиясы 139	<i>Сүйінова А.С.</i> Проблемы безопасности в Центральной Азии и стратегии их решения 139
<i>Жунис К.А.</i> Палестина мәселесіндегі Бальфур декларациясының рөлі 143	<i>Жунис К.А.</i> Роль декларации Бальфура в проблемах Палестины 143
<i>Адамбек Б.К.</i> 1991–2000 жж. ТМД кеңістігіндегі саяси қатынастар 147	<i>Адамбек Б.К.</i> Политические отношения на пространстве СНГ в 1991–2000 гг. 147
<i>Адишева Г.Б.</i> 1990–2000 жылдардағы қазақстан-британ ынтымақтастығы жөнінде 151	<i>Адишева Г.Б.</i> К вопросу о казахстанско-британском сотрудничестве в 1990–2000-е годы..... 151
<i>Ғазизов Т.Ж.</i> Қазақстан Республикасы және Оңтүстік Корея ынтымақтастығының негізгі бағыттары бойынша атқарылған міндеттер (1999–2003 жж.)..... 155	<i>Ғазизов Т.Ж.</i> Реализованные задачи по основным направлениям сотрудничества Республики Казахстан с Южной Кореей (1999–2003 гг.) 155
<i>Телғарин А.Н.</i> НАТО және Чехия: тарихы және шындығы 159	<i>Телғарин А.Н.</i> НАТО и Чехия: история и реальность..... 159

Қапышев А.К. Қазақстан Республикасы: геосаясат және ұлттық қауіпсіздіктің кейбір мәселелері..... 162

МЕРЕЙТОЙЛЫҚ ДАТАЛАР

Т.ғ.к., доцент Н.А.Бейсенбековаға — 60 жас... 166

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР..... 168

Капышев А.К. Республика Казахстан: некоторые вопросы геополитики и национальной безопасности..... 162

ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ

К.и.н., доценту Н.А.Бейсенбековой 60 лет 166

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ..... 168

Б.К.Адамбек

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңес ғылымының дамуы

Мақалада 1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысы жағдайындағы көп ұлтты кеңес ғылымының қарқынды дамуы және оның ерекше маңызды бағыттары нақты айқындалған. Осыған байланысты әр түрлі деректі материалдарды пайдалану арқылы кеңес ғалымдары мен ғылыми-зерттеу орталықтарының әлеуеті мол, қуатты және көп салалы әскери экономиканы құрудағы әр жақты жүргізілген жұмысы дәлелді көрсетілген. Сонымен қатар одақтас республикалардағы ғылыми мекемелердің маңызды зерттеулері, майдан және тыл жұмыстарына қажетті зор үлес болғаны дәлелденді.

Кілтті сөздер: Ұлы Отан соғысы, кеңес ғалымдары, кеңес үкіметі, ғылым академиясы, ғылыми мекемелер, ғылыми-зерттеу орталықтары, ғалым-медикиер, ғалым-географтар, ғалым-конструкторлар, ғалым-инженерлер.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңестік ғылым орасан зор рөл атқарды. «Барлығы майдан үшін!», «Барлығы жеңіс үшін!» деген белгілі ұран ғалымдардың, ғылыми-зерттеу орталықтарының, институттарының, ғылыми лабораториялардың, тағы да басқа мекемелердің алдына қойған басты мақсаты болды.

Соғыс басталсымен кеңес ғалымдары арнайы мәлімделерінде өздерінің барлық білімдерін және күштерін Отанды қорғауға арналатынын жариялады. Кеңес ғалымдарының осы кезеңдегі пікірін білдірген КСРО Ғылым академиясының президенті В.Комаров: «Фашизмды талқандауға қатысу— ғылым алдында тұрған ең маңызды және ұлы мақсат, сондықтан оны орындауға кеңес ғалымдарының саналы өмірі мен білімі толық арналады»,— деп ашық көрсетті [1].

Мындаған кеңес ғалымдары өздерінің патриоттығын білдіріп, қолдарына қару алып, майданға аттанды, мысалы, Ленинградтағы ғылыми мекемелердің 18-ден 50-ге дейінгі жастағы қызметкерлері халық жасақшыларының қатарына қабылдау туралы өздерінің өтініштерін білдірген [2].

1941 ж. шілде айында, неміс-фашист басқыншыларының шабуылы елдің маңызды орталықтарына қауіп төндіре бастаған кезде, Кеңес үкіметі КСРО-ға және оның ғылыми мекемелерін мемлекеттің шығыс аймақтарына эвакуациялау туралы шешім қабылдады [3]. Сонымен қатар соғыс жағдайында қызмет етуге лайықты ғалымдардың комиссиялары мен комитеттері құрылды, олар өздерінің жұмыстарын ғылымның көптеген салаларында атқара бастады.

Соғыстың бірінші күндерінен бастап әскери техника саласында жұмыс істейтін ғалымдар техниканың жаңа түрлерін шығарып, ескі түрлерін жетілдіре бастады, мысалы, авиаконструкторлар С.Ильюшин, А.Микоян, С.Лавочкин өздерінің истребительдері мен штурмовиктерін жетілдіріп, жаңа деңгейге жеткізді, ал конструкторлар В.Климов, А.Микулин, А.Швецов авиамоторларды жетілдіру жағынан көп жұмыс атқарды, соның нәтижесінде әскери ұшақтардың жылдамдылығы және соғыс қабілеті өсіп, олар шайқастарда жақсы нәтижеге жете бастады. Конструкторлар мен инженерлер соғыс қарсаңында шығарылған Т-34 және КВ танкілерін жетілдіре түсті, сонымен қатар теңіздік миналарды және кемелерді магнитсіздендіретін құралдарды шығару қолға алынды [4]. Осы кезеңде көптеген ғалымдар мартен пештерінің жұмысын жақсарту, металдың жаңа түрлерін шығару, жарылғыш заттарды шығаратын конвейерлерді жетілдіру және т.б. жұмыстармен шұғылданды. Сонымен қатар уранның ядросын бөлшектеу бағытында жұмыстар жалғасын тапты, соған

байланысты КСРО Ғылым академиясында арнайы лаборатория құрылып, мұндағы атом проблемасымен шұғылданатын ғалымдарды академик И.Курчатов басқарды [5].

Соғыс жағдайында Мемлекеттік қорғаныс комитеті ғылыми мекемелердің алдында көптеген жұмыстар белгіледі, енді олар армияны қару-жарақ және оқ-дәрімен, әскери өнеркәсіпті шикізатпен, құралдармен және жаңа технологиямен қамтамасыз етуі керек болды. Мыңдаған ғылыми орталықтар өз жұмыстарын қайта құрып, өздерінің зерттеулерін соғыс қажетіне арнайтын бағыт таңдады.

Ғылыми орталықтардың жұмысын эвакуация жағдайында ұйымдастыруға тура келді, ол жұмысты 1942 ж. мамыр айында Свердловск қаласына көшірілген КСРО Ғылым академиясының Президиумы атқарды. Елдің батыс аймағындағы және Мәскеу мен Ленинградтың ғылыми мекемелері шығысқа көшірілді, олардың ішінде физика-математикалық, химиялық және техникалық ғылыми-зерттеу институттары болды. Мысалы, университеті және көп лабораториялары бар Қазан қаласына физика-техникалық, химиялық институттар шоғырланса, геологиялық мекемелер — Оралда, биологиялық — Фрунзеде, ал гуманитарлық институттар Ташкент пен Алматыда орналасты [6; 647, 648]. Осы кезеңде Украин Ғылым академиясы Уфа және Орал өңірінің кейбір қалаларында, ал КСРО-ның Сәулет академиясы Шымкент қаласында орналасты. Шығыс аймақтарына көшірілген көптеген салалық ғылыми-зерттеу мекемелері және олардың кәсіпорындары жаңа жерлерде өздерінің жұмыстарын соғыс қажеттілігіне бағындырды. Жаңадан құрылған ғылыми-зерттеу мекемелерінің ғалымдары өз жұмыстарын екі негізгі бағытта жүргізді: жаңа орталықтарына ғылыми көмек көрсету және шикізат ресурстарын әскери экономикада пайдалану. Сонымен қатар ғалымдар кәсіпорындарда жаңа продукция шығаруға, еңбектегі өнімділікті жоғарлатуға және күрделі инженерлік-техникалық шараларды іске асыруға көмек көрсетті.

1941–1942 жж. ғалымдар Уфа, Ижевск, Свердловск, Челябинск, тағы басқа қалалардың әскери кәсіпорындарына 1000 астам консультация берген. Ғылым академиясының филиалдары мен ғылыми орталықтары аталған жылы 750 консультация ұйымдастырған. Бұл консультациялар кәсіпорындарындағы кемшіліктерді жоюға, технологиялық үрдістерді жетілдіруге, әскери техниканы сапалы шығаруға көп көмек көрсетті [7; 217].

1942 ж. басында құрылған салааралық комиссиялар мен комитеттер өз жұмыстарын қарқынды жүргізе бастады. Орал, Сібір және Қазақстанның табиғи ресурстарын мобилизациялауға арналған комиссияларды атақты ғалымдар-академиктер И.П.Бардин, С.Г.Струмилин және М.А.Павлов басқаратын болды. Атақты геологтар А.Е.Ферсман, Қ.И.Сәтпаев және В.А.Обручевтың басқаруларымен Кузбастағы темір, Қазақстандағы молибден рудалары, Башқұртстандағы мұнай қорлары ғылыми түрде зерттелді [6; 649].

Осы кезеңдегі ғылыми жұмыстарды қорғаныс кәсіпорындарымен жақсы байланыстыру үшін, белгілі ғалымдар халық комиссариаттарының ғылыми-техникалық кеңестеріне енгізілді, олардың ішінде академиктер А.В.Винтер, Н.Т.Образцов, Н.Т.Грудцов, тағы басқалар болды. КСРО-ның Мемлекеттік жоспарлау комиссиясының ғылыми-техникалық сараптама кеңесін 1943 жылдан бастап академик А.А.Байков басқарды [8; 127]. Бұл Кеңестің құрамына 26 адам кірді, оның ішінде академиктер И.П.Бардин, Б.Е.Веденев, В.С.Кулебякин, Е.А.Чудаков, С.С.Несметкин, В.П.Никитин, С.Г.Струмилин, Л.Д.Шевяков, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшелері А.А.Бочвар, С.Н.Волькович, А.В.Горшков, А.С.Ильичев, тағы басқа атақты ғалымдар болды [8; 127]. Сонымен қатар кейбір белгілі ғалымдар ірі мемлекеттік қызметтерге тағайындалды, мысалы, академик И.П.Бардин — қара металлургия халкомының орынбасары, академик А.И.Берг — электроөнеркәсіп халкомының орынбасары, академик Б.Е.Веденев электростанциялар халкомының орынбасары қызметтерін атқарды [8; 128].

КСРО-ның оңтүстік аймақтары жау қолында қалғаннан кейін, Орал өңірінің табиғи ресурстарын зерттейтін комиссияның рөлі ерекше көтерілді. Бұл комиссия елдің шығысындағы өнеркәсіп орталықтарын салуда, табиғи байлықтарды өндіруде қомақты жұмыс атқарды, аталған комиссияның жұмысына 600 астам атақты ғалымдар қатысты. Орал өңірінде көптеген мекемелер шоғырланды, солардың күшімен аймақтағы табиғи байлықтарды игеру қарқынды жүргізілді [4; 536]. Осы жұмысты атқаруда ғалымдарға Мәскеу және Орал өңірінің басшылары жан-жақты көмек көрсетті, мысалы, БКП(б) Свердловск обкомының арнайы қаулысында: «Барлық партия, кеңес және комсомол ұйымдары академик В.А.Комаровтың комиссиясына белсенді көмек көрсетіп отырсын» деп көрсетілді [4; 537]. Осындай көмектің арқасында комиссия Орал өңірінде қажетті әскери тауарларды, табиғи ресурстарды шығаруға ерекше ықпал жасады. Сонымен қатар Орал комиссиясы Кузбасс және Қазақстанның табиғи ресурстарын зерттеуге үлес қосты. 1942 ж. мамыр айында Қазақстанға

академик В.Комаров бастаған ғалымдар тобы келді, осы кезден бастап қазақ жерінің табиғи ресурстарын зерттеу жұмыстары жоғарғы деңгейде жүргізіле бастады, өйткені осы аймақ жез, мырыш, никель, марганец, молибден рудаларына өте бай еді, солармен қатар бұл жерлерде қорғаныс саласына өте керек көмір байлықтары да болды. Қысқа мерзімде Қазақстанда қара және түсті металлургия, көмір өнеркәсібін зерттейтін кеңейтілген ғылыми-зерттеу жоспары құрылды, оны жасауға орал ғалымдарымен бірге республикадағы жоғары оқу орындарының, ғылыми мекемелердің геологиялық экспедициясына 120-дан астам мамандары қатысты. 1942 жылдың 10 тамызында аталған жоспар Қазақстан халық комиссарлар кеңесінің отырысында бекітілді [9].

Қазақстанның табиғи ресурстарын мобилизациялау жұмысы 1942 ж. басталып, кейінгі уақытта өзінің жалғасын тапты, осыған байланысты Қазақстанның батыс, орталық, шығыс аймақтарында көптеген ғылыми экспедициялар жұмыс істеді, соның нәтижесінде қара металлургияның рудалық базасы, энергобалансы, көмір базасы анықталды. КСРО Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалы көптеген геологтар отрядтарын құрып, оларды республикадағы марганец рудасының мөлшерін және мүмкіншіліктерін зерттеуге жіберді. Осындай жұмыстың нәтижесінде Орталық Қазақстанда Жезді, сонымен қатар Найзатау және Қаратау марганец кеніштері табылды [10].

Осы кезеңде өнеркәсіпке өте қажет «Екінші Баку» мұнай ресурстарын зерттеуге ғалымдар ерекше үлес қосты. Арнайы құрылған экспедициялар Татарстанның, Башқұртстанның аймақтарында, Еділ және Кама бойында көптеген мұнайлы жерлерді анықтады. Сондықтан Солтүстік Кавказдағы мұнай өндірістері жау қолында қалғанда, «Екінші Баку» әскери экономиканы мұнаймен қамтамасыз етіп тұруға барлық жағдай жасады. Осы кезде мұнай басқармалары мен трестеріне, өндірістеріне, сонымен қатар мұнай зауыттарына мұнай шығаруды жоғарғы деңгейге жеткізу керек деген тапсырма берді. Аталған тапсырмаға байланысты халық комиссариаты жергілікті мамандарға көмек көрсету үшін қосымша 100 ғылыми қызметкерлерді жіберді [11].

Соғыс кезінде КСРО-ның қорғаныс мүмкіншілігін күшейту үшін әр түрлі ғылыми салалардағы атақты ғалымдар өз еңбектерімен көзге түсті, олардың ішінде математиктер П.С.Александров, С.Н.Бернштейн, И.М.Виноградов, Н.И.Мусхелишвили; физиктер А.Ф.Иоффе, Д.Н.Скобельцин, П.Л.Капица, Л.И.Мандельштам; химиктер Н.И.Зелинский, И.В.Гребенщиков, А.Н.Несмеянов, А.Е.Фаворский, Н.И.Семенов болды [12; 200].

Майдандағы жауынгерлердің өмірін сақтап қалуда медицина саласындағы ғалымдар және әскери-медициналық қызметкерлер ерекше жұмыс атқарды. Олар госпитальдардағы жаралы жауынгерлердің 70 % қайта қатарға қосып, аурулардың 90 % жазып шығарды, сонымен қатар ғалым-медикилер жүздеген жаңа медициналық препараттарды шығаруға орасан зор көмек көрсетті [12; 201]. Мысалы, академик А.В.Палладин қанды тез тоқтату, жараларды қысқа мерзімде жазуға көмектесетін витаминдердің түрлерін анықтады, ал академик Н.Д.Строжечко ауыр жаралы жауынгерлерге көмек көрсетудің жаңа тәсілдерін ойлап тапты. Медициналық ғылымның алдындағы мақсаттарды орындауда, Ғылым академия Президиумы құрған Әскери-медициналық комиссия ерекше жұмыс атқарды, оны академик Л.А.Орбели басқарды. Соғыс жылдары өздерінің еңбектерімен көзге түскен атақты медикилер: Н.Н.Бурденко, А.Н.Бакулев, А.Н.Вишневский, А.И.Абрикосов, С.С.Юдин, С.Н.Спасокукоцкий, тағы басқалар болды [12; 201].

Ғалым-географтар және жер мамандары осы кезеңде пехота, танктер, артиллерия және басқа да әскери техникалар өте алатын жерлерді анықтап, оларға сипаттама беріп отырды. Инженерлік әскерлердің тапсырмасы бойынша Л.И.Прасолов басқарған ғалымдар соғыс болып жатқан территориялардың жол-географиялық карталарын дайындап, оларды майдан шебіне жіберіп тұрды. Сонымен қатар ғалымдар КСРО-ң батыс аймақтарының әр түрлі географиялық карталарын жасап шығарды, бұл карталарды Қызыл Армияның Бас командованиясі соғыстың аяғына дейін пайдаланды.

Мемлекеттік қорғаныс комитетінің көмегімен қару-жарақ және әскери техниканы шығаратын ғалым-конструкторлар В.Г.Грабин, И.И.Иванов, М.Я.Крупчатников, Ф.Ф.Петров, Б.И.Шавырин және тағы басқа ғалымдардың еңбегін атап кеткен жөн [6; 649]. Әр түрлі винтовкалар, автоматтар және пулеметтер шығаруда конструкторлар Н.Е.Березин, С.В.Владимиров, В.А.Дегтярев, С.Г.Симонов, Ф.В.Токарев, Г.С.Шпагин, Б.Г.Шпитальный, тағы басқалардың еңбектері ерекше болды [6; 649]. Көптеген қол қаруының және артиллериялық системалардың түрлері соғыстың екінші жартысында жеткілікті болып шығарылды. Соғыстың аяқ кезіне қарай Кеңес Одағы Германиядан артиллерия және миномет шығару жағынан — 5 есе, танкіге қарсы қолданатын орудиялар жағынан 2,6 есе асып түсті [6; 650].

КСРО Ғылым академиясының қарамағында жұмыс істеген ғалымдар радиотехника саласында майдан үшін көптеген аппараттар мен құралдар шығарды, олардың сапасы өте жоғары болғанын әскери мамандар талай рет атап өткен. Сонымен қатар радиотехника саласында жүздеген теориялық еңбектер пайда болды, олардың авторларының ішінде академиктер Б.А.Введенский, А.Л.Минц, А.И.Берг, Н.Д.Папалекси және тағы басқаларды атауға болады [7; 230].

Ғалым-инженерлер соғыс жылдары көптеген жаңалықтар енгізіп металлургия, машина жасау, прибор шығару салаларында бірқатар жаңа технологиялық шешімдер тапты, жүздеген ғылыми мекемелер өнеркәсіп орталықтарына көмек көрсетті. Әсіресе ғалым-металлургтер, академиктер Н.Т.Гудцов, А.М.Терпигоров, А.А.Бочвар, В.П.Вологдин және т.б. зор еңбегін атауға болады [13; 310]. Қорғаныс саласында ғалым оптиктердің қосқан үлестері қомақты орын алды, мысалы, академик С.И.Вавилов басқарған ғалымдар тобы инженерлермен бірігіп 50 астам оптикалық приборлар шығарды [13; 310].

Осы кезеңде Мәскеудегі Түсті металдар мен алтын ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары өнеркәсіп орындарына 30 астам ұсыныстар жасап, түсті металдар алуға арналған технологиялық тәсілдерді жетілдірген. Ғылым академиясының Автоматика және телемеханика институтының ғалымдары 18 автоматикалық құралдар мен станоктарды шығарды, ал МВУ-ң инженер-ғалымдары электрикалық дәнекерлеу, су астында жаңа металл кесудің жаңа әдістерін шығарып оларды көптеген кәсіпорындарда пайдалана бастады [4; 128].

Соғыс басталсымен КСРО-ның батыс аймағында орналасқан өнеркәсіп ошақтары, ғылыми мекемелер, материалдық құндылықтар эвакуациялық жұмыстар арқылы елдің шығысында орналаса бастады. Осы үлкен жұмысқа мыңдаған ғалымдар қатысты, олар эвакуациялық поездердің ұтымды кестелерін, көшірілген кәсіпорындардың жаңа жерде орналасу және жұмысқа кіру жоспарларын, қолданатын техника мен құралдарға сипаттама беру және т.б. жұмыстармен шұғылданды. Ғалым-инженерлер 1941 ж. шілдесінде құрылған Эвакуациялық кеңестің құрамына кіріп, осы органның жұмыстарын ұйымдастырушылардың қатарында болды. Осындай біріккен жұмыстың арқасында соғыстың бірінші жарты жылдығында КСРО-ның шығыс аймақтарына 1523 кәсіпорын көшірілді, олардың көпшілігі әскери мекемелер болды [14; 356]. Жалпы, эвакуациялық науқан кезінде Орал өңіріне — 667 кәсіпорын, Еділ бойына — 226, Батыс Сібірге — 244, Орта Азия мен Қазақстанға 308 кәсіпорын көшірілді [14; 356]. Сонымен қатар елдің шығыс аймақтарына 10 млн. астам адам көшірілді [15], олардың ішінде ғылыми қызметкерлер мен инженерлер аз болған жоқ. Эвакуацияға ұшыраған мекемелердің ішінде көптеген ғылыми-зерттеу институттары, лабораториялық және конструкторлық бюролар болды, олардың көпшілігі жергілікті ғылыми орталықтармен бірігіп істеп кенес ғылымының соғыс жағдайында дамуына ерекше үлес қосты. Бірқатар ғылыми мекемелер және ғылыми қызметкерлер кейінгі кезеңде жаңа қоныстанған аймақтарда қалып қойды және ондағы ғылыми-зерттеу жұмыстарға қомақты үлес қосты.

Соғыс жылдардағы барлық әскери-мобилизациялық және эвакуациялық жұмыс транспорт салаларының қызметіне тікелей байланысты болды. Бұл жағынан теміржол транспортының ерекше қызметін атап кеткен жөн. Соғыс басталсымен теміржол транспорты ғалымдар дайындаған әскери кестеге көшті, ол бойынша жолаушылар поездарының саны азайтылып, бүкіл сала тек соғыс қажетіне керек жұмыстарды атқарды [16]. Осы қиын кезеңде бұзылып істен шыққан теміржол линияларын қалпына келтіруге, жаңа теміржол магистральдарын салуда ғылыми-зерттеу институттарының, теміржол саласының оқу-орындарының үлесі зор болды. Соның нәтижесінде соғыс жылдары 9 мың км жаңа теміржол линиялары салынды, оның ішінде Свияжск-Астрахан, Ақмола-Қарталы, Омбы-Гурьев, Кизляр-Астрахан [14; 356]. Аталған кезеңде теміржолдың 116 мың км қалпына келтіріліп, 3 мыңнан астам көпірлер жөндеуден өтті [14; 356].

Донбасс жау қолында қалғаннан кейін әскери экономиканы көмірмен қамтамасыз ету басты проблемаға айналды, сондықтан көмір өнеркәсібіндегі мәселелерді шешуде жүздеген ғалымдар мен инженерлердің ерен еңбектерін атауға болады. Ғалымдардың ұсыныстары бойынша, бұл салада көптеген проблемалар шешіліп, көмір алу көлемі әлдеқайда көбейтілді, мысалы, Орал, Кузбасс және Қарағандыда жаңа шахталар іске қосылып, көмір өндіру 2,5 есе көбейді. Ал ғалымдардың ұсыныстарына сүйенген Подмосковье бассейнінің шахталары соғыстан бұрынғы көмір алу деңгейін 1,5 есеге арттырды, сонымен қатар азат етілгеннен кейін Донбасс қайтадан өз өнімдерін бере бастады [13; 301].

Соғыс басталсымен ауылшаруашылық саласы орасан зор шығынға ұшырады. Мысалы, мал саны, егін алқабы екі есе азайып, жалпы ауылшаруашылық өнім соғыстан бұрынғы деңгейдің 37 %

ғана құрады [17; 115]. Осыған байланысты КСРО басшылығы, Ғылым академияның ғылым орталықтары Сібірдің, Қазақстан және Орта Азия республикаларының ауылшаруашылығын көлемді дамытуға ерекше көңіл бөлді. Қызыл Армияны, жалпы халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету күн тәртібіндегі ең маңызды мәселеге айналды. Осы кезеңде агрономиялық институттарының ғалымдары ауылшаруашылығындағы көптеген проблемаларды шешуге көмек көрсетті. Осының арқасында шығыс аймақтағы республикалардың ауыл еңбеккерлері дәнді-дақылдар мен техникалық дақылдардың егіс көлемін ұлғайтып, майдан мен тылға азық-түлікті, өнеркәсіпке шикізатты керекті мөлшерде беріп тұратын болды. Село мен ауылдың тұрғындары ғалымдардың ұсынысымен тың жерлерді игеруге кірісті, осыған байланысты егіс көлемі соғыстан бұрынғы деңгейдің 75 % құрады [17; 116]. Сонымен қатар ғалым-агрономдар зерттеп дайындаған арнайы бағдарлама бойынша елдің шығыс аймақтарында шұғыл түрде қант қызылшасын өсіру қолға алынды. КСРО-ның батыс облыстары жаудан азат етіле бастаған кезде, Қорғаныс комитетінің өкілдерімен бірігіп көптеген ғылыми-зерттеу орталықтары аталған жерлердегі ауылшаруашылықты қалпына келтіру жұмыстарына қатысты.

Атап отырған кезеңде гуманитарлық ғылымдардың жағдайы өте қиын болды. Соғыс басталсымен осы салаларда жұмыс істейтін ғылыми орталықтар, құнды құжаттар мекемелерін шығыс аймақтарға ауыстыру жұмыстары жүргізілді. Мысалы, КСРО Ғылым академиясының тарих институты — Ташкент пен Алматыда, Мәскеу университеті — Ашхабадта, Киев және Харьков университеттері Қызылорда қалаларында орналасты [18; 119]. Кеңес тарихшылары халықтың патриоттық сезімін нығайту үшін әскери-тарихи, үгіт-насихат жұмысын жүргізді. Сонымен қатар КСРО халықтарының әр тарихи кезеңдерде басқыншыларға қарсы жүргізген күресі зерттеушілердің басты тақырыбына айналды. Осы бағытта жұмыс істегендердің ішінде атақты тарихшылар Б.Д. Греков, С.В. Бахрушин, Е.В. Тарле, И.Н. Минц, В.М. Хвостов, Н.Л. Рубинштейн және тағы басқалар болды. Бірқатар еңбектер 1700–1721 жж. Солтүстік, 1756–1762 жж., 1812 ж. Отан соғыстарына, 1918–1920 жж. шетел интервенциясына арналды. Белгілі тарихи қайраткерлер Александр Невский, IV Иван, I Петр; колбасшылар А. Суворов, М. Кутузов, Б. Хмельницкий және тағы басқалар туралы көптеген еңбектер пайда болды. 1941 ж. аяғында Ұлы Отан соғысы туралы материалдар жинайтын арнайы комиссия құрылып, оның жұмысын Ғылым академиясы басқаратын болды. Осы кездегі ірі ғылыми еңбектердің ішінде одақтас республикалардың тарихшылары бірігіп жазған көптомдық «Дипломатия тарихы» деген кітапты атау керек [18; 119]. Эвакуацияда болған атақты тарихшылар С.В. Бахрушин, С.Б. Готье және А.М. Панкратова Өзбекстан мен Қазақстанның тарихын жазуға қатысты [18; 131]. Сонымен қатар жаңа ғылыми орталықтар және басылымдар пайда болды, мысалы, 1944 ж. КСРО Ғылым академиясында Өнер тарихының институты ашылып, осы жылы «Тарих және философия» сериясы шыға бастады [18; 131]. Гуманитарлық ғылымдардың осы кездегі ерекшелігін атағанда, басты үрдісті байқауға болады, мәселен, филологтар, экономистер, философтар және заңгерлер өздерінің көптеген еңбектерін әскери-патриоттық тәрбиеге және соғыс тақырыптарына арнаған.

Шығыс аймақтағы республикалардың, әсіресе Қазақстанның соғыс жылдарындағы ғылымы қарқынды дамыды. Республика ғалымдары 1942 ж. ортасына қарай халық шаруашылық және қорғаныстық маңызы бар 150 тақырып бойынша ұсыныстар мен тұжырымдар берді. Осы жағынан геолог-ғалымдар жемісті жұмыс істеді, олар пайдалы қазбалардың 500 астам кенішін ашты және 150 кенішті зерттеді, бұлардың бір бөлігі бірден игеріле бастады [10; 348]. 1941–1945 жж. Қазақстанда 12 ғылыми институт және олардың филиалдары ашылды, ғылыми қызметкерлердің саны 152-ден 864 адамға дейін өсті [10; 348]. Мұның бәрі КСРО Ғылым академиясының қазақ филиалын Қазақ КСР Ғылым академиясы етіп қайта құру үшін алғы шарт жасады, бұл заң жүзінде 1946 ж. маусымда аяқталды. Оның тұңғыш президенті белгілі геолог, академик Қ.И. Сәтпаев болды, ол Жезқазғанның қойнауын зерттеген және пайдалы кендерді іздеуді алдын ала болжау туралы ғылыми бағыт қалыптастырған болатын. Ғылымның дамуында республикалардың ынтымақтастығы елеулі рөл атқарды.

Қазақстан ғалымдарының жанында Мәскеудің, Ленинградтың, Киевтің және елдің басқа қалаларының 20 астам ғылыми мекемелерінің ұжымдары және академиктер И.П. Вернадский, В.А. Обручев, А.М. Панкратова, А.А. Скачинский және басқа әйгілі ғалымдар жұмыс істеді [10; 348].

Соғыс қажетіне ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде Украин және Белорус Ғылым академияларының қызметкерлері елеулі үлес қосты. 1943 ж. Өзбекстан мен Арменияда республикалық ғылым академиялары ашылды, ал 1944–1946 жж. ғылым академиялары

Әзербайжанда, Латвияда және Қазақстанда пайда болды [19]. Соғыстың аяқ кезінде КСРО Ғылым академиясының құрамында Батыс-Сібір, Татар, Қырғыз, Карело-Фин филиалдары, Дағыстан, және Қиыр Шығыс базалары ұйымдастырылды. Сонымен қатар, аталған кезеңде КСРО-ның педагогикалық және медициналық академиялары ашылды [20].

1944–1945 жж. кеңестік ғылыми мекемелердің соғыс кезіндегі әрекетін бағалайтын сараптама жұмыстар жүргізілді, оған атақты ғалымдар мен ғылыми қызметкерлер қатысты. Осы жұмыс кезінде КСРО Ғылым академиясы, оның филиалдары, бөлімшелері ғылыми-зерттеу институттары орасан зор қызмет атқарғаны анықталды. Соғыс басталсымен мыңдаған ғылыми қызметкерлер қолдарына қару алып майданға аттанды, сөйтіп олар жауға қарсы жүргізілген әскери операцияларға қатысты. Ғалымдардың басым көпшілігі соғыс жағдайында басталған ғылыми-зерттеу жұмыстарына асқан белсенділікпен кірісті және ғылымның көптеген салаларының дамуына үлес қосты. Жер қойнауындағы байлықты игеру, әскери техника мен құралдарды шығару, эвакуацияға ұшыраған ғылыми орталықтар мен мекемелердің жұмысын жандандыру, көптеген жаңа ғылыми бағыттарды терең дәлелдеу, өнеркәсіп және ауылшаруашылықтың дамуына әржақты көмек көрсету және т.б. орасан жұмыстар кеңес ғалымдарының қатысуымен жүргізілді. Сонымен қатар соғыс жылдарындағы ғылыми жетістіктерден кейінгі халық шаруашылығын қалпына келтіру жұмыстарына жақсы негіз жасады.

Соғыс жылдарындағы қиындықтарға қарамастан, ғылыми қызметкерлерді дайындау жұмыстары жалғасын тапты, осыған байланысты ғылыми кадрлардың саны да, сапасы да өсті. Елдің барлық аймақтарында көптеген ғылыми-зерттеу орталықтары пайда болып, олар ғылымның әр түрлі салаларында жемісті қызмет атқарды. 1945 ж. КСРО Ғылым академиясының мерейтойына арналған салтанатты жиналыста оның президенті академик В.Комаров өзінің сөзінде: «Соғыс жылдары кеңес ғалымдарында бұрын болмаған ерекше творчестволық шабыт пайда болды, ол ғылымның барлық салаларында байқалды. Сондықтан біз осы атқарған жұмыстарымызды мақтан етеміз», — деп көрсетті [21]. Салтанатты жиналысқа 123 шетел ғалымдары қатысты, олардың көпшілігі өздерінің сөздерінде кеңес ғалымдарының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ерекше жетістіктерін атап өткені соған дәлел бола алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Правда. — 1941. — 23 қырк.
- 2 *Кольцов А.В.* Ученые Ленинграда в годы блокады (1941–1945). — М.-Л.: Наука, 1962. — С. 18.
- 3 Начальный период войны / Под ред. С.П.Иванова. — М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1974. — С. 272.
- 4 История Великой Отечественной войны Советского Союза. — 1941–1945: В 6 т. / Под ред. П.Н.Поспелова, В.А.Антонова, И.В.Баграмяна и др. — Т. 2. — М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1962. — 649 с.
- 5 Советская культура в годы Великой Отечественной войны / Под ред. Л.М.Зак, В.С.Лельчук. — М.: Наука, 1976. — С. 90.
- 6 *Зуев М.Н.* История России: Учеб. для вузов / Под ред. А.Г.Буланова. — М.: Приор, 2005. — 687 с.
- 7 *Темірбаев К.М., Украинцев В.В.* Очерки истории советской культуры. — М.: Наука, 1980. — 318 с.
- 8 *Аристов В.* Страницы славной истории. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. — 225 с.
- 9 *Рыспаев К.* История Республики Казахстан: Учеб. пособие для студентов вузов. — Алматы: Білім, 2002. — С. 305.
- 10 Қазақстан тарихы: Очерктер / Құраст.: К.С.Алдажұманов, Т.Б.Балақаев, М.К.Қозыбаев, К.Н.Нұрпейісов. — Алматы: Дәуір, 1994. — 410-б.
- 11 Новейшая Отечественная история. XX век. — Кн. 2 / Под ред. Э.М.Щагина, А.В.Лубкова. — М.: Владос, 2004. — С. 144.
- 12 *Адамбеков Б.К.* XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 201 б.
- 13 История СССР. Эпоха социализма / Под ред. С.А.Сераева. — М.: Просвещение, 1977. — 559 с.
- 14 *Берхин И.Б.* История СССР. Советский период: Учеб. пособие для вузов. — М.: Высш. шк., 1987. — 703 с.
- 15 *Верт Н.* История Советского государства / Под ред. А.П.Фоменко. — М.: Прогресс-Академия, 1995. — С. 365.
- 16 Сб. документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. — Вып. 4. Эпоха социализма (1941–1945 гг.) / Под ред. В.З.Дробижеева. — М.: Высш. шк., 1981. — С. 220.
- 17 *Адамбек Б.К.* Сотрудничество народов СССР в создании военной экономики в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Общество. Архив. История. Материалы науч.-теор. конф., проходившей на базе Государственного архива Карагандинской области / Под ред. У.А.Амантаева. — Караганда, 2010. — 425 с.
- 18 Историография истории СССР. Эпоха социализма / Под ред. И.И.Минца. — М.: Высш. шк., 1982. — 336 с.
- 19 История СССР. Эпоха социализма / Под ред. В.З.Дробижеева, Ю.С.Кукушкина, М.Е.Найденова и др. — М.: Высш. шк., 1985. — С. 352.

20 Новейшая история Отечества. XX век: Учеб. для студентов вузов. — Т. 2 / Под ред. А.С.Киселева, Э.М.Щагина. — М.: Владос, 1998. — С. 223.

21 Правда. — 1945. — 17 маус.

Б.К.Адамбек

Развитие советской науки в годы Великой Отечественной войны

В статье раскрываются основные направления развития многонациональной советской науки в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). С привлечением документальных источников показывается деятельность советских ученых и научно-исследовательских центров по созданию и развитию научного потенциала многоотраслевой военной экономики советского государства в условиях военного времени. Также раскрывается вклад научных учреждений союзных республик в разработку исследований, необходимых для фронта и работы тыла.

B.K.Adambek

Soviet science during the great patriotic war

In article are considered main trends of developments of the multinational soviet science at period of the Great domestic war (1941–1945). Activity soviet scientist appears with attraction of the varied documentary sources and research centre on creation and development of the powerful scientific potential and military economy Soviet state in condition military belt. Thereby we can observe big contributions made by scientific institutions of allied states and their importance for research preparation and forming front.

УДК 339.92(574)+(498)

Г.Б.Адишева

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Сотрудничество Республики Казахстан и Румынии в рамках международных организаций ОБСЕ, НАТО, ЮНЕСКО

В статье рассмотрено сотрудничество Казахстана и Румынии в рамках таких международных организаций, как ОБСЕ, НАТО и ЮНЕСКО. Автором проанализированы основные направления совместной работы по обеспечению региональной безопасности, по предотвращению конфликтов и борьбе с новыми угрозами, а также показаны перспективы развития культурно-гуманитарных связей на международной арене.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Восточная Европа, Румыния, сотрудничество, международные организации, председательство в ОБСЕ, ассамблеи ОБСЕ, политика, глобальная политика, региональная политика.

В начале 90-х годов для Республики Казахстан основной задачей являлась постепенная интеграция в мировое сообщество. Установление прямых связей с различными международными и региональными структурами соответствует принципу многовекторности внешней политики Казахстана и отвечает интересам укрепления его национальной безопасности. В этой связи большое значение для Казахстана имеет опыт стран Восточной Европы, которые, находясь в сходных социально-экономических условиях переходного периода, раньше вступили на путь преобразований, накопили значительный опыт в решении экономических, социальных, национальных проблем. Развитие двусторонних и многосторонних связей с этими государствами является существенным фактором укрепления позиций Казахстана на международной арене. Успешное продвижение демократических преобразований в Казахстане вызывает доверие к политике руководства страны со стороны государств Восточной Европы, включая Румынию. Между Казахстаном и Румынией сложились стабильные конструктивные отношения, основанные на принципах доверия и взаимного учета интересов.

Согласно Декларации о развитии дружественных отношений и сотрудничества от 21 сентября 1998 г. Румыния и Казахстан сотрудничают как на двусторонней основе, так и в рамках Организации Объединенных Наций (ООН), Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) и других международных организаций. Оба государства подтверждают приверженность принципам уважения, территориальной целостности государств и прав человека, выступают за разрешение всех споров исключительно мирными средствами, в соответствии с Уставом ООН. Румыния и Казахстан выразили свою волю по претворению в жизнь общеевропейских договоренностей об установлении доверия и безопасности и выполнению обязательств, вытекающих из соответствующих договоренностей [1; 55].

О высоком уровне и важности дальнейшего развития и укрепления двусторонних связей между Казахстаном и Румынией свидетельствует также оказание взаимной поддержки международных инициатив наших стран. Румынская сторона выразила свою поддержку кандидатуре Республики Казахстан для вступления в полноправные члены Всемирной Торговой Организации и в стремлении участвовать в качестве наблюдателя в Организации Черноморского экономического сотрудничества и в Дунайской комиссии. Казахстан в 2001 г. оказал поддержку кандидатуре Румынии на председательство в ОБСЕ, на выборах непостоянных членов Совета Безопасности ООН в 2003 г. Со своей стороны Румыния также поддержала кандидатуру Казахстана на председательствование в ОБСЕ в 2010 г. Обе стороны заявили о взаимной поддержке членства стран в ЭКОСОС, а также поддержали друг друга при вхождении в Исполнительный Совет Всемирной Туристской Организации [1; 56].

Особое место среди международных европейских структур занимает Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе, участником которой Республика Казахстан стала в январе 1992 г. В 1999 г. был открыт Центр ОБСЕ в г. Алматы, а 21 июня 2007 г. решением Постоянного Совета ОБСЕ был переименован в Центр ОБСЕ в Астане [2; 69]. Инициатива о присоединении Казахстана к ОБСЕ исходила от западных стран, чьи представители в ходе рабочих контактов в первые годы независимости нашего государства настойчиво продвигали эту идею. Главным побудительным мотивом для Казахстана стало стремление решить наиболее актуальные проблемы безопасности и сотрудничества, с которыми страны СНГ столкнулись после развала СССР. Вступление в Организацию было также продиктовано желанием активно участвовать в общеевропейских процессах, позволяющих выработать и применять на практике принципы, заложенные в Хельсинкском заключительном акте 1975 г. и других документах ОБСЕ. Эти цели обусловили и стратегическую задачу по достижению председательства в ОБСЕ, впервые озвученную на заседании Постоянного Совета Организации в начале февраля 2003 г.

Для Казахстана большой интерес вызывает опыт председательства Румынии в ОБСЕ в 2001 г. Республика Румыния была первой страной, которая поддержала инициативу председательства Казахстана в ОБСЕ. Румынские дипломаты, основываясь на своем опыте и практике, сразу же начали предлагать сотрудничество в этом направлении. Был предложен проект стажировки и работы казахстанских специалистов в румынском МИДе. Для консультаций были выдвинуты два представителя, которые работали в то время, когда Румыния была председателем ОБСЕ [3].

Об успешном развитии и укреплении двусторонних связей между странами в рамках ОБСЕ свидетельствует участие представителей Парламента Румынии в качестве международных наблюдателей на выборах в Мажилис Парламента РК в октябре 2004 г. Депутаты Парламента Румынии (8 чел.) в качестве краткосрочных наблюдателей приняли участие в состоявшихся в декабре 2005 г. президентских выборах в Республике Казахстан, которые, по оценке румынских парламентариев, прошли в обстановке максимальной прозрачности, без каких-либо нарушений.

По приглашению Правительства РК 18 августа 2007 г. за внеочередными выборами в Мажилис Парламента РК наблюдала совместная миссия БДИПЧ/ОБСЕ, Парламентской Ассамблеи ОБСЕ и Парламентской Ассамблеи Совета Европы. Миссия состояла из 531 человека, в том числе 4-х депутатов Парламента Румынии в качестве краткосрочных наблюдателей от Парламентской Ассамблеи ОБСЕ. Наблюдатели посетили 1743 избирательных участка. В рамках наблюдения с 16 по 18 августа в Казахстане находился Директор БДИПЧ К.Штрохаль, который провел встречи в Сенате, МИДе и ЦИК [4].

Советник Президента Румынии по внешнеполитическим вопросам Анка Илиною на встрече с Временным Поверенным в делах РК Бакытжаном Ордабаевым по случаю вручения поздравления Президенту РК Н.А.Назарбаева Президенту Румынии Т.Бэсеску с Национальным днем Румынии в г.Бухаресте 30 ноября 2007 г. заявила об официальной поддержке Румынией кандидатуры Респуб-

ки Казахстан на председательство в ОБСЕ. Как заявила А.Илиной, «данное решение принято с учетом современных достижений Казахстана и высокого международного авторитета нашей страны, и что Румыния придает приоритетное значение развитию взаимовыгодных двусторонних связей с Казахстаном» [5]. Об этом решении официально министр иностранных дел Румынии М.Р.Унгуряну сообщил в Брюсселе во время встречи с министром иностранных дел РК К.Токаевым в декабре 2007 г.

В период с 29 июня по 3 июля 2008 г. в Астане состоялась 17-я ежегодная сессия Парламентской Ассамблеи ОБСЕ. В контексте председательствования Казахстана в ОБСЕ в 2010 г. проведение ежегодной сессии ПА ОБСЕ стало важным мероприятием, которое будет способствовать дальнейшему расширению межпарламентского диалога в рамках Организации. В работе ежегодной сессии в г. Астане приняли участие более 500 делегатов, представлявших свыше 50 государств Европы, Азии и Америки, а также международные и парламентские организации. В рамках заседания депутаты Парламента Румынии провели ряд двусторонних встреч с казахстанскими коллегами. На торжественном открытии пленарного заседания сессии ПА ОБСЕ с приветственными словами выступили Президент РК Н.Назарбаев, Председатель Сената Парламента РК К.Токаев и Председатель Парламентской Ассамблеи ОБСЕ Г.Леннмаркер. На пленарном заседании была принята Астанинская декларация, которая включает в себя разделы, касающиеся транспарентности в рамках ОБСЕ в политических вопросах и вопросах безопасности, экономических вопросов, науки, технологии и окружающей среды, демократии, прав человека, гуманитарных вопросов, дальнейшей реформы ОБСЕ, расширения участия парламентариев в работе организации.

Брифинг Временного Поверенного в делах РК в Румынии Б.Ордабаева для представителей СМИ состоялся в г. Бухаресте 10 декабря 2008 г. Казахстанский дипломат подробно информировал, что решение о председательстве РК в ОБСЕ в 2010 г. является признанием реальных достижений Казахстана в сфере построения демократического общества и либеральной рыночной экономики и его следует отнести к достижению всего народа Казахстана и Президента страны Н.А.Назарбаева. Политическое лидерство РК в ОБСЕ в 2010 г. представляется адекватным выбором европейских партнеров, поскольку именно Казахстан выдвигает инициативы и демонстрирует успешный опыт экономической и политической модернизации, является признанным лидером в Центральной Азии, способным продвигать и отстаивать принципы и ценности ОБСЕ. Собеседники заявили, что «председательствование в ОБСЕ является огромной ответственностью и выразили уверенность, что Казахстан будет активным лидером в поисках решения международных проблем». По мнению генерального директора газеты «Ziua» Сорина Стэнэску, «Казахстану, как стране, вносящей весомый вклад в обеспечение стабильности и безопасности в мире, как явному лидеру в Центрально-Азиатском регионе, безусловно, полезно и целесообразно возглавить ОБСЕ в 2010 году. Это на пользу всем странам-членам ОБСЕ, в этом заинтересованы не только государства региона, но и всё международное сообщество» [6].

Руководство Румынии позитивно оценивает достижения Казахстана в политической и социально-экономической сферах и рассматривает нашу страну в качестве основного партнера в Центральной Азии. Бухарест поддерживает председательство Казахстана в ОБСЕ. Одним из примеров тому — личное послание Президента Румынии Т.Бэеску Президенту РК Н.Назарбаеву, в котором выражена поддержка Казахстану в намерении председательствовать в ОБСЕ и мнение о том, что это будет способствовать распространению стандартов и обязательств ОБСЕ во всех государствах Центральной Азии.

В ходе визита в марте 2010 г. в Казахстан Президент Румынии Траян Бэеску поддержал также и проведение саммита ОБСЕ в г.Астане. Он официально заявил о поддержке инициативы о проведении саммита глав государств ОБСЕ: «Очень важно, чтобы эта встреча президентов состоялась именно в Астане. Это позволит обратить взор ОБСЕ на Центральную Азию» [7]. Главы государств обсудили сотрудничество на международной арене. Президенты Казахстана и Румынии отметили, что два государства имеют схожие позиции по актуальным вопросам глобальной и региональной политики, стабилизации обстановки в Афганистане и Ираке, борьбы с международным терроризмом, ядерного разоружения и нераспространения и т.д.

Необходимо отметить, что решение о председательствовании Республики Казахстан стало историческим, а также беспрецедентным по целому ряду причин. Так, впервые в истории ОБСЕ ее возглавит тюркское азиатское государство с преимущественно мусульманским населением. При этом среди председателей ОБСЕ всегда преобладали представители Западной Европы, члены или кандидаты на вступление в Евросоюз.

Таким образом, решение о председательствовании Казахстана в 2010 г. подтвердило подлинное равноправие всех государств-участников Организации. Во многом решение о председательстве является признанием реальных достижений Казахстана в построении демократического общества и либеральной рыночной экономики. Консенсус государств-участников ОБСЕ основан на признании верности внутренней и внешней политики страны, обеспечившей политическую стабильность в стране и четкость внешнеполитического курса. Статус председателя одного из престижнейших региональных форумов выводит Казахстан на новый уровень восприятия в системе координат современного мира. В среднесрочной и долгосрочной перспективе это будет положительно позиционировать Казахстан в рамках других международных структур, в первую очередь ООН, а также в двусторонних взаимоотношениях с ведущими державами Европы и Азии.

Важным аспектом укрепления военной безопасности как Румынии, так и Республики Казахстан является сотрудничество с Североатлантическим Альянсом (НАТО). Республика Казахстан и Республика Румыния придают большое значение двустороннему и многостороннему сотрудничеству в рамках Совета евроатлантического партнерства и программы НАТО «Партнерство ради мира», которые призваны сыграть важную роль в укреплении безопасности и региональной стабильности.

Падение Берлинской стены в ноябре 1989 г. обозначило конец «холодной войны». В очень короткий срок в результате стремительных изменений в Центральной и Восточной Европе НАТО оказалась перед лицом новых проблем безопасности совершенно иного рода. В ответ на эти изменения в июле 1990 г. на встрече в верхах в Лондоне лидеры государств НАТО протянули «руку дружбы» над старой разграничительной линией между Востоком и Западом, предложив новые отношения сотрудничества со всеми странами Центральной и Восточной Европы. Таким образом, была подготовлена почва для создания в декабре 1991 г. Совета североатлантического сотрудничества (ССАС). Этот форум был призван объединить НАТО и новые страны-партнеры для обсуждения вопросов, вызывающих общую обеспокоенность. В 1997 г. на смену ССАС и для успешного продолжения начатой им деятельности был создан Совет евроатлантического партнерства (СЕАП), проложивший путь для развития углубленного и более оперативного партнерства [8; 68].

В 1994 г. была выдвинута программа «Партнерство ради мира» (ПРМ) — важнейшая программа практических двусторонних отношений между НАТО и отдельными странами-партнерами, позволившая процессу сотрудничества сделать значительный шаг вперед. Благодаря данной программе эти страны начали развивать индивидуальные отношения с НАТО, самостоятельно определяя приоритетные направления сотрудничества. Официальной основой программы «Партнерство ради мира» является Рамочный документ, в котором излагаются конкретные положения для каждой из стран-партнеров: сохранять демократическое общество; соблюдать принципы международного права; выполнять обязательства, вытекающие из Устава ООН, Всеобщей декларации прав человека, Хельсинкского заключительного акта и международных соглашений о разоружении и контроле над вооружениями; воздерживаться от угрозы или применения силы против других государств; не нарушать существующих границ государств; разрешать споры мирным путем [9]. Страны также обязуются способствовать прозрачности государственной системы оборонного планирования и формирования оборонного бюджета, обеспечивать демократический контроль над вооруженными силами, развивать потенциал, необходимый для ведения совместных действий с НАТО в рамках миротворческих и гуманитарных операций.

Первоначально политика партнерства, проводимая НАТО, была направлена на устранение преград и обеспечение безопасности посредством диалога и сотрудничества. Сегодня страны-партнеры решают вместе с НАТО проблемы безопасности XXI в., включая терроризм, распространение оружия массового уничтожения и т.д.

СЕАП и программа ПРМ неуклонно вырабатывали свою собственную динамику, по мере того как НАТО и страны-партнеры предпринимали последовательные шаги для дальнейшего расширения сотрудничества в области безопасности на основе созданных механизмов партнерства. С течением лет, для того чтобы справиться с новыми проблемами, возникающими в связи с меняющейся обстановкой безопасности, НАТО претерпела преобразования, а вместе с ней развивалось и партнерство.

Страны Восточной Европы, включая Румынию, рассматривая в качестве приоритетных проблем безопасность и стабильность в глобальном измерении, приняли решение присоединиться к НАТО. Знаменательной датой в истории Румынии стало 21 ноября 2002 г., когда страна получила приглашение в НАТО. Военно-политические взаимоотношения между Румынией и НАТО начались с июля 1990 г., когда премьер-министр Румынии Петре Роман пригласил Генерального секретаря НАТО

Манфреда Вернера посетить страну. Румыния подписала Рамочный договор о «Партнерстве ради мира» 26 января 1994 г. Согласие на «Индустриальную программу «Партнерство ради мира», предложенную Румынией, было получено 14 сентября 1994 г. Парламент Румынии в октябре 1998 г. одобряет решение предоставить Альянсу воздушное пространство страны в «экстренных и срочных случаях». А в сентябре 2001 г. Румыния предоставляет НАТО свою государственную территорию, воздушное пространство и территориальные воды для борьбы против терроризма. В ноябре 2002 г. министр иностранных дел Румынии Мирча Джоанэ подписал в Брюсселе протокол по присоединению к НАТО [10]. Для повышения уровня оперативности своих сил Румыния приняла участие в следующих региональных инициативах, высоко оцененных официальными лицами в Брюсселе:

- совместный румыно-венгерский батальон по поддержанию мира. Был создан по образцу французско-немецкой бригады и стал действенным с 1 января 2000 г.;
- многонациональная бригада высокой боеспособности сил ООН в ожидании (SHIRBRIG). Румыния участвует пехотной ротой батальона (151) и 11 штабными офицерами;
- многонациональные силы по поддержанию мира в Юго-Восточной Европе (MPFSEE). Созданы для выполнения миссий по поддержанию мира по мандату ООН или ОБСЕ. Уже действует Многонациональная бригада мира в Юго-Восточной Европе (SEEBRIG). Румыния участвует пехотным батальонам, разведывательным взводом, транспортным взводом, 15 штабными офицерами и саперной ротой;
- инициатива по кооперированию Центрально-Европейских стран (CENCOOP). В этом региональном проекте Румыния принимала участие во всех подготовительных фазах;
- специальная группа морского кооперирования на Черном море (BLACK-SEAFOR). От Румынии участвует корвет и 4 штабных офицера;
- многонациональный саперный батальон «TISA». От Румынии принимает участие саперная рота.

Все политические силы и подавляющее большинство населения страны приветствовали это решение. По мнению действующего в то время Президента Иона Илиеску, присоединение Румынии к НАТО означало «полный и радикальный разрыв с прошлым и вместе с тем окончательное включение в евроатлантическое пространство» [11].

Принадлежность Румынии к Североатлантическому пакту позволила этой организации лучше контролировать Юго-Восточный регион, известный как один из самых уязвимых с точки зрения безопасности. Своим большим опытом, накопленным в результате активного участия в программе «Партнерство ради мира», Пакте стабильности в Юго-Восточной Европе, Юго-Восточной оборонной инициативе и Организации Черноморского экономического сотрудничества, Румыния вносит свой вклад в обеспечение климата региональной и европейской безопасности. Географическое расположение Румынии на трассе энергетических ресурсов Каспийского моря также помогло евроатлантическому миру открыть дорогу к странам Южного Кавказа и Центральной Азии. Поддерживая хорошие отношения с государствами зоны повышенного интереса, Румыния служит мостиком, связывающим Запад с этим важным регионом.

В целом стремление к евроатлантической интеграции путем вступления в НАТО содействовало укреплению внутренней безопасности государства, созданию новой системы безопасности, исключению угрозы конфликтов регионального характера, созданию оборонного щита вокруг стран Восточной Европы. Основная «выгода», полученная от членства в Альянсе, — это большое доверие в международном плане, которое положительно отразилось во всех сферах внешней политики.

Отношения между НАТО и Казахстаном начались в 1992 г., с присоединением Казахстана к Совету североатлантического сотрудничества (переименованному в 1997 г. в Совет евроатлантического партнерства — СЕАП). Сотрудничество стало расширяться, и в 1995 г. Казахстан присоединился к программе «Партнерство ради мира», а в 2002 г. — к Процессу планирования и анализа (ПАРП). С того момента, как в 2005 г. был разработан первый Индивидуальный план действий партнерства Казахстана, все больший упор делается на поддержку процесса реформ, осуществляемых в этой стране [12].

НАТО и Казахстан активно сотрудничают в области демократических и институциональных реформ, военной реформы и развивают практическое сотрудничество по большому числу других направлений. В Индивидуальном плане изложена общая программа сотрудничества между Казахстаном и НАТО. Процесс планирования и анализа (ПАРП) помогает вести сотрудничество в областях, связанных с обороной.

Страны-члены НАТО помогают в осуществлении процесса демократических и институциональных реформ, который идет в Казахстане. В частности, в области реформы сектора обороны и безопасности НАТО и отдельные страны-члены имеют значительный опыт и навыки, которыми Казахстан может воспользоваться. Консультируясь с государствами-членами НАТО, Казахстан продолжает разрабатывать концептуальные рамки для реформы сектора безопасности и обороны и продвигать основные проекты реформ в Министерстве обороны. Казахстан стремится к тому, чтобы подразделения его Вооруженных Сил и ВС стран НАТО были оперативно совместимы. В настоящий момент упор делается на аэромобильные силы и ВМС. Продолжается совместная работа над дальнейшим развитием миротворческого батальона, который будет действовать совместно с государствами-членами Североатлантического Союза.

Страны НАТО и Казахстан ведут сотрудничество по крупному проекту, направленному на развитие ВМС Казахстана в Каспийском море. Продолжается разработка общих стратегических документов ВМС, параллельно с этим делается все необходимое для того, чтобы военнослужащие ВМС Казахстана прошли в полном объеме учебную подготовку в соответствии со стандартами и тактикой НАТО.

Казахстан также сотрудничает с НАТО и другими странами-партнерами по широкому спектру других направлений в рамках программы «Партнерство ради мира» и Совета евроатлантического партнерства. Казахстан определяет свое участие в программе ПРМ посредством ежегодной Индивидуальной программы партнерства, выбирая те мероприятия, которые помогут достичь цели, намеченные в ИПАП. Из состава воздушно-десантных сил Казахстан выделил миротворческий батальон «КАЗБАТ», который может быть развернут для проведения операций по поддержанию мира под руководством НАТО и в соответствии с мандатом Совета Безопасности ООН. Подразделения миротворческого батальона приняли участие совместно с государствами НАТО в ряде войсковых учений. Один из важнейших проектов в рамках ПАРП состоит в том, чтобы расширить состав этих сил до бригады (КАЗБРИГ) [13]. Таким образом, за счет ротации Казахстан сможет обеспечить участие контингента численностью до батальона.

Казахстан играет активную роль, организуя на своей территории учебную подготовку и учения ПРМ, а также участвуя в подобных мероприятиях, проводимых в других странах. По согласованию с государствами-членами НАТО ведется работа по созданию регионального учебного центра ПРМ и продолжается взаимодействие со странами НАТО и с региональными партнерами в сфере методики военной подготовки и обучения иностранным языкам.

Казахстан вносит свой вклад, участвуя в Плане действий партнерства по борьбе с терроризмом (ПАП-Т), что предполагает обмен разведанными и аналитическими разработками с НАТО, совершенствование национального потенциала, необходимого для контртеррористической деятельности, и упрочение безопасности границ. В 2006, 2007 и в 2009 гг. Казахстан провел на своей территории крупные контртеррористические учения «Степной орел» («Степ Игл»). Учения нацелены на тренинг и развитие навыков нового поколения казахстанских миротворцев. Их проведение способствовало повышению оперативной совместимости КАЗБРИГ и сил Североатлантического Союза. В результате учений подразделения прошли сертификацию НАТО для возможного развертывания.

Республика Казахстан регулярно проводит консультации с НАТО и странами-партнерами в рамках Совета евроатлантического партнерства, который служит общей политической основой партнерских отношений. В Брюсселе в 2008 г. прошло заседание Совета НАТО + Казахстан, в котором принимали участие министр обороны РК и представители воинских подразделений Румынии. В ходе заседания состоялись переговоры министра обороны Республики Казахстан с представителями НАТО. Стороны обменялись мнениями по реализации Индивидуального плана действий партнерства между Казахстаном и Альянсом, включая вопросы международной безопасности. Глава оборонного ведомства Республики Казахстан заявил, что сотрудничество между Казахстаном и НАТО имеет огромный потенциал, реализация которого позволит эффективно влиять на процессы укрепления региональной и международной безопасности.

Казахстан продолжает конструктивное сотрудничество с НАТО в целях укрепления безопасности в Центрально-Азиатском регионе и объединения усилий в борьбе против терроризма. Казахстан и НАТО активно сотрудничают в вопросах проведения институциональных и оборонных реформ, а также развивают практическое сотрудничество во многих других областях. Согласно договору между Казахстаном и НАТО самолеты Альянса беспрепятственно пересекают воздушное пространство страны и могут, в случае крайней необходимости, приземляться на ее территории.

Казахстан и Румыния имеют схожие позиции по актуальным вопросам глобальной и региональной политики, стабилизации обстановки в Афганистане и Ираке, борьбы с международным терроризмом, ядерного разоружения и нераспространения и другим. Правительство Румынии поддержало Правительство Казахстана по принятию специального плана действий в Афганистане на 2007–2008 гг., ведется работа по реализации плана усиленной помощи стране на 2009–2011 гг. [14]. Для противодействия новым вызовам и угрозам безопасности, расширения экономической и гуманитарной интеграции Казахстан активизировал сотрудничество в рамках многих международных и региональных структур.

В столице Румынии г. Бухаресте со 2 по 4 апреля 2008 г. прошел саммит НАТО-СЕАП. На встречу собрались 26 глав стран, являющихся постоянными членами НАТО, и представители 23 стран, входящих в программу «Партнерство ради мира» (ПРМ). Республику Казахстан представляла делегация во главе с министром обороны РК. Встреча в верхах выдвинула на первый план решимость Североатлантического Союза тесно сотрудничать с международным сообществом в решении задач безопасности XXI в. и внести уникальный вклад организации в содействие безопасности и стабильности в быстро меняющейся стратегической обстановке. В повестку дня включены такие вопросы, как прием в НАТО новых членов — Албании, Македонии и Хорватии, предоставление Грузии и Украине статуса кандидата на вступление в Альянс, реализация планов США по развертыванию в Европе элементов глобальной ПРО. Также в центре внимания находилась ситуация в Афганистане. Данный саммит придал импульс дальнейшей трансформации Североатлантического Союза и противодействию угрозам безопасности.

27 ноября 2009 г. в г.Эдинбурге состоялась 55-я сессия Парламентской Ассамблеи НАТО с участием свыше 450 парламентариев из 52 стран-членов, ассоциированных членов, стран-наблюдателей. Румынию, как и Республику Казахстан, в работе Форума представляли депутаты верхних и нижних палат Парламентов. Работа сессии Парламентской Ассамблеи была сфокусирована на основных направлениях, включающих в себя вопросы укрепления режима ядерного нераспространения, развития дальнейших отношений Альянса с Российской Федерацией, выработки стратегии НАТО в Афганистане. В экономическом блоке важное место было уделено вопросам формирования национальных оборонных бюджетов и выработки бюджетной политики НАТО в условиях глобального экономического кризиса. В рамках повестки дня отдельным блоком были рассмотрены перспективы сотрудничества с Центрально-Азиатским регионом, а также потенциальный вклад энергопроизводителей стран Центральной Азии в укрепление трансатлантической энергетической безопасности.

Таким образом, на сегодняшний день, с помощью СЕАП 22 страны-партнера, в том числе и Казахстан, регулярно проводят консультации с 28 странами-членами НАТО, включая Румынию, и развивают сотрудничество по направлениям, охватывающим различные аспекты обороны и безопасности. Вооруженные силы этих стран часто проводят совместные учения и взаимодействуют; военнослужащие несут службу плечом к плечу в рамках миротворческих операций под руководством НАТО; государства НАТО и страны-партнеры ведут совместную работу в общем деле борьбы с угрозой терроризма.

Республика Казахстан и Румыния считают, что проблем в политической и торгово-экономической сфере между странами не существует, и есть твердое намерение развивать взаимные культурно-гуманитарные связи, в том числе путем координации усилий двух стран в рамках международных организаций. Начиная с мая 1992 г., Казахстан проводит активную политику укрепления сотрудничества с Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) и взаимодействия в ее рамках с другими государствами. За это время Республика Казахстан стала участником одиннадцати международных конвенций, заключенных под эгидой ЮНЕСКО [15]. Бюро ЮНЕСКО в РК функционирует с декабря 1994 г. В 2001 г. Бюро получило статус Кластер-офиса ЮНЕСКО для стран региона Центральной Азии: Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана. В декабре 2001 г. открыто Постоянное Представительство Республики Казахстан при ЮНЕСКО. Постоянным Представителем Казахстана при ЮНЕСКО является Олжас Сулейменов.

Казахстан является председателем русскоговорящей Группы Генеральной конференции ЮНЕСКО, созданной на 31-й сессии в 2001 г. и объединяющей 18 стран. Целью образования русскоговорящей Группы является содействие расширению культурных контактов между ее членами в дополнение к программной деятельности ЮНЕСКО, не заменяя ее при этом, но руководствуясь идеалами и уставными задачами ЮНЕСКО. Группа проводит мероприятия культурно-информационного характера, в частности, выставки, концерты, творческие встречи.

Во внутренней и внешней политике Казахстаном и Румынией последовательно проводятся в жизнь идеи Всеобщей декларации ЮНЕСКО о культурном разнообразии, а также диалога между цивилизациями, поддержание и развитие которого является одним из главных приоритетов ЮНЕСКО. Так, в духе Универсальной Декларации по Поддержке и Развитию Разнообразия Культурных Выражений, принятой в октябре 2005 г. в Париже на 33-й Генеральной Конференции ЮНЕСКО, Национальная Комиссия Румынии по ЮНЕСКО и Румынский Культурный Институт организовали с 1 марта по 1 июня 2007 г. «румынское культурное мега-турне» (выставка современного румынского изобразительного искусства, музыка и видеопозаказы о Румынии) в Казахстане, Кыргызстане и России. Это мероприятие «румынской культурной дипломатии» представили эксперт ЮНЕСКО профессор Джордже Петреску и Чрезвычайный и Полномочный Посол Румынии в Казахстане, Кыргызстане и Таджикистане Василе Соаре в сопровождении четырех мастеров-художников, двух представителей Румынского Национального Телевидения и Румынского Культурного Института (г.Бухарест). Посол Румынии в РК Василе Соаре отметил, что «сегодня, когда растут масштабы глобализации, мы, румыны, как и казахи, должны приложить все усилия, чтобы сохранить свою самобытность. В Румынии, как и в Казахстане, живут и мусульмане, и православные. Поэтому мы под эгидой ЮНЕСКО предлагаем свой опыт сохранения культуры и духовности через искусство под девизом «Единство в разнообразии». Ведь мир один, а мы разные и должны сохранить свою веру, традиции и вместе с тем быть в единстве со всем миром. Желаю всем казахстанцам не терять своей духовности, ибо, как говорят, вера уходит последней. Ваша нация возрождается, и она демонстрирует свою идентичность, культуру, духовность» [16].

Румыния и Казахстан динамично контактируют с ЮНЕСКО в сфере культуры, образования, науки и поддерживают друг друга в рамках этой организации. ЮНЕСКО дал высокую оценку усилиям Казахстана и Румынии по охране культурного и природного наследия, на национальном, региональном и международном уровнях. Так, на 177-й сессии Исполнительного совета Постоянное представительство Республики Казахстан при ЮНЕСКО и Постоянное представительство Румынии при ЮНЕСКО обратились к Организации с просьбой принять в 2008 г. участие в мероприятиях по случаю празднования 500-летия создания эпоса «Кыз Жибек» и по случаю 300-летия со дня смерти Николае Милеску-Спэтару — дипломата, филолога, философа, географа, этнографа, богослова и писателя (1636–1708 гг.). Было рекомендовано включить эти годовщины в список памятных дат и мероприятий, которые отмечались с участием ЮНЕСКО в 2008–2009 гг. [17].

Три проведенных в Астане (2003, 2006, 2009 гг.) Съезда мировых и традиционных религий закрепили за Казахстаном репутацию активного борца за мир и укрепление международной безопасности — целей, положенных в основу создания ЮНЕСКО. В Астане 11 сентября 2006 г. подписан Меморандум о сотрудничестве между Правительством РК и ЮНЕСКО, предусматривающий дальнейшие шаги по взаимодействию в областях образования, науки, культуры, информации и коммуникации. Генеральный директор ЮНЕСКО принял участие во II Съезде лидеров мировых и традиционных религий в Астане, посетил Коргалдыжинский природный заповедник, встретился со студентами и преподавателями Евразийского национального университета, став его почетным доктором.

Казахстан, приверженный политике диалога культур и цивилизаций, выступил инициатором провозглашения «Года сближения культур». Соответствующая резолюция принята на 34-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО в октябре 2007 г. Это решение было поддержано Постоянным представительством Румынии при ЮНЕСКО. На 35-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО в октябре 2009 г. был рассмотрен проект Плана действий по подготовке проведения Международного года сближения культур, подготовленный ЮНЕСКО также по предложению Казахстана.

По приглашению Председателя Сената Парламента Республики Казахстан с 30 июня по 3 июля 2009 г. в Казахстане находился Председатель Исполнительного совета ЮНЕСКО Олабий Бабалола Жозеф Яй. Он принял участие в III Съезде лидеров мировых и традиционных религий в Астане и провел встречу с министром иностранных дел РК М.М.Тажиным, на которой был рассмотрен ход подготовки к предстоящему проведению в 2010 г. «Международного года сближения культур», провозглашенного по инициативе казахстанской стороны. Румынию на III Съезде лидеров мировых и традиционных религий представляла делегация во главе с Архиепископом Тырговиште Его Превосходительством Митрополитом Нифоном.

С 6 по 23 октября 2009 г. в Париже прошла 35-я сессия Генеральной конференции Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО), участие в которой приняла делегация нашей страны во главе с Председателем Национальной Комиссии Республики Ка-

захстан по делам ЮНЕСКО — акимом г.Астаны [18; 6]. Работа сессии, которая собирается раз в два года, была посвящена выработке основных направлений и дальнейшей деятельности ЮНЕСКО, утверждению ее двухлетней программы и бюджета, содействию в укреплении глобальной безопасности путем расширения сотрудничества народов в области образования, науки и культуры. В рамках мероприятия был принят ряд международных юридических документов, относящихся к областям компетенции организации.

Таким образом, интенсификация отношений между государствами в рамках международных организаций способствует налаживанию двустороннего политического диалога по проблемам безопасности и стабильного регионального развития, по увеличению объемов торгово-экономического сотрудничества, а также развитию и укреплению культурно-гуманитарных связей. Казахстан и Румыния в рамках ОБСЕ, НАТО и ЮНЕСКО намерены развивать невоенные аспекты безопасности, нацеленные на противодействие новым угрозам миру, борьбу с экстремизмом, терроризмом, незаконным оборотом наркотических средств, организованной преступностью, торговлей людьми.

Список литературы

- 1 Декларация о развитии дружественных отношений и сотрудничества между Республикой Казахстан и Румынией (21.09.1998) // Бюллетень международных договоров Республики Казахстан. — 2004. — № 3. — С. 55–58.
- 2 Сотрудничество РК с ОБСЕ. — Алматы, 2007. — 278 с.
- 3 Председательство Румынии в ОБСЕ... // www.osce.org
- 4 Румыния и Казахстан... // www.mfa.kz
- 5 Встреча Б.Ордабаева с А.Илиной // www.dipmission.kz
- 6 Подготовка РК к председательствованию в ОБСЕ // www.osce.org
- 7 В Казахстан прибыл с официальным визитом президент Румынии Траян Бэеску // www.akorda.kz
- 8 Шандру В. Новая Румыния в Европе и мире // Международная жизнь. — 1990. — № 12. — С. 66–73.
- 9 Программа «Партнерство ради мира» // www.nato.int.
- 10 Румыния присоединилась к НАТО // www.nato.int.
- 11 Партнерство во имя мира: Рамочный документ: Сборник документов по международному праву / Под общ. ред. К.К.Токаева. — Т. 1. — Алматы, 1998. — С. 300–302.
- 12 Байзакова К.И. В современном мировом порядке Центрально-Азиатский регион стал новым геополитическим и геостратегическим полем... // www.kisi.kz.
- 13 Лаумулин М. Партнерские отношения и институты НАТО и ЦА // www.kisi.kz.
- 14 Казахстан и НАТО // www.nato.int.
- 15 О сотрудничестве РК и ЮНЕСКО // www.mfa.kz
- 16 Василе Соаре за мир без границ... // www.dipmission.kz.
- 17 Апелляция стран-участников ЮНЕСКО о памятных датах 2008–2009 гг. // www.unesco.com.
- 18 Тажин М. Дипломатия РК в эпоху перемен // Вестник дипломатии. — 2009. — № 2 (20). — 90 с.

Г.Б.Адишева

Қазақстан мен Румыния Республикаларының ЕҚЫҰ, НАТО, ЮНЕСКО халықаралық ұйымдардың шеңберіндегі ынтымақтастығы

Мақалада ЕҚЫҰ, НАТО және ЮНЕСКО сияқты халықаралық ұйымдардың шеңберіндегі Қазақстан мен Румынияның ынтымақтастығы қарастырылады. Автор аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, шиеленістердің алдын алу, жаңа қауіп-қатерлермен күресу мәселелері жөніндегі екі жақты ынтымақтастықтың негізгі бағыттарына талдау жасап, мәдени-гуманитарлық байланыстарын зерттейді.

G.B.Adisheva

Cooperation of Kazakhstan and Romania within international organizations (OSCE, NATO, UNESCO)

In the article the author considers collaboration between Republic of Kazakhstan and Romania within such international organization as OSCE, NATO and UNESCO. The author analyses basic direction of joint work in supply regional security, in prevention of conflicts and struggle with new threats, and also shows perspectives of development in cultural and humanitarian links on international arena.

Ж.А.Қарсыбаева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақ КСР халық шаруашылығының дамуы Тарихнамалық шолу

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақ КСР халық шаруашылығының дамуы қарастырылды. Соғыс жылдарындағы Қазақстан Коммунистік партиясының ұйымдастырушылық рөлі мен өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының дамуындағы қиындықтар атап көрсетілген. Автор Ұлы Жеңіске тыл еңбеккерлерінің қосқан үлесіне көңіл бөлді. Мақалада берілген тақырып бойынша кеңестік дәуірдегі және отандық тарихнамада жарық көрген кейбір еңбектерге тарихнамалық шолу жасалған.

Кілтті сөздер: Ұлы Отан соғысы, соғыс тарихнамасы, ғылыми жұмыстар, халық, қоғамдық ұйымдар, өндірістік ұжымдар, халық шаруашылығы, тың ардагерлері, партиялық комитеттер, маман-тарихшылар.

Отандық тарих ғылымында Ұлы Отан соғысының тарихы мен республиканың жеңіске қосқан үлесіне қатысты мәселелер әлі де өзекті және соғыстың тарихнамасы тарих ғылымының барынша жасалған және басым бағыттарының бірі болып табылады. Ұлы Отан соғысы тарихы тақырыбына көптеген ғылыми жұмыстар арналған, оларда халықтың еңбектегі ерліктері, халық шаруашылығының соғыс жылдарындағы дамуы және оның жеңіске қосқан үлесі, майдан қажеті үшін өнім шығару мен өндірістік ұжымдарда жарыстарды ұйымдастырудағы қоғамдық ұйымдар мен партиялық комитеттердің рөлі мәселесі де бар. Қазақстандағы зерттеу жұмыстары өнімді жүргізілген. Бұл салада соғыс кезінің тарихын арнайы зерттейтін маман-тарихшылардың еңбектерін қоспағанда, тыл ардагерлері мен соғыс куәгерлерінің, мемлекет қайраткерлерінің және басқа тұлғалардың да жазған еңбектері көптеп кездеседі. Мәселен, 1945 жылдан 1977 жылға дейінгі аралықтың өзінде ғана КСРО көлемінде жалпы көлемі 700 млн. дана болатын 16 мың кітап пен кітапша жарық көрген [1; 7]. Соғыс жылдары Қазақстанның халық шаруашылығы майдан арсеналдарының бірі ретінде соғыс қажетіне қызмет етті, мұнда 356 млн. пұт нан дайындалған. Сонымен қатар Қазақстан мал шаруашылығы өнімдерін негізгі тасымалдаушылардың бірі болды. Республиканың жеңіл өнеркәсібі Қызыл Әскердің жүздеген дивизияларын әскери киім-кешек, қару-жарақ, қажетті заттармен қамтамасыз етті.

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі кеңес тылының тарихнамасы, барлық соғыстың тарихнамасы сияқты, бірнеше кезеңнен өтті және фашистік Германияны жеңгеннен бергі алғашқы үш онжылдықта тарихнамалық шолулар ағымында көрініс тапты.

Тарихнаманың бірінші кезеңінде (1941–1945) осынау маңызды және көлемді ғылыми мәселені қарастыру бойынша тек алғашқы қадамдар жасалды. Зерттеушілердің қолында әлі де деректердің мол қоры бола қоймады. Құжаттарда берілген көптеген фактілер мен оқиғалар әскери уақыт жағдайында жабық сипатта болды, қажетті құжаттық материалдардың жинақталуы үшін біршама уақыт керек болды. Толық емес мәліметтер бойынша, республикада соғыс жылдарында соғыс тақырыбына арналған 150-ге жуық кітап, кітапшалар мен журналдық мақалалар жарық көрген [2; 35].

Ұлы Отан соғысы тарихнамасының екінші кезеңі соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықты қамтыды, кеңес тылының тарихының түрлі мәселелерін қарастыру одан әрі жалғасты. Бұнда зерттеушілер қолданған деректанулық база кеңейді, бірнеше құжаттық жинақтамалар жарық көрді. Соғыстан кейінгі жылдары кеңес тарихшыларымен Ұлы Отан соғысының себептері, сипаты мен маңызды оқиғаларын ашатын көлемді әдебиеттер жасақталды. Көптеген басылымдарда әскери қимылдардың барысы, майдан мен тылдағы кеңес адамдарының бұқаралық ерлігі, КСРО халықтарының неміс-фашист басқыншыларына қарсы қарулы күресін басқару бойынша Коммунистік партияның рөлі, КСРО мемлекеттік және түрлі қоғамдық органдарының көпқырлы жұмысы, майдан тылындағы бүкілхалықтық күрес, елдің қоғамдық-саяси өмірі, 1941–1945 жж. кеңес ғылымы мен мәдениетінің дамуы қарастырылды.

Бұл кезеңдегі алғашқы жарияланымдардың ішінен А.Нүсіпбековтың, О.Малыбаев пен Ғ.Әбішевтің жұмыстары жана пайымдауымен көзге түседі [3]. Сонымен қатар жалпылаушы сипаттағы бірқа-

тар зерттеулер жарық көрді, оның ішінде Грановский Е.М. «Советская промышленность в Великой Отечественной войне» (М., 1949), Белов П.А. «Вопросы экономики в современной войне» (М., 1951), Шошенко А.В. «Борьба партии большевиков за укрепление тыла в годы Великой Отечественной войны» (Алма-Ата, 1952), Солдатенко Е.И. «Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне» (М., 1954) және тағы басқалары. Алайда зерттеушілердің қолында бар деректер қоры әлі де болса аз болды.

Кеңес тылының тарихнамасының түрлі мәселелері барынша нақты 50-жылдардың ортасынан бастап қарастырыла бастаған, бұл СОКП XX съезінің шешімімен байланысты болды, соғыс тарихы бойынша құжаттарды басып шығару ісі жақсарды. Егер соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықта соғыс тарихы бойынша шамамен 1200 кітап, кітапшалар және журналдық мақалалар жарық көрсе, онда тек қана 1956–1961 жж. өзінде-ақ 2000 астам кітап, кітапшалар, журнал мақалалары жарық көрді. Бұл кезеңдегі көрнекті еңбектерден «Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысының тарихы» алты томдығын және 12 томдық «1939–1945 жылдардағы Екінші дүниежүзілік соғыс тарихы» атауға болады. Сонымен қатар кеңес тылы, КСРО әскери экономикасы, басқа да маңызды мәселелер туралы В.С.Василенко, А.В.Митрофанова, Н.П.Липатова, Ю.В.Арутюнян, Г.С.Кравченко, В.А.Ежов, Г.Г.Морехин, Г.А.Куманев, Я.Е.Чадаева, Л.В.Максакова, М.К.Козыбаев және басқаларының мақалаларында қарастырылды [4]. Жалпы алғанда, тыл еңбеккерлерінің, одақ пен республика шаруашылығы түрлі салаларының, сондай-ақ жекелеген кәсіпорындардың күш біріктірген ерлік еңбегінің тарихына қатысты жарияланымдардың саны өсті. Сол кезде шыққан жұмыстардың ішінен В.Я.Басиннің, Л.А.Пинегина мен С.А.Федюкиннің кітаптарын бөліп айтуға болады [5]. Бірақ оларда белгілі бір шамада бұрынғы кезеңдердің деңгейі мен рухын қайталайтын кемшіліктер орын алды. Ф.Михайлов пен К.Оразов өз еңбектерін соғыс кезеңінің қиын проблемаларының біріне — кадрлар мәселесіне, бірінші кезекте өнеркәсіп пен көлік саласы үшін қажет кадрларды даярлау мәселесіне арнады [6]. Жұмысшы ұжымдардың басым көпшілігін құрайтын тыл еңбеккерлері — әйелдер мен жастар туралы арнайы жазылған еңбектер пайда болды [7]. Соғыстан кейінгі кезеңдегі (1946–1955) жинақталып жүйеленген, бірақ әлі де болса мардымсыз мұрағат құжаттары мен мерзімдік басылымдардағы материалдар базасына сүйене отырып, А.Байшин, Ж.Құрамбаев, Б.Ысқақов, А.Көкетаев, Т.Мырзабекова, Л.Файнның кандидаттық диссертациялары жазылып, қорғалды [2, 8]. Оларда жұмысшы табының, колхозшы шаруалардың ерен еңбектерін, МТС пен совхоздардың саяси бөлімдерінің қызметін көрсетуге ұмтылыстар жасалды.

70–80-жылдары жарық көрген еңбектерде соғыс жылдарындағы республика өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының дамуы, жергілікті кеңестердің, партия ұйымдарының қызметі және басқа да тақырыптар бойынша бірқатар еңбектер жарық көрді. Солардың арасында Т.Б.Балақаев пен Қ.Алдажұмановтың «Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941–1945 жж.)» атты еңбегінде соғыс жылдарында республикадағы жасақталған әскери құрамалар, Отан қорғау қорының жасалуы, қазақстандық еңбекшілердің Одақтың қорғаныс қуатын нығайтуға қосқан үлесі, майданға көрсеткен патриоттық көмегі, майдан мен тылдың байланысы, азат етілген аудандарға көмек көрсету туралы соғыс пен тыл ардагерлерінің естеліктері, мұрағат құжаттары мен сол кезде жарияланған соны деректердің негізінде баяндалады. Қазақстан еңбекшілерінің соғыс жылдарында майданға берген көмегінің жалпы мөлшері өте көп, олар соғыс жылдарында жүргізілген төрт мемлекеттік заем бойынша сол кездегі бағамен 3,2 млрд. сомнан астам қаражат берген, ал елдің әр жерінен патриоттар танк және самолет жасауға өз жанынан 100 мыңнан 300 мың сомға дейін қаржы берген [1; 20]. Тек Отан қорғау қорына, әскери техника мен қару-жарақ жасауға республика еңбекшілерінің жинаған қаражаты 1 млн. сомнан асқан. Алайда бұл еңбектің «Қазақстанның адам және материалдық ресурстарын Отанды қорғауға жұмылдыру» атты бірінші тарауында тек 1941 жылдағы елдің халық шаруашылығының дамуы басымырақ қарастырылған, сонымен қатар, автордың көрсетуінше, соғыстың ауыртпашылықтарына қарамастан соғыстың бастапқы уақытында мал шаруашылығы жақсы дамып, республика мемлекетке 114 мың т ет, 283,5 мың т сүт, 14,3 мың т жүн тапсырды деп көрсетеді. Бұл бейбіт 1940 жылмен салыстырғанда 1941 жылы мал шаруашылығы өнімдері едәуір артық тапсырылған [1; 46]. Бірақ мұрағат құжаттарында басқа мәлімет көрсетіледі, онда «Объяснительная записка к Отчету Народного комиссариата Мясной и молочной промышленности КазССР за 1942 г.» аталған халком орынбасары Градицкий мен бас бухгалтер Смирновтың есепке Түсіндірме хатында республиканың ет, сүт өндірісі жылдық жалпы жоспарды орындай алмады деп көрсетеді. Оның себептері ретінде ет комбинаттарының теміржол желісінен алыс жатуының өнім сапасына және оның уақытында жеткізілуіне әсер етуі, өндіріс техникаларының ескіруі т.б. айтып өтеді. Ет өндірісі бойынша өнімнің фактілік шығарылымы 33414 т мөлшерінде болса, ол жоспарға 87,7 % және 1940 жылдың есебінің 86,0 % құрайды деп көрсетілген [9]. Де-

генмен бұл сандық мәліметтер әлі де талай зерттеуді қажет етеді және жоғарыда аталған еңбектің құндылығын төмендетеді деген сөз емес.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы республиканың ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібінің дамуы туралы қызықты мәліметтер көптеген зерттеулерде кездеседі. Мәселен, А.М.Чинчиков «Историография трудового подвига советского крестьянства (1941–1976)» атты еңбегінде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңестік халық шаруашылығының, оның ішінде Қазақстанның да, дамуына қатысты бірқатар зерттеушілердің еңбектеріне қатысты сыни көзқарастарын білдіріп, оларда келтірілген мәліметтерге қызықты талдау жасайды. Автор 70-жж. шыққан еңбектердің көпшілігінде соғыс кезіндегі ауыл шаруашылығының дамуын кезеңдестіруді қарастырғанда кейбір зерттеушілердің сынға алынған ескі көзқарастарды ұстанғандығын, оларда ауыл шаруашылығындағы жағдайды әсірелеп жазу тенденциясының басым екендігін көрсетеді. Олардың арасынан Т.Б.Балақаевты (1943 ж. ауыл шаруашылығы өндірісінде бүкіл елдің экономикасының дамуындағыдай түбірлі бетбұрыс жылы болды деп көрсеткен), Г.С.Кравченконы, Г.Әбішевті (соғыс жылдарындағы Қазақстанның ауыл шаруашылығының жағдайын қарастыра келіп, ауыл шаруашылығының өндірісінің өсуі нан, ет, сүт өнімдерін жеткізуді бірнеше есе өсіруге мүмкіндік бергенін көрсеткен) атап өтеді. Ал, автордың ойынша, З.Кашкенбаев 1942–1943 жж. Орта Азия мен Қазақстан «еліміздің негізгі азық-түлік базасы» болды деп дұрыс көрсеткен және М.Қ.Қозыбаевтың көзқарасы (жоғарыда келтірілген қорытындыны әсіреленген деп бағалаған болатын) барынша әділетті, себебі іс жүзінде Қазақстан 1942 жылмен салыстырғанда 1943 жылы нанды 2 есе аз берген, соғыс жылдарындағы Қазақстанның елдің нан балансындағы үлесі 7 % құрайды, бұл Сібірден шамамен 2 есеге аз деп көрсетеді [10]. Бұл пікірталасқа қатысты өз ойымызды айтып көрсек, М.Қ.Қозыбаевтың «Вклад восточных районов СССР в достижение экономической победы» атты мақаласында шығыстағы аудандар батыс облыстар басып алынғаннан кейін әскер мен қаланы азық-түлікпен қамтамасыз етудің негізгі базасына айналды және 1942 жылдан елдің басты тірегі деп көрсетеді [11]. Ал «Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін)» бес томдықтың еңбектің 4-ші томындағы сегізінші тарауының «Қазақстан — майдан арсеналы» атты бөлімінде соғыс жылдарындағы еңбек қолының жетіспеушілігінен, тылдағы қазақстандықтардың ауыр еңбегі, техниканың ескілігі, еңбекті дұрыс ұйымдастырмау және басқа да қиындықтардың елдің мемлекетке астық тапсырудағы ісін қиындатқанын көрсете келіп, бұған қарамастан Қазақстан еңбекшілері армия мен елімізді азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін қолдарынан келгенін бәрін жасады және жалпы соғыс жылдарында, Қазақстан тапсырыстың барлық түрлері бойынша мемлекетке 5829,4 мың т астық, 733,9 мың т ет және өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығының мыңдаған тонна басқа да өнімдерін тапсырғаны көрсетіледі [2; 503]. Біздің ойымызша, кеңес елінің ауыл шаруашылығының соғыс жылдарындағы дамуы мәселесі қарастырылған жалпыодақтық еңбектердің басым көпшілігінде Қазақстан ауыл шаруашылығының дамуы, қазақстандық еңбекшілердің тылдағы ауыр еңбегі тиісті бағасын алмаған не болмаса жалпылама, үстірт қарастырылып өткен. Бұл, бір жағынан, партияның қоғамдық ойға үздіксіз әсерінен болса, басқа жағынан соғыс жылдарындағы кеңес Коммунистік партиясының әскери экономиканы басқарудағы мінсіз саясатын дәріптеу тенденциясының тасасында қалып қойғандығынан. Қалай дегенмен де, Қазақстан еңбекшілерінің соғыс кезеңінің ауыр сынақтарына қарамастан кеңес әскерін, жалпы елді азық-түлікпен қамтамасыз етуде басқа да шығыстық аудандар тәрізді өлшеусіз үлес қосқаны даусыз. Осы мәселені кеңестік дәуірде қазақстандық тарихшылардың өз еңбектерінде көтеруі ғылыми ойдың дамуында өзіндік көзқарастар ағымын қалыптастырды. Ал фактілерді нақтылау үшін әлі де талай зерттеулер жүргізу қажеттігі бұл жерде өзінен өзі туындап тұрған мәселе.

Ұлы Отан соғысы жылдарында республиканы майдан арсеналы ретінде соғысушы әскер мен кеңес елін азық-түлікпен қамтамасыз етуде, 1941–1942 жж. Қазақстанға батыс аудандардан өнеркәсіп орындарын эвакуациялауда, жалпы еліміздің халық шаруашылығында теміржол көлігінің дамуы аса зор маңызға ие болды. Бұл тақырып соғыс жылдарының өзінде-ақ бастау алды. Алайда ол кезде жарық көрген еңбектер көбіне фрагментарлық зерттеу ретінде болды және теміржолшылардың соғыс жылдарындағы ерліктерін баяндаушы, насихаттаушы еңбектер ретінде қалыптасты. Оларда кешенді зерттеулер жасалынбады.

Соғыс жылдарындағы теміржол көлігінің даму тарихы мәселесін зерттеуде қазақстандық ғалымдар да өз үлесін қосты. Бұл тақырып соғыс жылдарында да, соғыстан кейінгі онжылдықтарда арнайы еңбектерде, сонымен қатар жалпылаушы еңбектерде орын алды. К.Майгаранованың «Трудовые подвиги комсомольцев и молодежи железных дорог Казахстана в Отечественной войне 1941–1945 гг.» атты зерттеуінде берілген тақырып тарихнаманың өзекті тақырыптарының бірі ретінде қарастырылады [12]. Онда автор мұрағат құжаттарын кеңінен пайдалана отырып, жастардың теміржол бойынша

эвакуациялау үрдісінің дамуына қатысуын қарастырады. Р.М.Мырзалиева Қазақстанның теміржолдарының дамуының барлық кешеніне қатысты мәселені көтереді [13]. Автор Орынбор теміржолының актөбелік бөлігінің тарихын зерттеу негізінде берілген өлкедегі теміржолшылардың өндіріс объектілері мен адам ресурстарын эвакуациялаудағы және елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының басқа салаларындағы рөлін көрсетеді. Шындығында да, соғыстың бастапқы уақытындағы жау басып алған аудандардан өндірістік маңызы бар өнеркәсіп орындары мен адамдарды тылға тасымалдауда еліміздің теміржолшыларының атқарған қызметі салмақты әрі маңызды. Г.Әбішевтің докторлық диссертациясында теміржол көлігінің атқарған рөлі шаруашылықтың жалпы саласында, жекелегенде тасымалдаудың рөлі мен маңызы соғыс уақыты жағдайына өту факторы ретінде қарастырылады. Теміржолшылардың ерен еңбегінің арқасында ғана Қазақстанға өндіріс объектілерін көшіру, орналастыру үшін қолайлы жағдай жасалды [14]. С.К.Утешовтың ойынша, батыс ауданнан көшірілген өндірістік объектілер көбіне Орынбор теміржолының шебі бойынша жүрді, бұл Қазақстанның Батыс және Оңтүстік аудандарында өндірістік базаның жасақталуына жағдай жасады [15]. В.С.Ешпановтың мақаласында соғыс жылдарындағы Орынбор теміржолының тарихы бойынша тарихнамалық талдау жасалынып, тұжырымды қорытындылар келтірілген [16]. Автордың көрсетуінше, тек 1960–1980 жж. және соңғы кезеңде ғана берілген тақырыпқа қатысты жарық көрген көлемді еңбектерде кешенді зерттеулер жасалынып, объективті баға берілген.

Е.Беркун, Л.В.Михееваның құрастыруымен жарық көрген «Карагандинская область в годы Великой Отечественной войны» атты құжаттар мен материалдар жинағында облыстың соғыс жылдарындағы халық шаруашылығының дамуы, қоғамдық саяси өмірі, облысқа эвакуацияланған кәсіп орындар туралы мәліметтер беріледі [17].

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Қазақстан тарихының жалпы мәселелерін жасауда белгілі отандық тарихшы М.Қ.Қозыбаев елеулі үлес қосты. Автор өз еңбектерінде кең деректік негізде республика еңбекшілерінің жаумен күреске жұмылдырылуын, соғыс кезеңіндегі экономиканы әскери жағдайға бейімдеп дамытудағы Қазақстан Компартиясының қызметін кешенді қарастырады. М.Қозыбаев «Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)» Ұлы Отан соғысы кезеңінің бай фактілік материалдарымен Қазақстан Компартиясының халық шаруашылығын әскери жағдайға қайта құру бойынша, қала мен ауыл еңбекшілерін жұмылдыру, республиканы майдан арсеналдарының біріне айналдырудағы жан-жақты қызметін дәлелді түрде көрсетеді. Автор партияның өнеркәсіптің жұмысын майдан қажетін қамтамасыз ету үшін қайта құру бойынша, ауыл шаруашылығын қайта құруды басқару бойынша, социалистік жарыстарды ұйымдастыру мен басшылық жасау бойынша тәжірибесін жалпылап қарастырады. Мәселелердің бірі болып республиканың халық шаруашылығының 1943–1945 жж. дамуы болып табылады. Бұл сұрақты қарастыра отырып, автор отын-энергетикалық базаның дамуын және түсті металдар өндірісінің ұлғаюын, соғыстың аяқталатын кезеңіндегі өнеркәсіптің және көлік саласының дамуын талдайды. Ауыл шаруашылығы үшін, көлік пен өнеркәсіп үшін мамандарды қалыптастыру үрдісі талданады. Майдан мен азат етілген аудандарға көмек көрсету, тылдың майданмен байланысын бекіту бойынша мәселе зерттелген. Партияның ғылымның өндіріспен байланысын нығайтудағы, Қазақстан ресурстарын қорғаныс қажетіне жұмылдыру бойынша жүргізген шаралары, ғылым, әдебиет, өнер, халыққа білім беруі және денсаулық сақтаудың соғыс жылдарындағы дамуы талданады [18].

М.Қ.Қозыбаевтың «Казахстан — арсенал фронта» монографиясында Қазақстан Коммунистік партиясының республика ресурстарын жұмылдыру, жауға лайықты соққы беру, мамандар туралы, әйелдер арасындағы жұмыс туралы, әйелдер кеңесін құру, қаражаттарды жұмылдыру бойынша, жылы киімдерді жинау, майдангерлердің отбасыларына көмек көрсету айлықтарын өткізу, комсомол, кәсіподақ, социалистік жарыстарға басшылық ету, еңбекке қоғамдық қарау, жұмысшылардың тұрмыстық жағдайын жақсарту мәселелері қарастырылады. Партия соғыс басталғанда майданға көмекке ресурстарды жұмылдыру мен жағдайды анықтау үшін республиканың түрлі аудандарына жіберілген бригадаларды ұйымдастырды. 4-тарауда республиканың халық шаруашылығын соғыс жағдайына көшіру қарастырылады, бұл өте ауыр жағдайда өткендігі ескеріледі. Соғыс жылдарында үлкен маңызға ішкі резервтер мен ресурстарды рационалды қолдану ие болды. Партиялық ұйымдар шикізат, материалдар есебінің жағдайын, олардың кәсіпорындарда жұмсалып тұрғанын тексерді. Монографияда шаруашылық салаларының жұмысшыларының еңбектегі ерліктері, стахановшылар мәселесі, өндіріс екіпінділері, екіжүздікшілер мәселелері жақсы ашылған. 1942 жылы батысқазақстандық облыстардың жұмысшыларының майданды барлық қажеттіліктермен жабдықтау, Сталинград майданы үшін тапсырысты орындау үшін күндіз-түні жұмыс жасап, қойылған мақсатқа жетудегі қажырлы еңбектеріне

ерекше көңіл бөлінген [19]. М.Қ.Қозыбаевтың еңбектерінде түрлі деректердің негізінде республика өнеркәсібін дамыту, ресурстарды майдан қажетіне жұмылдыру бойынша шараларға облыстық партия комитеттері мен аудандық жауапты қызметкерлердің қатысуы, үкімет пен Мемлекеттік қорғаныс комитетінің шешімдерін орындау бойынша партияның қызметі кеңінен көрсетілген.

Қазақстан еңбекшілерінің жеңіске қосқан үлесі туралы әңгімелейтін қазақ тілінде шыққан әдебиетке тоқталсақ, бұл мәселе М.Қозыбаевтың «Қазақстан коммунистері Ұлы Отан соғысы жылдарында» (Алматы, 1960), «Ұлы ерлік» (Алматы, 1980), Н.Едігеновтың 1970 жылы шыққан «Алматы Ұлы Отан соғысы жылдарында» еңбектерінде, Б.Далабаевтың «Қазақстандықтар Сталинград шайқасында» (Алматы, 1977), Қ.Досқалиевтің «Батырлық эпопеясы» деген кітапшаларында, жекелеген көптеген мақалаларда айтылады [1; 15]. Соңғы уақытта бұл тақырыпқа қатысты жаңаша көзқарастар, соны пікірлер бірқатар отандық тархшыларымыздың, мәселен, М.Қ.Қозыбаевтың, Т.Балақаев, Қ.Алдажұманов және тағы басқалардың еңбектерінде кездеседі.

Елдің мұнай өндірісінің дамуы жеке тақырып ретінде Т.Шауқенбаев, Қ.С.Мұхитов және басқалардың еңбектерінде қарастырылды [20].

Соғыс жылдарындағы Қазақстан әйелдерінің өнеркәсіп пен ауыл шауашылығындағы ерлік еңбегі Г.Нұрбекова мен Е.Сегізбаеваның, республика жергілікті кеңестерінің қызметі С.Қаймолдиннің, Ү.Абдоллаевтың, комсомолдар мен жастардың ерлік еңбегі Т.Сарбақанов пен К.Майғарапова және басқаларының зерттеулері мен мақалаларына негіз болды.

Соғыс жылдарындағы республика халық шаруашылығының тарихы бойынша пайдалы еңбекті ҚазКСР ҒА корреспондент-мүшесі, экономика ғылымдарының докторы, профессор Г.Ч.Чулановтың басшылығымен экономист-ғалымдар ұжымы жасады [21].

Қорытындылай келе, кеңестік дәуірде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы республиканың халық шаруашылығының дамуы, оның ерекшеліктері мен қиындықтары, басқа да өзекті мәселелері көптеген арнайы зерттеу жұмыстарында, ұжымдық еңбектерде, майдангерлер мен тыл еңбеккерлерінің естеліктерінде кеңінен қарастырылды. Дегенмен әлі де көп мәселені зерттеп, ой елегінен қайта өткізу қажет. Соғыс кезінде және соғыстан кейінгі біраз уақыт аралығында елдің дамуына қатысты көптеген құжаттар асқан құпиялықта ұсталып келді, соған орай ендігі міндет сол құжаттар мен материалдарды ғылыми айналымға кеңінен енгізу болып табылады. Сонымен қатар осы тұрғыда қазіргі қорытындылар мен тұжырымдарды қайта қарау, оларды өткен кезеңнің идеологиялық қалыптарынан, дәл сондай ақ бүгінгі таңдағы жалған идеологиялық бояулардан тазарту қажеттігі де өздігінен туындайды.

Егемен Қазақстан жағдайында кеңестік кезең тарихнамасының мәселелерін, оның ішінде Ұлы Отан соғысы тақырыбын да үлкен ықыласпен қарастыруда. Республиканың соғыс жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық, саяси даму мәселелері әлі талай зерттеушілердің зерттеу пәніне айналары анық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Балақаев Т., Алдажұманов Қ.* Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде. — Алматы: Ғылым, 1985. — 320 б.
- 2 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): Бес томдық. — 4-т. / Ред. Қ.С.Алдажұманов, Ж.Б.Әбілғожин және т.б. — Алматы: Атамұра, 2010. — 752 б.
- 3 *Нусупбеков А.* Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза (июнь 1941–1945 гг.) / История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. — 2-е изд., исправл. и доп. / Под. ред. М.Абдыкалыкова, А.Панкратовой. — Алма-Ата, 1949. — Т. 2. — 671 с.; *Малыбаев О.* Дружба, испытанная в боях за Родину. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. — 235 с.; *Абишев Г.* Работа партии большевиков по воспитанию чувства советского патриотизма у бойцов-казахов в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). — Алма-Ата: Казгосиздат, 1950. — 341 с.
- 4 Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. — М.: Наука, — 1988. — 422 с.
- 5 *Басин В.Я.* Тяжелая промышленность Казахстана в Великой Отечественной войне (исторический очерк). — Алма-Ата: Наука, 1965. — 234 с.; *Пинегина Л.А., Федюкин С.А.* Джезказган — город меди. Исторический очерк. — Алма-Ата: Наука, 1965. — 245 с.
- 6 *Оразов К.Ю.* Рабочий класс Казахстана в Великой Отечественной войне. — Алма-Ата: Наука, 1975. — 175 с.; *Михайлов Ф.К.* Профессионально-техническое образование в Казахстане. — М.: Труд. резервы, 1962. — 245 с.
- 7 *Нурбекова Г.* Женщины Казахстана — фронту (Трудовые подвиги женщин в промышленности Казахстана в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.). — 2-е изд., перераб. и доп. — Алма-Ата: Казахстан, 1988. — 342 с.; *Козыбаев М., Рахматуллин Б.* Равнение на коммунистов: Комсомол Казахстана в годы Великой Отечественной войны. — Алма-Ата: Казахстан, 1971. — 431 с.
- 8 *Шауқенбаев Т.* Экономика нефтяной промышленности Казахстана. — Алма-Ата: Казахстан, 1974. — 167 с.; *Балақаев Т.Б.* Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны. — Алма-Ата: Казахстан, 1971. — 351 с.; *Каймолдин С.* Советы Казахстана в годы Великой Отечественной войны. — Алма-Ата: Казахстан, 1969. — 176 с.

- 9 ҚР ОММ. — 1567-к. Т. 2. 58-іс. 5-пп.
- 10 *Чинчиков А.М.* Историография трудового подвига советского крестьянства (1941–1976). — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1977.
- 11 40 лет Великой Победы: Сб. ст. / Под общ. ред. П.Н.Федосеева. — М.: Наука, 1987. — С. 299.
- 12 *Майгаранова К.* Трудовые подвиги комсомольцев и молодежи железных дорог Казахстана в Отечественной войне 1941–1945 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Алма-Ата, 1976. — 27 с.
- 13 *Мирзалиева Р.М.* Железнодорожный транспорт Казахстана в годы Великой Отечественной войны: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Алма-Ата, 1990. — 30 с.
- 14 *Абишев Г.* Казахстан в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). — Алма-Ата, 1960. — 360 с.
- 15 *Утешов С.К.* Роль перебазируемых промышленных предприятий в превращении Казахстана в арсенал Великой Отечественной войны (1941–1945): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Алма-Ата, 1960. — 34 с.
- 16 *Ешпанов В.С.* К вопросу об историографии истории Оренбургской железной дороги в годы Великой Отечественной войны // Отан тарихы. — 2008. — № 1. — С. 164–175.
- 17 Карагандинская область в годы Великой Отечественной войны: Сб. документов и материалов. — Караганда, 2010. — 252 с.
- 18 *Козыбаев М.К.* Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). — Алма-Ата: Казахстан, 1964. — 265 с.
- 19 *Козыбаев М.К.* Казахстан — арсенал фронта. — Алма-Ата: Казахстан, 1970. — С. 318.
- 20 *Шаукенбаев Т.* Урало-Эмбинский нефтеносный район. — Алма-Ата: КазГИС, 1958. — 231 с.; *Шаукенбаев Т.* Экономика нефтяной промышленности Казахстана. — Алма-Ата: Казахстан, 1974. — 167 с.; *Мұхитов Қ.С.* Ұлы Отан соғысы қарсаңы мен соғыс жылдарындағы Қазақстан мұнай өнеркәсібінің даму тарихы (1938–1945 жж.). — Алматы: Жеті жарғы, 2000. — 175 б.
- 21 *Чуланов Г.* Промышленность Казахстана за годы Советской власти. — Алма-Ата: КазГИС, 1951. — 342 с.

Ж.А.Карсыбаева

Развитие народного хозяйства Казахской ССР в годы Великой Отечественной войны: историографический обзор

В статье рассматривается развитие народного хозяйства Казахской ССР в годы Великой Отечественной войны. Отмечены организационная роль Коммунистической партии Казахстана и проблемы в развитии промышленности и сельского хозяйства в годы войны. Автор обращает внимание на вклад тружеников тыла в Великую Победу. В статье дается обзор некоторых трудов советской и отечественной историографии по данной тематике.

J.A.Karsybaeva

Economic development KazSSR during World War II: historiographical review

The development of national economy of KazS.S.R. during the Great Patriotic War is considered in this article. The are the pointed organizational role of Kazakhstan Communistic party and problems in development of industry and agriculture at the period of war. It attracts attention the invest of rear workers to Great Victory. Some of works which written in the soviet and national historiography are viewed from historiographical review.

А.А.Жұмашова

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі, Шымкент

Отырар өркениетінің заттық және рухани мәдениеті

Мақалада Ежелгі және Орта ғасырдағы Отырардың заттық және рухани мәдениеті туралы баяндалған. Оның ішінде бүкіләлемдік өркениетте өзіндік тарихи орны болған Отырар өркениетінің тағы бір негізі Отырардан шыққан Әбу Наср Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Узлағ ибн Тархан әл-Фараби мен оның ізбасарларының — энциклопедияшы-ғұламалардың, ақын-жыраулардың, сазгерлердің т.б. өнер иелерінің артында қалған мәңгі өшпес ілімі мен өнері зерттелді. Сондай-ақ Отырар оазисіндегі ортағасырлық қалалар мен бекініс-қамалдардың, су жүйелерінің қалдықтарын кешенді түрде зерттеп, олардың өмір сүре бастаған алғашқы жылдарынан бастап XVIII ғасырға дейінгі заттық-тұрмыстық мәдениетінің ескерткіштері зерттелді. Олардың ғылымға «Отырар-Қаратау археологиялық мәдениет ескерткіштері» деген атпен енгізілгені көрсетілді.

Кілтті сөздер: Отырар, өркениет, мәдениет, заттай мәдениет, рухани мәдениет, Ұлы Жібек жолы, Отырар тарихы, археологиялық ескерткіштер, қазба жұмыстары, суландыру.

Ежелгі заманнан-ақ Жерорта теңізінен Қытайға дейін Еуразияны көктей өткен Ұлы Жібек Жолы арқылы Үнді, Қытай, Византия, тағы басқа мемлекеттермен үнемі ғылыми, мәдени, экономикалық, дипломатиялық байланыста болып, қалаларында ғылым мен мәдениеті, сауда өндіріс, далаларында егін, мал шаруашылығы қатар дамыған, қазақтың ұлт болып қалыптасқан алтын бесігі, отырықшы мәдениеттің ошағы, алғашқы адамдардың тұрағы, әлемдік мәдениеттің ірі орталықтарының бірі, дүниеде теңдесі жоқ ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің туылған жері, Қ.А.Иассаuidің ұлы ұстазы, бабтардың бабы Арыстанбабтың, Орта Азияны билеген ұлы Әмірші Әмір Темірдің Алла аманатын тапсырған жері, Отырар алдымен араб пен монғол шапқыншылығына, содан кейін Қазақ хандығымен Әбілхайыр әулетінің Мауреннахр билеушілерінің Сыр бойы үшін болған өзара қырқысына, жоңғар шапқыншылығына ұшырап, ақыры Отырар суландыру жүйесі талқандалып, Отырар кітапханасы жойылып, Ұлы Жібек Жолындағы қатынас үзіліп, өндіріс тоқтап, қалалары құм басқан төбелерге, далалары шөлейтті аймаққа айналды.

Орыс, қазақ деректеріне қарағанда, Отырар қаласының соңғы тұрғындары оны XVIII ғ. орта тұсында тастап, Түркістан, Шілік, Шымкент жағына көшіп кеткен.

Бірақ Отырар тарихқа Отырар өркениеті деген атпен еніп [1; 5], қазақ еліне оның ежелден-ақ қалыптасқан мемлекеті мен саяси хал-ахуалының белгісі ғылым мен мәдениеттің жалғасы болған Отырарда қатар қанат жайған мәңгі өшпейтін адамзаттың заттық және рухани асыл мұраларын қалдырды.

Отырар жайында көне грек оқымыстысы Птолемей, араб пен парсының түркінің жиһан кезген атақты географтары, шежіреші-тарихшылары Әбу Исхақ Ибрахим әл-Истахри (899–952 жж.), Әбу Райхан Мұхаммед ибн Ахмед әл-Бируни (X–XI ғғ.), Шамсад-Дин Әбу Абд Алла Мұхаммед әл-Мақдиси (X ғ.), Якут әл-Хамауи, Әбу Джағхар Мұхаммад ат-Табари (923 ж.), Из-ад-Дин Әбу-Хасан Әбу ибн әл-Асир (1161–1234 жж.), Фазлалла Рашид ад-Дин (1247–1318 жж.), Әли-ад-Дин Ата Малик Жуаини (1226–1283 жж.), Мұхаммед ибн Ахмед әл-Насауи (1245 ж.), тағы басқалар картаға түсіріп, тарихи деректер жазып қалдырды.

Ал біздің заманымызда Отырар тарихын В.В.Бартольд, А.К.Кларе, А.А.Черкасов, Е.И.Агеева, А.Н.Бернштам, Г.И.Пацевич, Ә.Марғұлан, А.Машанов, К.Ақышев, К.М.Байпақов, Л.Б.Ерзакович, А.Әлімов, А.Алтаев, Ә.Жәнібеков, Ә.Дербісалиев, А.Жұмашов, М.Қожаев, тағы басқалар зерттеді. Сондай-ақ әдебиет тарихында Д.Досжанов, Х.Әдібаев, О.Сүлейменов, М.Шаханов Отырар тарихы жайлы қалам тартты.

Жоғарыда аталған зерттеушілердің ішінде Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясына қатысқан А.Н.Бернштам, Е.И.Агеева, Г.И.Пацевич (1947–1951), К.Ақышев, К.М.Байпақов, Л.Б.Ерзакович (1969–1992) қазақ зиялыларының арасында «Дала археологы», «Музей адам» деген лақап аттармен белгілі болған отырарлық өлкетенушылар А.Әлімов, А.Алтаев, тағы басқа археолог-ғалымдар Отырар алқабындағы қалалардың өмір сүре бастаған алғашқы жылдарынан бастап XVIII ғ. дейінгі заттық-тұрмыстық мәдениеттің ескерткіштерін тауып, ғылымға «Отырар-Қаратау археологиялық мәдениет ескерткіштері» деген атпен енгізіп, мұражай ашты.

Отырар өркениетінің негізі болған, жоғарыда табылған заттық-тұрмыстық мәдениеттік ескерткіштерінің ішінде Отырарға тән түрлі үлгідегі саз балшықтан күйдірілген қыш ыдыстарда, металдан соғылған білезік, жүзік, сақина, сырға, қапсырма т.б. зергерлік әшекейлерде, еңбек құралдарында, тастан қашалған, шыныдан жасалған бұйым құралдарда қазақтың қолтума өнерінің сарындары молынан байқалады. Сондықтан мұндағы археологиялық Отырар-Қаратау мәдениеті ескерткіштерінің біз үшін маңызды болатыны олардың малшылықпен қатар дамыған егіншілік дәстүріне бейімделгендігінде ғана емес, байырғы қазақ тұрмысы мен мәдениетін еске салатындығында болып отыр [1; 6]. Ал XVIII–XIX ғғ. этнографтардың, географтардың, саяхатшылардың еңбектерінде бұл бұйымдардың бәрі де қазақтарға тән екендігі жазылған.

Жалпы жоғарыдағы археологиялық, этнографиялық және фольклорлық зерттеулер бойынша қалыптасқан ғылыми пікірлерге жүгіне отырып, Отырар өркениеті қалыптастырған қолөнерінің қазаққа тән екендігін және бұл өнердің Отырар өркениеті тарих еншісіне кеткенмен, ұлттық сипат алып, күні бүгінге дейін осы жердің түп тамырлы қолөнері ретінде ел ішінде сақталып, қазақ тұрмысында кеңінен қолданылып келгендігін айтуға болады.

Бүкіләлемдік өркениетте өзіндік тарихи орны болған Отырар өркениетінің тағы бір негізі Отырардан шыққан қазақ халқының тағдырлас Әбу Насыр әл-Фараби мен оның ізбасарларының, энциклопедияшы-ғұламалардың, ақындардың, сазгерлердің т.б. өнер иелерінің артында қалдырған мәңгі өшпес ілімі, өнері деуге болады. Өйткені Отырарда заттық және рухани мәдениет қатар қанат жайып дамыған болатын.

Отырар қаласы XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басынан бастап зерттеле бастады. 1895 жылы А.К.Кларе, А.А.Черкасов Отырарда ең алғаш рет қазба жұмыстарын жүргізіп керамика коллекцияларын, кірпіш, мыс теңгелер тапты. 1946 жылдан бастап Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы құрылды, оны А.Н.Бернштам басқарды, экспедицияның басты жұмысы Отырар оазисі болды. Алғашқы жылы Пышақшытөбе, Сырдарияның сол жағалауындағы төбелер Бұзық, Оқсыз, Артық Ата, Сумағартөбе зерттелген. 1949–1951 жж. Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Құйрықтөбе, Көкмардан, Алтынтөбеде қазба жұмыстарын жүргізеді. 1969 жылы Отырар археологиялық экспедициясы құрылып, Отырартөбе қалашығы негізгі объект болды. Ең негізгі жұмыс қаланың топографиялық планын түсіру болды. Әсіресе 1971 жылдан бері қарай Қазақ ССР Ғылым академиясы Тарих, археология, этнография институтының Оңтүстік Қазақстан комплексті археологиялық экспедициясы ұйымдастырғаннан кейін ғана мұнда өріс алды. Отырарда, Көкмарданда, Құйрықтөбеде көптеген көне және ортағасырлық зираттарда қазба жұмыстары жүргізілді.

Қазақ даласында көне дәуірлердің көзіндей болған 25 мыңнан аса тарихи жәдігерлер бар. Ежелгі қолөнердің биік туындылары болып саналатын археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу барысында табылған алтын, күміс, мыс теңгелер, терракота, керамика, шыныдан жасалған заттар және әр түрлі этнографиялық салаларға жататын тұрмыс бұйымдары, шаруашылық құрал-саймандары мен аспаптар, киім-кешек т.б. көріп көңіл толтырар мұралар бір күннің, бір жылдың емес, ғасырлар бойғы халық мәдениетінің, өнерінің көрінісі, мұнда әр ұрпақтың үлесі бар.

Отырар отырықшы мәдениеттің ошағы болған, К.Ақышев, К.М.Байпақов, Л.Б.Ерзакович зерттеулері бойынша Отырарда XI–XVII ғғ. тән тұрғын үй құрылыстары анықталды. Тұрғын үйлердің бірнеше үлгілері бар — әсіресе екі, үш бөлмелі және астық сақтайтын қойма болып келетін үйлер көп кездеседі.

VII ғ. екінші жартысына, VIII ғ. алғашқы жартысына тән тұрғын үйлер Құйрықтөбе қаласының орнын қазу жұмыстарынан мәлім. Мысалы, 28 ш. м екі бөлмелі тұрғын жайдың қоймасы 16,8 ш. м болып келген. Тұрғын жайдың оңтүстік жағындағы қабырғасында ені 1,7 м сәкі бар, ал бөлменің ортасында жер ошақтың күйген орны сақталған.

Отырар тұрғын үйлерінің мына бір үлгісі екі немесе үш бөлмелі болып келіп, сәкілер бөлменің жартысын, тіпті оның бүкіл көлемінің үлкен бөлігін алып тұрады. Сондай-ақ Көкмардан, Пұшықмардан, Марданкүйік, Құйрықтөбе қала жұрттарындағы қазба жұмыстары б.д. I мың жылдықтың бірінші жартысы — VIII ғғ. жататын құрылыс орындарын ашты. Бір–үш бөлмелі үйлер қам кірпіштен салынған, еден қабырғалары саз балшықтан салынып, қабырға бойымен сыпалар жасалынған. Отырар өңіріндегі археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған екі бөлмелі үйлер тұрғын жай мен қоймадан тұрады. Қабырғаларды бойлай ені әр түрлі сәкі салынған, ортасында ошақ орналасқан. Отырар өңіріндегі тұрғын үйлер мына үлгіде болып келеді: екі бөлмелі үшінші бөлме қойма-астық сақтайтын бөлме әр түрлі көлемде сәкі орналасқан және сәкінің шетіне таман текше орнатылып, оған сыланған тандыр қойылған.

Тұрғын үйлердің ең ежелгі табиғи түрі — үңгірлер, ал ең ежелгі құрылыс материалы тас болды. Қала үйлерімен қатар далаларда қазақтар қарашадан наурызға дейін қыстау деп аталатын қоныста өмір сүрді. Қыстаудағы үйлер сол өңірдің ауа райына байланысты ағаштан, құйма кірпіштен, таулы жерлерде тастан салынды.

Тұрғын үйлердің Оңтүстік Қазақстандағы, Орталық Қазақстандағы, Солтүстік Қазақстандағы сипатты белгілерінің бірі тұрғын үйді қамба, қоймалармен ұштастыру, бөлмеде қабырғаларды бойлай ені мен биіктігі әр түрлі сәкі орналастыру, сондай-ақ тұрғын үй бөлмелер саны екі немесе үш бөлмелі болып келуі де қала мен даланың тұрақты тұрғын жайларына тән ортақ нәрселер. Мысалы, Көкмарданда аршылған үйдің мына бір түрі екі бөлмелі болып келеді, екінші бөлме — қойма ретінде. Оңтүстік-шығыс қабырғаларды бойлай салынған Г тәрізді сәкі, шыға беріске жақын жерде орналасқан тік бұрышты ошақ, шығыс қабырғада ашық пештің орналасуы сияқты жоба тән [2; 61]. Отырар тұрғын үйлеріне ұқсас үйлер Түркістан, Сауран қаласынан 7 км оңтүстік-батыста орналасқан Жалғызтамда, Қаратаудың солтүстігінде, Күлтөбе қалашығында бар. Отырар тұрғын үйлерінің жоспары Орта Азия мен Қазақстан халқының барлығына тән екені анықталды.

Отырар алқабының қалаларында тұрғындардың тұрақты әрі ұзақ уақыт бойы отырықшы болғандығын дәлелдейтін б.д. II ғ. тән дәнүгіткіш, V–VI ғғ. тән мақта мен бидай қалдықтары. VIII–X ғғ. тән су құбырларының қалдықтары, дәнді-дақылдар мен дәндердің табылуы, бидай сақтайтын қамбалардың болуы, еден сылағы мен шикі кірпіште кездесетін сабан, табылған дәнтартқыштар, дән қорын сақтауға арналған хумдар, тас кетпендер, сүйектен жасалған егін шаруашылығы құралдары бәрі-бәрі мұнда егін шаруашылығының дамығанын көрсетеді [2; 63].

Отырар суландыру жүйесі орта ғасырдағы Орта Азияның ең қуатты, сол заманның ең алдыңғы қатарлы техникалық мүмкіндіктеріне сай құрылған тоғанды, шығырлы су жүйелерінің бірі еді. Сондықтан да Отырарда егіншілік мәдениеті мықтап дамып, бұл алқапта тары, күріш, жүгері, бидай т.б. азықтық дақылдардан, мақта мен мақсарыдан, асқабақтан, қауын-қарбыздан, жүзім-алмадан басқа да жеміс-жидектерден жоғары өнім алынған. Өз шығармаларында заманалық үлкен оқиғаларға да үн қосқан, тарихи тақырыпқа да қалам тартқан Отырар алқабында дүниеге келген ақын [3] Садуақас Жақашұлының:

*Батыс жақта Жалпақтөбе Отырар,
Ескі қала тарихтағы аты бар.
Отырардың ордасы екен сол төбе,
Не жүз мыңдап миллиондаған халқы бар.
Өлі дала, жалпақ жатқан тегісі,
Уақытында болған елдің егісі,
Алтыс екі дақыл түгел егіліп,
Жеткілікті болған түгел жемісі, —*

деуіне қарағанда Отырар диқандары ирригациялық құрылыс жұмыстарын, өсімдіктану ғылымын жетік меңгерген нағыз ауыл шаруашылық кәсіпкерлері болған.

Ежелгі заманнан бастау алған Отырар суландыру жүйесінің даму тарихы адамзат қоғамының саяси-әлеуметтік, экономикалық дамуына орай бірнеше кезеңдерге бөлінеді.

Археологиялық-топографиялық зерттеулерге қарағанда жерді қолдан суару әдісі Сырдария мен Арыс өзендерінің жағасында ерте Темір дәуірінен басталады. Б.э.д. I мыңжылдықтың ортасында егісті ызаға еккен, бұл біздің дәуіріміздің I–VI ғғ. дейін жалғасқан. Ал VII–IX ғғ. мемлекеттің қалыптасып қала шаруашылығының өркендеуіне байланысты егінді ызаға егу әдісі бірте-бірте тоғандап, байлап, керегінше ағызып ала беруге болатын тасқын суды пайдалану әдісіне және кәрізге ауыса бастаған. Осының негізінде магистралдық каналдар қазылып, оның жер бетінен төмен тарамдарына көлден тартылған арықтарға шығырлар орнатылды.

Отырарда осындай механикаландырылған магистралды қуатты су жүйесінің болуы осы алқаптағы елдің кәсібіне, егіншіліктің дамуына зор ықпал еткен.

Отырар өркениетінде су жүйелерін құру ісі тікелей мемлекет ықпалында болған. Отырардың ер жүрек әкімі Қайырханның (лақап аты Ягантуғди) тұсында ерекше қарқында жүргізілді. Бірақ XIII ғасырдағы монғол шапқыншылығы Қазақстанның оңтүстігіндегі адамзатқа орасан зор пайда келтіріп тұрған атақты Отырар суландыру жүйесін талқандап, бұл өлкеде суармалы егіншіліктің дамуын тежеп, оның мүлдем құлдырауына әкеп соқты. Әйтсе де XIII ғ. 40-жылдарынан бастап Монғол империясының мүдделігінен, бір жағы Отырар диқандарының азаткерлік еңбекқорлығының арқасында бұрынғы бұзылған су жүйелері қайта қалпына келтіріліп, егіншілік қайта жандана бастайды.

Монғол империясының саяси-әлеуметтік әсері әлсіреп, ұлттың, мемлекеттің саяси-әлеуметтік құрылымдық белгілері айқындала бастаған тұста XIV–XV ғғ. Отырар суландыру жүйесі ерекше дамиды. Қазіргі Шәуілдір қыстағының оңтүстік-шығыс жағындағы ұзындығы 40 шақырым, секундына 5–7 т. м су жіберетін атақты Темірарық осы кезеңдерде қазылса керек.

Қазақ хандығының қалыптасу тарихында маңызды орын алған Отырар суландыру жүйесі XVIII ғ. басында өмір сүруден қала бастайды. Мұның себебі, біріншіден, Орта Азия билеп төстеушілерінің Сыр бойы үшін толастамаған шабуылдары мен жоңғар шапқыншылығының зардабы болса, екіншіден, өзара ішкі қырғи қабақтың салдары болды.

Отырар алқабына 1762 ж. П.И.Рычков келгенде Отырарда егіншілікпен айналысып отырған 40 үй ғана бар екен [4]. Бұлар қалмақтардан бас сауғалай Самарқанға қашқандар, тоғай, құм паналап, тығылып қашып, кейін ес жиған соң туған қаласына қайта келгендер еді. Бұлар кейін Шілікке, Түркістан мен Шымкентке көшіп кетіп, әлемге белгілі Отырар қаласы құм басқан Отырартөбеге айналып, оман-арықтары көміліп, олардың сілемі ғана қалды. Сөйтіп, Қазақ мемлекеттігінің қалыптасуына зор ықпал етіп, Орта Азиядағы ондаған қалаларды, қуатты армияны азық-түлікпен қамтамасыз етіп тұрған Отырар суландыру жүйесі — егіншілігі жойылды. Әйтсе де отаршылдықтың, саяси-экономикалық ойранына ұшыраған бұл өлкеде ел қамын ойлаған есті азаматтар әр кезде де Ежелгі Отырар суландыру жүйесінің ізімен канал қаздырып, оған су шығарып, егіс егіп, елді диқаншылыққа жұмылдырып ашаршылық апатынан қалып отырған. Солардың бірі XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың белгілі ақыны Майлықожа Сұлтанқожаұлы еді.

Қазақ халқы өз тұрмысына керек заттардың бәрін қолөнер арқылы жасады, өзінің тұрмыс-тіршілігін қоршаған дүниені әсемдікті қолөнерде көрсете білді. Осындай қолөнеріміздің озық үлгілері — археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған саздан жасалған, тастан, сүйектен, шыныдан, металдан жасалған заттар мен XVIII–XX ғғ. тән этнографиялық зергерлік бұйымдар: білезік, сақина, шекелік, сырға, шашбау, шолпы, бойтұмарлар және сүйектен, ағаштан, металдан жасалған заттар арқылы көшпенділер атанған қауымның ғылыми пайымы мен рухани өресі аса жоғары болғандығын дәлелдеді.

Отырар және онымен іргелес жатқан қалашықтардың орнынан археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған саз балшықтан жасалған ыдыстар — құмыралар, тостағандар, көзелер, саптыаяқ пен кеселер, хумдар, зергерлік бұйымдардағы Отырар-Қаратау мәдениеті деген атпен танылған әсем ою-өрнектер қала мәдениетінің жоғары өреге көтеріліп, ғылымның дамығандығын көрсетеді. Саздан жасалған жәдігерлердің түріне, өрнегіне қарап қай ғасырға жататыны анықталады. К.Ақышев өз еңбегінде былай деп жазады: «Керамика барлық уақытта да сән талғамының дәрежесін байқатып отырады» [5; 69]. Саздан жасалған жәдігерлердегі белгілер — крест, айыр, дөңгелек, қисық сызықтар, үш бұрышты т.б. болып келеді. Аталған белгілер ыдыс жасаған шеберлердің белгісі болуы мүмкін, екіншіден, тіл-көзден сақтасын деген түсінік де болған, ал ыдыс сыртындағы ағылған бояулар — ас мол болсын деген белгі болуы да мүмкін. Далалық өркениеттің негізі Қазақстан қалалары әсіресе X–XII ғғ. гүлденіп, мәдениет, ғылым мен өнер шыңына жетіп, қолөнер, сауда мен ауыл шаруашылығының шоғырланған орны болды. Бұған Ұлы Жібек Жолы басты рөл атқарды. Халықтың өмір сүретін аймақтарына байланысты ою-өрнек үлгілері дамып отырған. Мысалы, отырықшы өркениеттің өнері өсімдік өрнектері болса, көшпелілер мәдениетінде, ыдыстарда айбарлы жолбарыс, таутеке, барыс, қабан, арқар, құлан, кер марал секілді жануарлар суреті салынды. Отырар, Құйрықтөбе, Алтынтөбе, Көкмардан т.б. қалалар мен қалашықтарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған заттардағы ою-өрнектер қоғамның дамуы жайында мол мағлұмат бере алады. Жоғарыдағы аталған заттардағы ою-өрнектерге қарап, ата-бабаларымыз табиғатта болып жатқан сұлулықты ою-өрнекке түсіріп, сол ою-өрнек арқылы әсемдікті насихаттағаны белгілі екенін түсінеміз. Мысалы, Отырар, Көкмарданнан табылған ыдыс тұтқаларында қошқар бейнесі бейнеленген. Қошқар бейнесі салынған қыш бұйымдар Сыр бойын, оның ішінде Отырар төңірегін мекендеген тайпаларға тән. Қошқар мүйіз өрнегі — байлық пен молшылықтың нышаны, батырлықтың, мықтылықтың символы, өніп-өрбу мен құт символы. Отырар керамикасы ата-бабаларымыздың өмірін, өнерін, талғамын, әлеуметтік дүниесін түсіну үшін аса қымбат материал болып табылады [5; 74].

Отырар өңірінің тұрғындары металл қорыта білген, тұрмысқа қажетті құрал-саймандар, қару-жарақ түрлері және зергерлік әшекей бұйымдар жасап, теңгелер соққан.

Зергерлік өнері — өте ерте замандардан келе жатқан ісмерлік түрі. Отырар зергерлері алтыннан, күмістен, бояма шынылардан, қоладан түрлі әшекейлер жасады. Бұлар III–V ғғ., X–XII ғғ., XVI–XVII ғғ. тән әшекейлер: ақ, қара, көк түсті шыныдан жасалған өрнектер түсірілген моншақтар, көбінесе

әйел қабірлерінен табылды. Әсіресе формасы сопақша болып келген шиша пастасының үстіне аспан көк, қоңыр түсті сұйық шиша пасталарын жағып, толқын тәрізді өрнек түсірілген моншақ ерекше көз тартады. Сондай-ақ ромб тәрізді болып келген көк түсті тастан жасалған X–XII ғғ. тән Қоңыртөбеден табылған моншақ және б.д. III–V ғғ. тән ағаттан жасалған Көкмарданнан табылған формасы дөңгелек болып келген моншақ. Жұмыр немесе цилиндр тәрізді көкшіл шыны тәрізді заттан жасалған моншақтар мен дөңгелекше болып келген кедір-бұдырлы моншақтар да жиі кездеседі. Отырардан табылған XIII–XIV ғғ. тән қоладан жасалған 8,7 см формасы дөңгелек астыңғы бетіне қалыппен өсімдік тектес өрнек түскен айна ерекше көз тартады. Айналардың бір тобы сырт жағында зооморфты өрнекті болып келген жиектеріне өсімдік сабақтары жүргізілген балық бейнесімен безендірілген бірнеше айна сынықтары сақталған. Зергерлік өнердің жоғары деңгейде болғанын көрсететін иіс су ыдысының алтын қорабын ерекше атауға болады, бес қырлы болып жасалып, түбі ашық үсті бес қайтарадан айналдыра сатыланып бірте-бірте кішірейіп төбесі тәж тәрізденіп аяқталған, қақпағы бар. Отырар қаласының орнынан табылған шаш түйреуіштің бас жағына қонақтап отырған құс бейнеленген, ал Көкмарданнан табылған тұмаршаларда ешкі бейнесі бейнеленген. Бұлар зергерлік әшекейлерді безендіргенде жануарлар стилін пайдалану кең етек жайғанын дәлелдейді. Халық қолданбалы өнерінің жәдігерлері зергерлік бұйымдардың бірнеше түрін XVIII–XX ғғ. да зергерлер жасап шығарды. Атап айтатын болсақ: шашбау, шолпы, сақина, шекелік, бойтұмар, тана, жүзік, алқа. Олардың безендірілуінде ежелгі және ортағасырлық кезеңдердегі зергерлік бұйымдармен ұқсас жақтары бар.

Қазақ халқының қолөнерінде сүйек пен мүйіз ұқсату ісі — өте ерте замандардан келе жатқан іс-мерлік түрі. Сүйек пен мүйізден еңбек, қару-жарақ құралдарынан бастап, үй жиһаздары мен ыдысаяқтарды, т.б. көркемдеген және жасаған. Қазақ тұрмысында сүйек пен мүйізден әшекейленетін, жасалатын заттар тіпті көп. Олардың бір парасы мынау: киіз үй, кебеже, төсағаш, сандық, адалбақан, піспек басы, ожау, қасық, ер, қобыз, домбыра, пышак, ұстара сабы, кергі, қылыш, үзеңгі т.б. Сүйек пен мүйіз ұқсату өнері Отырар өңірінде ертеден-ақ дәстүрлі қолөнерге айналғаны археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған сүйектен жасалған оюлы пышак, түйме, қапсырма, ұршықбас т.б. өңделген сүйек бұйымдары арқылы белгілі.

Ұлттық қолөнеріміздің озық үлгілері көшпелі мал шаруашылығынан жартылай отырықшылыққа ауысып егіншілікпен айналысқан қазақ қауымының күнделікті тұрмысқа қажетті ағаштан жасалатын бұйымдары болып табылады. Ағаш шеберлері еңбек, қару-жарақ құралдарынан бастап, үй жиһаздары мен ыдысаяқтарды, музыкалық аспаптарды, киіз үйдің ағашын т.б. бұйымдарды жасап көркемдеген. Отырар алқабынан археологиялық қазба жұмыстары барысында ағаштан жасалған тақтайлар, тарақ тәрізді заттар табылды. Мысалы, Отырар алқабындағы ескі Құйрықтөбе қаласының қамалын қазып ашқанда, ортасында аумағы 157,5 ш. м тең салтанат залы бар сарай кешені аршылды. Табылған тақтайлардың бірінде аң бейнелі тақта отырған қос құдай жұбы суреттелген [6].

Отырар өңірінде ұсталық өнердің жоғары дәрежеде болғанының бір белгісі — шыны өндірісінің дамығаны. Шыныдан жасалған заттар Құйрықтөбе, Отырартөбе, Қоңыртөбеден табылды. Жасыл, қызыл, қоңыр, сары түстерден саптыаяқ, бокал, графин, түбек, моншақтар, жүзік көздерін жасаған. Отырар алқабынан табылған шыныдан жасалған заттар X–XIV ғғ. тән болып келеді. Мысалы, Құйрықтөбеден табылған жасыл түсті шыныдан жасалған, сопақша болып келген саптыаяқ Таразда көп кездеседі [7]. Ал Құйрықтөбеден табылған түбектің мына бір түрі ерекше сипатты, оның шыны түсі көгілдір, биіктігі 12,2 см.

Дүниежүзілік ғылым мен мәдениетте өшпес із қалдырған ғұлама бабамыз Әбу Насыр әл-Фараби және оның арғы-бергі ізбасарларының XIX–XX ғғ. әдебиет сахнасына шыққан Мәделіқожа Жүсіпқожаұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Жүсіпбекқожа Шайқысламұлы, Ергөбек Құттыбайұлы, Мырзбек Байжанұлы, Айтбай Белгібайұлы, Садуақас Жақашұлы, Байбосын Күзенбайұлы, Елеусіз Байырбекұлы, Балтабай Тебейұлы, Тәушен Әбуова сынды өнер иелерінің, әлемдік поэзияның алыбы Мұхтар Шаханов пен халық ақыны Әселхан Қалыбекованың, аса көрнекті сазгер, ән жанрының әйгілі майталманы, Қазақстанның халық әртісі Шәмші Қалдаяқов сынды өнер иелерінің отаны. Отырар рухани мәдениетіміздің дамыған, қалыптасқан және оның біздің заманымызға жеткен көптеген ескерткіштері сақталған аймақ. Оған адам баласының рухани жан дүниесін көрсететін Үсіқтастағы, Боралдай бойындағы таңбалар, Қаракөншек маңынан табылған тұтқалы құмырадағы, Шардара қаласының шет аймағынан табылған ыдыстағы, Отырардан табылған су құбырындағы, құлыптастағы, Артықатадан табылған қыштағы көне жазулар (б.з.б. II–I ғғ.), Байыркұмнан табылған күміс тұғырдағы жазулар т.б. дәлел. Бұдан Отырарда көне төл жазу мәдениетіміздің дамығандығын аңғаруға болады.

Отырарда медресе, үлкен кітапхана болған. Отырар кітапханасының кітаптары туралы Бипай «Шайбани-намесінде» жазса, (XV–XVI ғғ.), бұхар тарихшысы Рузбихан Отырардың қолжазба кітаптары Сығанаққа дейін таратылған деді. Ел ауызында Отырар кітапханасы туралы небір аңыздар сақталған.

Ата-бабасынан пұтқа табынуды мирас еткен Отырар тұрғындары IX–X ғғ. мұсылманданды. «Отырарда отыз баб, Түркістанда түмен баб, Сайрамда сансыз баб, ең үлкені Арыстанбаб» деп дәріптелген бүкіл мұсылман қауымына белгілі шейх, Ахмед Иассаuidің ұстазы Арыстанбаб осында дәріс берді және қайтыс болып жерленді. Осы Арыстанбаб кесене-мешітінде өткен ғасырдың 30-жж. дейін сақталып, кейін «қызылдардың қырғыны» кезінде талқандалып, Арыстың Сырдарияға құяр сағасындағы жиде тоғайына апарылып тасталған кітаптардың Бұхара медресесінің түлегі Әбусейіт Оңғарбайұлы сақтап қалған бір парасы Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Отырар руханият музей-кітапханасының қорында сақтаулы тұр. Кітапхана қорында XVIII–XX ғғ. Дели, Мысыр, Ыстамбұл, Қазан, Ташкент т.б. қалаларда басылып шыққан, көшірілген «Тафсир әл-Құран», «Құран-Кәрім», «Кәлем Шариф», Ибн Ахмад Захиди аударған «Шариғат ұлағаты», ғұлама Фазалдың «Шариғат сақтаушысы», «Раддул Мұхтардың» 2–4 томдары, «Жами ал-Рамуз», «Шарх Жами», «Шариғат кітабы», «Пайғамбарлар тарихы», «Мың бір хадис», «Шариғат ұраны», «Емшілік кітабы», «Араб тілінің грамматикасы», «Қайырымдылық дәлелдері», «Турки хажнама», «Диуани Физули», «Диуани Хафиз», сопы Аллаярдың «Өлеңдері», Қожа Ахмет Иассаuidің «Диуани хикметі», Шәдітөре Жаһангерұлының «Алты бармағы» т.б. парсы, түркі, татар, қазақ тілдеріндегі қолжазба кітаптар болған.

Көпшілігіне «Арыстанбабқа» деп атап жазылып, мұсылман әлеміне белгілі жиырма қаридың тарихын жазған Садықұлы Молда Фахрудиннің мөрімен куәландырылған.

Отырар аймағында «Қобыланды», «Шора», «Едіге», «Мұңлық-Зарлық», «Қамбар батыр» т.б. қисса-жырлары туған. Ә.Диваевтың ел ауызынан жазып алған фольклор нұсқаларына қарағанда бұл аймақта ауыз әдебиетінің көптеген үлгілері сақталған.

Отырарлық ақын-жыраулар шығыс жырларын аударып жатқа алып жырлаған. Мәселен, Майлықожа ақын арабтардың Иракпен соғысын баяндайтын «Зарқұм» дастанын қазақшалап жазып алып жырлап жүрген. Жырдың ғалым Әсілхан Оспанұлы тапсырған қолжазба нұсқасы Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Отырар руханият музей-кітапханасының қорында сақтаулы тұр.

Отырарлық ақын Садуақас Жақашұлының «Оңтүстік Қазақстанның қысқаша тарихы» деген тарихи-этнографиялық қолжазба еңбегінде Отырардағы ойын-сауықтың көптеген түрлері аталады, олар: «Айт тойы», «Құдалар ойыны», «Қыз ойнақ», «Бәдік», «Ойын-той», «Көкпар ойыны», «Өлең ойыны», «Тартыс ойыны»; ұсақ ойындар: «Тоғызқұмалақ», «Дойбы ойыны», «Асық ойыны», «Бес-топ», «Алаш ойыны», «Ақсүйек ойыны» т.б. Отырарда айтыстың «Түре айтыс» деген түрі сақталған.

Отырар — рухани мәдениетіміздің әлемге әйгілі өкілдері шыққан өлке. Олардың топ жарғаны Әбу Насыр әл-Фараби. Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлах әл-Фараби (870 жылы отырар алқабындағы Оқсызтөбенің маңында дүниеге келді, 950 жылы Сирия, Шам елінде дүние салды) Отырардан шыққан ұлы ойшыл, энциклопедист-ғалым, «екінші ұстаз» (Әл Муғаллим ас Сани), Шығыстың Аристотелі атанған ғұлама. Ол сауатын Отырар медреселерінің бірінде ашқан. Шаш, Самарқанд, Бұхара, Мешһед, Нишапур, Рей, Исфахан, Харран, Бағдат қалаларының медреселерінің бірінде білімін жалғастырған.

Тарихи деректер бойынша, Әбу Насыр әл-Фараби 70-ке жуық тіл білген. Философия, логика, этика, тіл білімі, жаратылыстану, география, математика, медицина, музыка салаларынан 164 трактат жазып қалдырды. Оның ғылым мен өнердегі үлкен дүниесі — оның музыкасы. Музыка теориясына арнап бірнеше еңбек жазған: «Музыканың ұлы кітабы», «Музыка жайлы талдау», «Ірғақтардың классификациясы», «Ғылымдардың шығуы». Оның музыка теориясына арналған үлкен еңбегі «Музыканың ұлы кітабы» деп аталады. Бүкіләлем зерттеушілері музыка теориясының үлкен кітабы деп бағалаған Әбу Насыр әл-Фарабидің бұл еңбегінің көшірмесін Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Отырар мемлекеттік археологиялық музей-қорығының филиалы әдебиет және өнер бөлімі негізінде құрылған Отырар руханияты музей-кітапханасына 1967 жылы Каирда басылып шыққан нұсқасын және арабша қолжазбасын тапсырған фарабитанушы Ақжан Машанов болатын. А.Машанов әл-Фарабиді таныту арқылы қазақ халқының ежелгі музыкалық мұраларын, музыкалық аспаптарын да жария етті, сол арқылы елдің салт-дәстүрін, рухани өресін, өнерге көзқарасын айқындап берді. Әбу Насыр әл-Фараби өз еңбегінде математикалық тәсілдер пайдаланып, музыкалық дыбыстарды тұңғыш қағаз бетіне түсірген. «Музыканың ұлы кітабы» атты трактатында музыкалық дыбыс сипаты, оның құрылымын, музыканың жақсы жақтары мен оның тәрбиелік мәнін жан-жақты ашып көрсетеді.

Қазақ халқының музыкалық аспаптары арқылы музыка мәдениетінің дамығаны белгілі. Халықтың аспаптық мәдениеті өте ерте заманнан бері қалыптаса бастаған, қазақ халқының музыкалық аспаптарының құрылымы, дыбыс ерекшеліктері, ойнау тәсілдері басқа халықтардікінен өзгешелігімен ерекшеленеді.

Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанда ойын-сауық қойылымдары мен театр өнері ерте ортағасырда кең тараған. Жазба деректерде музыканттар, сиқыршылар, актерлер т.б. өнер иелері жайында жазылған. Сондай-ақ олардың бейнелері бізге бедерлер, қыштан жасалған бұйымдар, терракоталар, жапсырма бұйымдар арқылы жетті. Оңтүстік Қазақстанда театр өнерінің дамығанын Құйрықтөбеден ежелгі Кедер қалашығында қазба жұмыстары барысында табылған X–XI ғғ. тән бетперде, XI–XII ғғ. тән қыш ыдыстар, ағаш тақтайшалар арқылы біле аламыз. Сопакша және дөңестеу болып келген бетперденің биіктігі 20 см, ені 12 см. Оның ішкі жағында қалыпқа келтіру кезінде қалған саусақ іздері бар. Бетпердедегі көз бен ауыз орындары тар тесік түрінде кесіліп жасалған. Дөң мұрыны мен қастары томпайтылып берілген, ал құлақтары жабыстырылған [8].

IX–X ғғ. кең тараған музыкалық аспаптың бірі үрмелі саз аспабы — сазсырнайдың ең алғашқы түпнұсқасын 1968 ж. Отырар қаласының орнынан өлкетанушы, тарихшы, музей адамы атанған Асантай Әлімов тапқан. Сазсырнай саз балшықтан белгілі үлгідегі қалыпта екі сұлбада жасалып біріктіріледі. Кептіріліп, ойықтары ойылып, 960 градус ыстықта күйдіріліп, сыртына глазурь жағылады. Аспапты күйге келтіру үшін әуелі үрлеуге арналған ойықта сазсырнайдың ерінге тақалатын тұсының оң жағынан сәл солға қарай қиғаштау ояды. Сонда шанақ қуысына бағытталған ауа ішкі ернеуге тиіп, толқын пайда болады. Шанаққа тиген ауа толқыны жаңғырып, дыбыс шығады. Дыбысты қажетті биікте алу үшін белгілі бір көлемде аспаптың бүйірінен ойықтар жасалады. Ойықтарды сазбалшықпен үлкейтіп немесе кішірейту арқылы дыбыс қуаты төмен не жоғарылатылады.

Елбасымыз Н.Назарбаевтың өзі ұсынған «Мәдени мұра» бағдарламасында 2004–2006 жж., 2007–2009 жж. бар мен жоғымызды түгендеп, келер ұрпаққа аманаттау керектігі айтылған, 2004 ж. 30 қыркүйегінде тарихи Отырар жерін халықаралық туризм орталығына айналдыру мақсатында Үкіметіміздің № 1009 шешімімен «Көне Отырардың өрлеуі» атты бағдарламасы қабылданды, түптеп келгенде осы мәдени іс-шаралардың барлығы да орта ғасырда әлемдік деңгейге жеткен Отырар өркениетін тәуелсіз Қазақстан жағдайында қайта өркендетуге, Отырардың мәдени ескерткіштерін сақтап, оны өскелең ұрпақтың рухани игілігіне айналдыруға бағытталған болатын. Ол игілік, біздің ұл-қыздарымыздың парасатты, ұлттық тарихи құндылығымызды қастерлейтін, еліне зиялы азамат болып өсуіне септігін тигізері сөзсіз.

Отырар оазисінің астанасы болған Отырар бүкіл Шығысқа заттық және рухани мәдениеті арқылы танылды. Отырар өркениетінің заттық және рухани мәдениеті ғылымға «Отырар-Қаратау археологиялық мәдениет ескерткіштері» деген атпен енген тарих пен мәдениет құндылықтарының қазақ тарихында алатын орны ерекше.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жәнібеков Ө. Ежелгі Отырар. — Алматы: Рауан, 1996.
- 2 Байпақов К. Ежелгі және орта ғасырлардағы Отырар. — Алматы: Қазығұрт, 2007.
- 3 Бердібаев Р. Садуақас ақын. — Алматы: Жұлдыз, 1983. — 15-б.
- 4 Грошев В.А. Ирригация Южного Казахстана в средние века. — Алма-Ата: Наука, 1985. — С. 50.
- 5 Ақышев К. Ертедегі ескерткіштер елесі. — Алматы: Қазақстан, 1976.
- 6 Байпақов К.М., Нұржанов А. Ұлы Жібек Жолы және орта ғасырлық Қазақстан. — Алматы, 1990. — 39-б.
- 7 Досжанова Т.С. Новые находки стеклянных изделий с городища Куйрыктобе // Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. — Алматы, 1999. — 160-б.
- 8 Байпақов К. Қазақстанның ежелгі қалалары. — Алматы: Аруна, 2005. — 196-б.

А.А.Жумашова

Материальная и духовная культура цивилизаций Отра́ра

В статье рассматриваются исследования, касающиеся материальной и духовной культуры древнего и средневекового Отра́ра. Отра́рская цивилизация показана на основе трудов ученых-энциклопедистов во главе с Абу Наср аль-Фараби, наследия поэтов-жырау, музыкантов-композиторов, исследований средневековых городищ и поселений, остатков оросительных систем оазиса Отра́ра. Автор повествует о памятниках материально-бытовой культуры, характерных для времени от основания городищ и до их полного исчезновения, о культуре, которая вошла в археологическую науку под названием «Отра́рско-Каратауская культура».

A.A.Zhumashova

Material culture civilizations Otrar

This article concerns the research of spirit and material cultures of an ancient Otrar. There were observed the basis of Otrar civilization which had its own place in the world civilization, became the studies and art of scientists, encyclopedists headed Abu Nasr al-Farabi, poets-zhyraus, musicians and composers. And concerns the research of the medieval towns and settlements, remains of water supply system of Otrar oasis, found monuments of material culture characterized the from remote time until its end. The author concerns the culture which entered into the science archaeology with the name «Otrar-Karatau culture».

УДК 930.1(574) «19»: 001.8

Г.М.Какенова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана***Идейная борьба в среде творческой интеллигенции Казахстана в 1930-е гг.
Проблемы изучения**

В статье рассмотрены актуальные проблемы политики большевистского государства в отношении интеллигенции Казахстана в 30-е годы. Была исследована источниковедческая база, которую составляют архивные документы и материалы периодической печати тех лет. В соответствие с этим в научный оборот были введены новые данные и на их основе сделаны объективные выводы в рамках современных исторических взглядов по этой тематике.

Ключевые слова: история Казахстана, интеллигенция, власть, система, государственные чиновники, большевики, советские органы, журналистика, народное просвещение.

С первых дней прихода к власти, понимая, что образование и наука составляют единую систему, от которой напрямую зависит воспроизводство государственных чиновников и интеллигенции, большевики старались не только поставить все сферы духовного производства под свой контроль, но и воспитать особую разновидность интеллигентов, всецело разделявших их мораль и мировоззрение.

Больше всего политический контроль коснулся настроений интеллигенции в отношении к большевикам и идеологии марксизма-ленинизма. Вполне понятно, что эти настроения представляли собой сложный сплав политических взглядов. В этом контексте на позицию представителя интеллигенции, на наш взгляд, влияли образование, окружающая среда, состояние души, положительный или, наоборот, отрицательный опыт контакта с властями и др. Политические настроения интеллигенции были достаточно подвижны и менялись под воздействием конкретных событий. За годы «красного террора» и гражданской войны у интеллигенции отбили желание открыто выражать свое мнение по политическим вопросам. В 1920-е гг. масштабы политического контроля непомерно возросли. Впервые, он окончательно охватил все сферы общественной жизни, во-вторых, политическими стали считаться суждения по разнообразным вопросам, включая чисто житейские.

Здесь следует подчеркнуть, что ещё в 1918 г. «главный чекист» страны Ф.Э.Дзержинский неоднократно призывал народ к бдительности, напоминая, что «главной целью рабочего класса должна быть мстительность и враждебность» [1; 23].

Документы свидетельствуют, что в среде творческой интеллигенции сохранялось реальное «политическое многоголосие». Так, в официальных документах с середины 20-х годов большевики заявляли, что «советская власть... сплотила на базе социалистического строительства большие слои технической и иной интеллигенции под руководством пролетариата», а «советский служащий (учитель, врач, инженер, агроном и т.д.) по своим стремлениям и настроениям начинает становиться советским по существу» [2; 11].

Но на деле власть большевиков прочно сохраняла к интеллигенции политическое недоверие. В то же время для политических настроений значительной части интеллигенции было характерно также критическое настроение, недоверчивое отношение к официальной пропаганде. Инакомыслие проникало и в ряды так называемых «красных спецов». Интеллигентов, вступавших в ряды партии большевиков на гребне борьбы за переустройство старого мира, постепенно начинали тяготить разгул бюрократизма, чиновничества и другие возвращающиеся элементы прежнего царского государственного механизма.

В целом у значительной части интеллигенции на протяжении 1920-х гг. сохранялась неудовлетворенность своим экономическим положением, а также существовали собственные духовные и политические ориентиры, отличавшиеся от канонов коммунистической идеологии. Назначение Ф.И.Голощекина в 1925 г. руководителем Казахстанской партийной организации, несомненно, явилось отправной точкой для начала кампании противопоставления одной части национальной интеллигенции другой для осуществления политики по принципу «Разделяй и властвуй». Власть не просто провоцировала развитие идейной борьбы среди интеллигенции, но и обозначала имена тех из них, кого определяла в качестве своих противников-националистов. Таковыми были названы Ахмет Байтурсынов, Елдос Омаров, Жусипбек Аймаутов, Халел Досмухамедов, Мухтар Ауэзов, Миржакып Дулатов, Мухамеджан Тынышбаев, Телжан Шонанов, Алихан Букейханов, Жумагали Тилеулин, Магжан Жумабаев, Кошке Кеменгеров, Габбас Нурымов, Ахметсапа Юсупов (Жусипов). Так называемые властью «националисты» противопоставлялись революционному крылу в лице Назира Тюрякулова, Габбаса Тогжанова, Молдагали Жолдыбаева, Беймбета Майлина, Смагула Садвакасова, Сакена Сейфуллина, Ильяса Джансугурова, Абдирахмана Байдилдина, Ергали Алдонгарова, Кажыма Басымова [3].

Анализ источников, затрагивающих вопросы идейной борьбы в среде творческой интеллигенции Казахстана в советский период, дает основание утверждать, что их авторы, нередко не отдавая себе в том отчета, находились под влиянием исторического мировоззрения, которое было свойственно их времени. Это естественно и понятно.

Историография политики большевиков в Крае, в частности, в отношении творчески мыслящей части населения, ярко прослеживается на примере многих эпизодов истории Казахстана 1920–1930-х гг. Даже члены партии большевиков, активные борцы за установление Советской власти в Казахстане, объявлялись политическими врагами. Этот парадокс можно объяснить: стремлением разжечь вражду среди местной интеллигенции, нивелировать её ряды, превратить творчески мыслящих людей в послушное идеологическое орудие воздействия на остальную часть населения. Критически, свободно выражающий свои убеждения интеллигент не нужен был даже среди членов партии, ибо догматик более безопасен. В качестве иллюстрации к сказанному выше обратимся к документальным источникам и трудам исследователей жизни и творчества Сакена Сейфуллина.

В августе 1934 г. в Москве проходил I Всесоюзный съезд советских писателей. Царила обстановка приподнятости, профессиональной солидарности (особенно в связи с присутствием на съезде более 40 зарубежных коллег). И никто не предполагал, какая тяжелая участь ждет многих из делегатов писательского форума. Пройдет несколько месяцев, и целый ряд литераторов бесследно исчезнет, другие окажутся в тюремных стенах или будут жестоко оклеветаны. Даже в среде интеллигенции проникнет практика доносов. Уже к 1937 г. навсегда или надолго выбыли из строя не менее трети основателей писательского Союза. В 1938 г. трагическая участь постигла делегата съезда Сакена Сейфуллина. Галина Серебрякова писала: «Имена и значимость для советской литературы многих безвинно погибших литераторов все ещё не получили полной объективной оценки... В Сакене Сейфуллине я видела как бы частичку Казахстана и поняла, что он был плоть от плоти своего народа, своей страны, один из лучших её сынов... Мы глубоко чтим выдающийся творческий дар крупных

писателей, которые жили и творили рядом с Сейфуллиным, знаем, что именно он, Сакен Сейфуллин, открыл собою первую страницу истории советской казахской литературы» [4].

«Основная профессия — учитель», — так на вопрос анкеты в ноябре 1920 г. ответил Сакен (Садуакас) Сейфуллин, с чьим именем неразрывно связано развитие культуры Казахстана в первой трети XX столетия [1, л.10].

Поэт и писатель искренне воспринял Октябрь 1917 г., приветствовал его стихотворением «А нука, джигиты!». После установления Советской власти в Акмолинском уезде С.Сейфуллин был избран членом президиума Акмолинского Совдепа и назначен уездным народным комиссаром просвещения. 3–4 июня 1918 г. произошел белогвардейский переворот в Акмолинске, и Сейфуллин, как видный деятель Советской власти, был арестован. До весны 1919 г. находился в застенках Колчака. Вместе с группой совдеповцев он пешком, в кандалах, прошел этапом из Акмолинска в Петропавловск, затем в Омск. Этот период жизни им описан в историко-мемуарном романе «Тернистый путь» [5].

После разгрома контрреволюционеров в марте 1919 г. С.Сейфуллин вернулся к руководящей работе в Акмолинске. В мае 1920 г. его назначают помощником заведующего административным отделом ревкома. В Постановлении Президиума Акмолинского Уездного Ревкома о назначении Сейфуллина говорилось: «Ввиду того, что тов. Сейфуллин является партийным и советским работником, как представитель киргизского населения, ввиду желательности его участия в [решении] административных вопросов, касающихся киргизского населения, [утвердить его в качестве] помощника заведывающего отделом управления при ревкоме с 9 мая с.г.».

В 1920 г. С.Сейфуллин был избран членом президиума ЦИК КАСССР, а в 1922 г. — заместителем Народного комиссара просвещения и уже на III съезде Советов — Председателем Совета Народных Комиссаров КазАССР и членом ВЦИК СССР.

С 1925 по 1935 гг. Сейфуллин работал сначала редактором республиканской газеты «Еңбекші қазақ», потом (свыше десяти лет) преподавателем истории казахской литературы в Казахском государственном педагогическом институте, главным редактором литературного журнала «Әдебиет майданы». И все эти годы он был одним из руководителей писательской организации и Союза писателей Казахстана.

Работу в руководящих советских органах, а также в области журналистики и народного просвещения С.Сейфуллин совмещал со своим главным призванием — писателя и поэта. Начав свой творческий путь как поэт-лирик в сборнике «Минувшие дни» (1916 г.), он уже в 1922 г. выступил как поэт, утверждающий преимущества советского строя (сборник «Неукротимый тулпар»). Для всей советской поэзии того времени была характерна тяга заглянуть в прекрасное будущее, некоторая декларативность и лозунговость. Поэзия Сейфуллина тоже не избежала этого, но, несмотря на это, она и сегодня подкупает высоким чувством любви к родине («Советстан», «Экспресс», «Қызыл ат»).

Народ признал и полюбил замечательного поэта. В республике широко отмечалось двадцатилетие его творческой деятельности. Последовавшие сразу же обвинения в национализме и официальная отмена пропаганды его творчества народом поддержаны не были.

В 1934 г. увидела свет поэма Сакена Сейфуллина «Қызыл ат». Красный конь воплощает в себе все живое, не покорившееся ударам судьбы. В этом произведении автор раньше постановлений и решений осознал неверные ориентиры и попытался донести свой взгляд на события 20-х — начала 30-х годов до читателя.

Сакен Сейфуллин, человек острого ума и широкого сердца, удивительно талантливый, притягивал к себе самых разных людей. Студенческая молодость, начало творческого пути связывали его с Магжаном Жумабаевым. В тяжкие периоды жизни Магжан находил поддержку и понимание у Сейфуллина. Так было, когда Сакен пригласил его в Акмолинск работать в органах народного образования, так было и в 1937 г., когда, оказавшись без работы, Магжан приехал в Алма-Ату. Нужно было иметь высокое гражданское мужество, чтобы в годы террора против интеллигенции способствовать переизданию поэмы Шакарима «Лейли и Меджнун», встать на защиту А.Байтурсынова.

В своих выступлениях С.Сейфуллин неоднократно подчеркивал необходимость неукоснительного следования принципу объективности в отражении жизни народа в произведениях писателей и поэтов. Так, выступая в августе 1934 г. на Первом съезде Союза писателей СССР в прениях по докладу Н.И.Бухарина, Сейфуллин сказал об однобоком изображении представителей других национальностей в русской советской литературе и в этой связи подверг критике Иванова и Шкловского. В частности, было отмечено, что «Вс. Иванов много пишет из жизни азиатских народностей. Но в его тоне, особенно в тоне его ранних произведений, проступает барское отношение к малым народностям».

Он иногда рисует героя малых народностей наивным, а иногда и идиотом. Он иногда даже географии не знает, он не знает, где находится Казахстан и кто такие казахи, он не знает, где находится Киргизстан и кто такие киргизы... Шкловский, когда проезжал по Турксибу через Казахстан, написал очерки о казахах из окна вагона, причем утверждает, что казахи называют себя киргизами» [6].

Будучи председателем Совнаркома, несмотря на запрет областного комитета партии, считавшего недопустимым организацию советскими органами данного юбилея, в январе 1923 г. в Оренбурге Сакен Сейфуллин организовал празднование 50-летнего юбилея Ахмета Байтурсынова [7]. На страницах периодической печати были опубликованы материалы, посвященные научной и педагогической деятельности известного тюрколога, его вкладу в развитие культуры Казахстана.

Всесторонний анализ научных трудов А.Байтурсынова был дан в работе И.Омарова, особо подчеркнувшего значение трудов юбиляра для просвещения народных масс. М.Дулатов в одноименном библиографическом очерке подробно проследил знаковые этапы в становлении Ахмета Байтурсынова как просветителя, ученого и защитника народных интересов [8]. В свою очередь С.Сейфуллин в юбилейной статье особо подчеркивал подчиненность всей деятельности Ахмета Байтурсыновича единственной цели — служению своему народу. В статье «Ахмету Байтурсынову — 50 лет» выражены, по фразеологии того времени, крамольные мысли. Вопреки официальной пропаганде поэт утверждает, что Ахмет Байтурсынов — «истинный сын народа» [9].

Первый нарком внутренних дел Казахстана Абдирахман Айтиев, на страницах газеты подвергнув критике С.Сейфуллина за выступление на юбилейном торжестве, назвал его националистом, не способным активно бороться против алашордынцев [10].

Здесь уместно будет отметить, что отношение к вопросу о праздновании юбилея основоположника тюркологии как направления научной мысли в Казахстане стало своего рода лакмусовой бумажкой на предмет определения лояльности или, наоборот, отсутствия лояльности к Советской власти в среде интеллигенции, студенчества. Оценки творчества Ахмета Байтурсынова в эти дни варьировали от восхищения его талантом до крайнего негатива. В этой связи заслуживает внимания исследование историков отечественной интеллигенции попытка Сабита Муканова показать его роль в истории культуры казахского народа, не смешивая творческие и политические оценки. Произведения-воспоминания С.Муканова, на наш взгляд, достойны занять свое место в историографии творческой интеллигенции Казахстана и, кроме того, должны рассматриваться в качестве исторического источника личного происхождения, а также исторической хроники.

Естественно, что, будучи человеком своего времени, возвращенный Советской властью, С.Муканов не избежал идеологических клише в своих суждениях, но это была честная позиция. Если обратиться к его высказываниям об А.Байтурсынове, то можно увидеть, что они перекликаются с заключениями современных исследователей культуры, обозначающих известный водораздел в истории алашской интеллигенции. С.Муканов, отнеся юбилея к той группе казахских интеллигентов, которая «на первый план выдвигала идею национальной свободы», подчеркивает, что именно эта идея преобладала в его статьях. Создание А.Байтурсыновым после Февральской революции 1917 г. казахского алфавита и грамматики признается «прогрессивной стороной его деятельности» [11].

Оценка общественной деятельности и творчества Ахмета Байтурсынова после Февраля 1917 г., данная С.Мукановым в книге «Школа жизни», может служить иллюстрацией ситуации в среде интеллигенции в 30-е годы. «Сейчас всем известно, — пишет С.Муканов, — что после Февральской революции казахские националисты создали партию Алаш-орда, вступившую в союз с русской контрреволюцией против советской власти, против диктатуры пролетариата. Ахмет Байтурсунов стал одним из вождей этой партии буржуазных националистов. Конные полки алаш-ордынцев сражались плечом к плечу с колчаковцами и белобандитами атамана Дутова. Пал Колчак, пала и Алаш-орда. Ахмет Байтурсунов, как и многие другие вожаки алаш, понял, что их дело проиграно. Он поехал в Москву, добился приема у В.И.Ленина. Вскоре после этого некоторые алаш-ордынцы, принимавшие участие в боях против Красной Армии, были амнистированы. В списке амнистированных находился и сам Ахмет Байтурсунов. Говорят, что во время встречи с Лениным Байтурсунов пообещал не только не выступать против советской власти, но и служить ей верой и правдой. Этим только и можно объяснить, что в 1920 году он был принят в Коммунистическую партию, а после создания казахской автономии назначен комиссаром по народному образованию. Ахмет Байтурсунов не сдержал своего обещания. Как только он стал советским работником, так и начал выступать против советской власти. И словами, и делами своими» [11; 448–449].

С большим сожалением в редакционной статье в «Ақ жол» говорилось, что уровень празднования 50-летия А.Байтурсынова не такой, как того хотелось бы и как того заслуживает видный ученый-просветитель казахского общества. Исследователи истории интеллигенции, а также литературоведы совершенно точно резюмируют, что юбилейная дискуссия перешла в русло политической [12].

Осуждение С.Сейфуллина за слушание партийных органов в связи с юбилеем А.Байтурсынова после статьи А.Айтиева не заставило себя долго ждать. Поэма «Қызыл сункарлар» («Красные соколы») критиковалась в журнале «Шолпан» в городе Ташкенте. О книге «Асау тулпар» и пьесе «Бакыт жолына» Сейфуллина Назыр Торекулов в московском журнале «Темир казык» отозвался как о непригодных произведениях. Стихотворение, посвященное Троцкому, «Кара беркут» («Черный беркут») также не осталось вне поля зрения критиков.

С.Муканов, очевидец этих событий, пишет: «До Третьей республиканской конференции (17–22 марта 1923 г.) настоящие коммунисты-казахи дружно боролись с националистическими течениями. Но именно на Третьей конференции споры проникли и в их среду, впервые была брошена искра разногласий. Делегат конференции Алма Уразбаева резко и не во всем справедливо критиковала Сакена Сейфуллина. В сборнике Сакена «Асау тулпар» было опубликовано стихотворение «Азия», в котором Азия противопоставлялась Европе и совершенно игнорировалась борьба классов. Неверное по своей политической направленности стихотворение. Оно противоречило духу почти всех других произведений сборника. Алма правильно критиковала его. Но в своем выступлении она допустила серьезную ошибку: положительно оценила хвалебные стихи Сакена о Троцком. Емельян Ярославский, принимавший участие в работе Третьей партконференции, как представитель ЦК РКП (б), поддержал Алму Уразбаеву в её критических замечаниях по поводу стихотворения “Азия”» [13]. Автор хроники С.Муканов не без оснований отмечает опасность выпячивания достоинств стихотворения о Троцком в присутствии функционера из центра.

Официальные органы не прекратили преследований Сакена. В 1929 г. по требованию Краевого Комитета ВКП (б) он был отозван из Ташкента, где руководил Педагогическим институтом, в Алматы. В это время А.Байтурсынов, М.Дулатов, Ж.Аймаутов были задержаны и брошены в тюрьмы.

Именно в этот период некий гражданин Габбас Жанибекулы написал статью «Сәкеннің сыры» («Тайна Сакена»), в которой обвинил поэта в том, что тот является потомком бая, эксплуатировавшего бедняков. В этой же статье Сакен обвинялся в том, что он, будучи председателем Совнаркома, укрывал своих богатых родственников, подделывая документы [14].

Когда поэта отозвали в столицу, правительство искало факты, доказывающие, что он связан с «буржуазными националистами». Ведь в газетах «Еңбекші казак», «Советская власть» (2.09.1929) была опубликована статья «Менің қателерім» («Мои ошибки»), в истину которых не верили члены краевого партийного комитета. После этого Сейфуллина всенародно осудили, и 22 сентября он прошел через партийную «чистку». Но уверенные ответы Сакена не могли доказать его «преступления». Он не был арестован и остался в рядах большевистской партии.

Как известно, силовая коллективизация в Казахстане, в том числе и формирование процесса сентаризации казахов, в период голощекинского правления привела к трагическим последствиям для казахского народа. В связи с этими событиями Сакен написал стихотворение «Аш казак» («Голодный казах»), в котором звучит закономерный вопрос: «Кто в этом повинен, подумай?!» [15]. Его отношение к методам проведения коллективизации в республике получило отражение и в поэме «Қызыл ат» («Красный конь»), написанной в 1935 г. Как в былые годы молодости, у Сакена один друг — верный конь. К нему, кзыл ату, он обращает свои монологи, полные раскаяния и горечи. «Как мало пройдено дорог, как много сделано ошибок», — увидит поэт, и чувство глубокой вины перед всем живым захлестнет его. Поэма имеет диалогическую форму. Разговор искренний, нелицеприятный ведут... конь и человек! Олицетворением всего живого, загубленного, но не покорившегося, предстает перед нами Кзыл ат. Сама душа народная изливает безбрежное горе перед лирическим героем, которому приходится держать ответ за безмерную цену, которой достигнуто и выполнение планов, и полные оптимизма реляции в высшие инстанции. Сейфуллин был первым, кто эту опасную политическую проблему поднял в поэзии, донес свою гуманистическую мысль до народа. Актом высокого гражданского мужества является сам факт обращения к этой теме. Раньше постановлений и решений Сейфуллин осознал неверные ориентиры и попытался в поэме «Қызыл ат» довести свой взгляд на события конца 20-х — начала 30-х годов до народных масс. Он раскаивался за всех, кто был беспощаден, кто ошибался, кто делал карьеру на крови и страданиях народных [16].

В январе 1936 г. на очередном заседании Пленума Союза писателей СССР (в городе Минске), в котором участвовал будущий руководитель НКВД Н.И.Ежов, омский писатель Феоктист Березовский заявил буквально следующее: «...Однако в своей поэме «Красный конь», а также в ряде других произведений Сейфуллин допускал политические ошибки, которые сродни троцкизму. В настоящее время Сейфуллин избавился от этих недостатков».

Но это в общем-то лояльное мнение не прошло мимо ушей Н.И.Ежова и имело свои последствия для поэта. В то время слово «троцкизм» было равносильно словам «предать кого-то» или «совершить большое преступление». В эпоху повальных репрессий С.Сейфуллин, как и все трезво мыслящие люди его времени, не мог избежать кругов ада. Процесс, начавшийся над Каменевым и Зиновьевым в 1936 г., нашел свое продолжение и в Казахстане.

8 января 1937 г. в газете «Социалистік Қазақстан» вышла статья З.Темирбекова «Недостатки “Кызыл сункаров”», в котором он раскритиковал Сакена Сейфуллина. На следующий день это же издание опубликовало передовую статью, в которой говорилось, «что нужно обличать народных врагов и всех их нужно уничтожать». Постоянно публиковались материалы, выявлявшие «национализм» и «вредные мнения», и создавалась атмосфера недоверия, когда обязанностью каждого становилось участие в выявлении «враждебных элементов».

Здесь следует обратить внимание на тот факт, что атмосфера нагнетания подозрительности в обществе, в связи с высказываниями Сталина об усилении классовой борьбы в ходе строительства социализма в стране, способствовала и нарастанию идейной борьбы в среде творческой интеллигенции [17]. Газетные материалы содержали высказывания следующего характера: «Сборник Сакена «Домбыра» был конфискован. Сакен должен был рассказать об этой ошибке. Но он не проронил ни слова» [18]. «В конце совещания выступил товарищ Сакен. По выступлению Сакена было видно, что он до сих пор не замечает своих недостатков» и т.п. [19].

Если в первой половине 1937 г. на страницах газет в основном много говорилось о том, что нужно усилить самокритичность, то с июня месяца на повестке дня стоял вопрос об уничтожении классовых врагов. Страницы средств массовой информации стали пестреть словами, постепенно ставшими привычными для читателя: «враг народа», «классовый враг», «буржуазный националист», «национал-фашист», «фашистский диверсант», «националистический элемент», «алашординский элемент», «враг народа», «бандит», «головорез», «контрреволюционер» и мн. др.

Анализ материалов прессы этого периода отечественной истории свидетельствует о кампании, развязанной против так называемых «агентов иностранных разведок». Вошли в их число и представители творческой интеллигенции. Так, на I съезде Коммунистической партии Казахстана народный комиссар внутренних дел Казахской ССР Л.Б.Залин в качестве японских шпионов назвал Тортаева, Абдулина, Мамырбаева, Султанбекова и других, которых, по его словам, нужно «с корнем уничтожить как врагов народа» [20]. Ярлык «национал-фашист» повесили на Букейханова, Байтурсынова, Кожанова, Аймаутова, Каратлеуова, Тынышпаева, Сейфуллина, Шокаева, Кенжина, Майлина, Накымжанова, Тунганшина [21].

Казахские писатели методично подвергались публичному остракизму с целью подрыва их авторитета среди масс. Например, на страницах «Қазақ әдебиеті» велась речь о неустойчивости в моральном отношении И.Жансугурова, С.Сейфуллина, Г.Мусрепова, О.Бекова [22].

В 1937 г. (11–13 июля) состоялось закрытое партийное собрание Союза писателей Казахстана с участием писателей Абдукадырова, Майлина, Турманжанова, Каратаева, Жусипбекова и других. На повестку дня было вынесено обсуждение статей в газетах «Социалистік Қазақстан» (от 1 и 28 апреля, 6 и 28 июня, 8 июля) и «Казахстанская правда» (от 10 июля) о положении в Союзе писателей. В постановлении собрания говорилось: «2. Руководители Правления ССПК, в частности, тт. Муқанов, Сейфуллин, Жансугуров, Тогжанов и другие, не сделали до сих пор всех необходимых выводов из указаний февральско-мартовского пленума ЦК ВКП (б) и т. Сталина, не развернули большевистскую критику и самокритику собственных недостатков и ошибок, в результате чего продолжает ещё царить в Союзе писателей Казахстана идиотская болезнь — политическая беспечность и притупление революционной бдительности. Руководители ССПК не поняли основной и главной задачи данного периода — задачи беспощадной борьбы с контрреволюционной троцкистско-националистической контрабандой в литературе» [23].

Особое место в постановлении отводилось бичеванию С.Сейфуллина. В четвертом пункте постановления в отношении его политических воззрений применялись уже знакомые эпитеты: «боязнь критики и самокритики», «замкнутость», «зазнайство», «отрыв от масс», «вождизм», «кастовость»,

«творческое оскудение» и т.д. Сакен обвинялся в том, что ни одно из его выступлений на собраниях писателей, на страницах печати ясно не вскрывало недостатков в его собственной работе и в работе писательской организации [23; 80].

В августе 1937 г. газета «Қазақ әдебиеті» писала о Сакене, что его «творческая работа замедлилась, в последние годы не было написано ничего достойного... Товарищ Сакен вместо того, чтобы ежедневно бороться с врагами народа, он на их поступки смотрит с чрезмерным терпением, молчит. Молчание Сакена и то, что он не помогает партийной организации, — это означает, что он не выполняет своих партийных обязанностей» [24].

Возглавлявший в то время Союз Писателей Казахстана М.Каратаев подчеркивал: «Нужно полностью уничтожить остатки абвераховцев, существующих в казахской литературе» [19]. Имелись в виду «враги народа» — Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Магжан Жумабаев, Смагул Садуакасов, Абдрахман Байдильдин, Габбас Тогжанов, Сакен Сейфуллин, Ильяс Жансугуров, Сабит Муканов, Беймбет Майлин, Мухтар Ауэзов, Абат Алибаев, Темирбек Жургенев, Абдильда Тажибаев, Амина Маметова, Молдагали Жолдыбаев, Миржакып Дулатов.

Названные в этой статье Алихан Букейханов, Ильяс Жансугуров и Темирбек Жургенев уже находились в тюрьмах НКВД Алма-Аты и Москвы, Смагул Садуакасов умер в 1933 г., Абдрахман Байдильдин был расстрелян в 1931 г. в Москве, Миржакып Дулатов умер в 1935 г. в ссылке в Карелии. Четверых из этого списка — Сабита Муканова, Мухтара Ауэзова, Абдильду Тажибаева и Амину Маметову судьба чудом уберегла от репрессивной машины тоталитаризма. Как верно подмечает исследователь творчества Сакена Сейфуллина А.Какен, дело, конечно же, не в статье М.Каратаева. Речь идет об общественно-политической ситуации в стране, когда в отдельно взятой республике «успешно» претворялась в жизнь важная составляющая «Малого Октября», а именно противопоставление одной части местной интеллигенции другой с целью уничтожения мыслящей части населения.

В газете «Казахстанская правда» была напечатана статья под названием «Выкорчевать национал-фашистскую мразь из Союза писателей Казахстана». В статье говорилось, что С.Сейфуллин возглавил антипартийную группировку. Далее отмечалось, что содержание его пьесы «Красные соколы» направлено на принижение руководящей роли русского пролетариата в освободительной борьбе казахского народа, а в романе «Тернистый путь» («Тар жол, тайғоқ кешу») он привел целую серию контрреволюционных алашординских документов и портретов врагов народа. Авторы статьи подчеркивали: «Ведь каждому известно, что с именем Сейфуллина связана так называемая сейфуллинская антипартийная националистическая группировка антипартийных позиций». Тогда выходит, что в пьесе «Красные соколы» Сакен допустил следующую ошибку: «без малейшего зазрения совести занимается самовосхвалением, через кривое зеркало изображает героическую борьбу казахских масс в годы гражданской войны и гнусно клеветает на руководящую роль русского пролетариата в освободительной борьбе казахского народа» [25].

Через неделю, 24 сентября 1937 г., Сакен Сейфуллин был взят под стражу, его уголовное дело было передано в НКВД. Он обвинялся в том, что «1. Состоял активным участником антисоветской националистической, террористической и шпионско-диверсионной организации. 2. Вел контрреволюционную борьбу с ВКП (б) и Советской властью с 1922 года, являясь скрытым троцкистом и возглавляя националистическую группировку. 3. Принимал участие в террористической деятельности организации. 4. Проводил антисоветскую вредительскую работу в области литературы. 5. Вел активную вербовочную деятельность организации. 6. В 1936 году установил связь с врагом народа Сокольниковым, с целью контактирования антисоветской работы. Т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 58 п.п. 2, 8, 11, УК РСФСР. Виновным себя признал» [26].

Сакен Сейфуллин был расстрелян 25 февраля 1938 г. по приговору выездной сессии Военной Коллегии Верховного Суда КазССР. Приговор был вынесен в течение 20 минут. В тот же день вместе с певцом-буревестником от рук НКВД погибли ещё 39 человек, среди которых Санджар Асфендияров, Сулеймен Ескараев, Кудайберген Жубанов, Темирбек Жургенев, Сейткали Мендешев, Габбас Тогжанов [27].

Необходимо обратить особое внимание на следующий аспект вопроса о судьбах интеллигенции как носительницы культуры в условиях тоталитарного режима. Для понимания отношений между властью и культурой, а также между властью и носителями культуры в советском обществе нужно учитывать, что властное лидерство здесь принадлежало не столько собственно государственным институтам, сколько структурам, которые формально оставались общественно-политическими организациями. Именно эти организации выполняли функции контроля и управления в обществе. Эти

структуры партии были главной, но не единственной составляющей сложной и разветвленной системы контроля и управления в стране. Существовали ещё государственные органы, которые, как известно, были помощниками партии. В то же время взаимоотношения и между ними не были однозначными, а в отдельных случаях даже отмечаются нестыковки. Поэтому не вполне правильно, когда при изучении тоталитарных режимов власть нередко отождествляется с государственными правовыми институтами. Это не единственный пример упрощенного подхода к изучению вопроса о взаимоотношениях власти и носителей культуры, когда советская интеллигенция представляется только как сторона страдающая, жертвенная, вечно находящаяся в оппозиции к власти. В Советском Союзе власти удалось привлечь на свою сторону часть интеллигенции и воспитать, в полном смысле этого слова, «советскую интеллигенцию», лояльную к власти.

Историография рассматриваемого нами вопроса сравнительно «молода». Только с конца 1980-х — начала 1990-х гг. открывшиеся для исследователей ранее недоступные фонды архивов дали возможность обратиться к этим неоднозначно оцениваемым страницам истории интеллигенции Казахстана советского периода, требующим деликатного и корректного отношения.

Список литературы

- 1 Анкета Сакена (Садуакаса) Сейфуллина // Госархив Акмолинской области. — Ф. 212. — Оп. 1. — Д. 34.
- 2 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 — 1988). — 9-е изд. — Т. 3. — М.: Политиздат, 1983. — 457 с.
- 3 Копия телеграммы за подписью т. Сталина членам бюро Казкрайкома ВКП (б) о журнале «Ақ жол» // АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 479. — Л. 1.
- 4 *Серебрякова Г.* Странствия по минувшим годам: Новеллы. — М.: Наука, 1965. — 154 с.
- 5 *Сейфуллин С.* Тернистый путь: историко-мемуарный роман. — Алма-Ата: Жазушы, 1975. — 324 с.
- 6 *Кулахметов Г.* Новые факты из жизни Сакена Сейфуллина // Заря. — 1989. — № 12. — С. 3–4.
- 7 О 50-летнем юбилее Ахмета Байтурсынова // АП РК. — Ф. 139. — Оп. 1. — Д. 545а. — Л. 7.
- 8 *Дулатов М.* Избранное. — Алматы: Ғылым, 1991. — 302 с.
- 9 *Сейфуллин С.* Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдығына орай // Еңбекші қазақ. — 1923. — 2 ақп.
- 10 *Айтиев Ә. С.* Сейфуллин туралы // Еңбекші қазақ. — 1929. — 21 тамыз.
- 11 *Муканов С.* Школа жизни. — Кн. 2. Юность. — Алма-Ата: Жазушы, 1965.
- 12 Ақаңның юбилейі туралы // Ақ жол: Өлендер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдебиет зерттеу/ Құраст. Р.Нұрғалиев. — Алматы: Жалын, 1991. — 15–16-б.
- 13 *Муканов С.* Школа жизни. — Кн. 3. Годы возмужания. — Алма-Ата: Жазушы, 1966. — 144 с.
- 14 *Жанибеков Г.* Тайна Сакена // Советская степь — 1923. — 30 янв.
- 15 *Сейфуллин С.* Көкшетау. — Алматы: Жазушы, 1994. — С. 246–247.
- 16 *Бейбытова К.Д.* Традиции Абая в казахской поэзии начала XX века. — Алматы: Рауан, 1997. — 274 с.
- 17 Редакция атынан // Қазақ әдебиеті. — 1937. — 20 сәуір.
- 18 *Қаратаев М.* Жазушылар ұйымы жаңа міндеттер алдында // Социалистік Қазақстан. — 1937. — 24 сәуір.
- 19 *Роменко В.* Большевизмге жетілу керек // Социалистік Қазақстан. — 1937. — 15 сәуір.
- 20 От редакции // Казахстанская правда. — 1996. — 6 июля.
- 21 *Тимофеев Н., Брайнин С.* Искоренить национал-фашистов. (Ұлтшыл-фашистік жауларды тамырымен құртайық) // Социалистік Қазақстан. — 1937. — 21 қырк.; Казахстанская правда. — 1996. — 17 дек.
- 22 Редакция мақаласы. Өзара сын және «қсак» жан туралы // Қазақ әдебиеті. — 1937. — 23 мамыр.
- 23 Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг. // Архив Президента РК: Сб. документов. — Алматы: Қазақстан, 1998. — 78 с.
- 24 Редакция мақаласы. Әдебиеттегі троцкист-бухариншыл ұлтшы-фашистерді құрту керек // Қазақ әдебиеті. — 1937. — 13 тамыз.
- 25 От редакции // Казахстанская правда. — 1937. — 16 окт.
- 26 Обвинительное заключение по делу № 11020 по обвинению Сейфуллина Сакена по ст. 58 пп. 2, 8, 11 УК РСФСР. Документ взят из фондов музея С.Сейфуллина (г. Астана).
- 27 *Тәтімов М.* Қазақ әлемі. (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған?). — Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. — 160-б.

Г.М.Какенова

1930-жылдардағы Қазақстандағы шығармашылық интеллигенция арасындағы идеялық күрес: зерттеу мәселелері

Мақалада большевиктік мемлекеттің 30-шы жж. Қазақстанның шығармашылық интеллигенциясына қатысты жүргізген саясаттың бағыттары, ерекшеліктері, әдістері қарастырылған. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында аталған кезеңнің баспасөз материалдары мен мұрағат құжаттары деректік база ретінде қолданылып, ғылыми айналымға жаңа мәліметтер енгізілді. Әрі қолданылған деректерге талдау жасалынып, тақырып бойынша әділ және бүгінгі тарихи көзқарас тұрғысында қорытынды шығарылды.

G.M.Kakenova

The ideological struggle among the creative intelligentsia of Kazakhstan in 1930: problems of study

The article deals with topical issues of the Bolshevik state policy towards the intelligentsia of Kazakhstan in 30 years. During the study, was investigated historical base of sources that consists of archival documents and materials of the periodical press of those years. In line with this in the scientific revolution introduced new data, and based on them are made installment of the objective findings of the current historical views on the subject.

УДК 314

А.М.Жаркенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Демографические показатели развития этносов Северного Казахстана в 1959–1989 гг.

В статье рассмотрены показатели демографического развития населения Костанайской, Торгайской, Кокшетауской, Целиноградской, Павлодарской областей в период 1959–1989 гг. Отмечено, что анализ показал, что после 1960 г. происходило снижение естественного прироста населения региона. Определено, что по итогам исследования в Целиноградской области средний размер семьи составлял 4,4–5,0 человека, а в других областях был еще ниже — 3,6–4,3 человека. В статье сделан акцент на том, почему в исследуемый период происходило снижение рождаемости среди разных этносов региона. Выяснено, что на протяжении 30 лет плотность населения в северных областях выросла от 22 процентов до 2,5 раза, а численность населения — в 1,5 раза, что на 0,3 ниже, чем за соответствующий период по Казахстану в целом.

Ключевые слова: демография, население, этносы, Северный Казахстан, казахстанские славяне, естественный прирост, семьи, городское население, высокая рождаемость, традиция совместного проживания.

В 1959–1989 гг. произошли значительные изменения в демографическом поведении этносов Северного Казахстана. Так, казахстанские славяне в изучаемый период, хотя и отошли от традиций многодетности и многопоколенности, все же имели лучшие показатели естественного прироста, чем в районах основного проживания, на исторической родине. Например, в Целиноградской области, где в 1970-е гг. более 70 % населения составляли славяне и немцы, а казахи лишь 18,4, общий естественный прирост в 1970 г. составил 15,2 %; в Северо-Казахстанской, где казахи в 1989 г. составляли лишь 18,6 %, общий естественный прирост составил 10,4 %. Конечно, это ниже соответствующих республиканских показателей (17,4 и 15,4), однако в близлежащих российских регионах ситуация обстоит куда хуже. На соседнем Урале, заселенном в основном славянами и татарами, за аналогичный период времени общий коэффициент естественного прироста снизился с 19,6 до 5,3 % [1].

На протяжении исследуемого периода Северо-Казахстанская область была явным аутсайдером среди северных областей, да и в Казахстане в целом, по показателям естественного прироста: за 30 лет естественный прирост уменьшился в 2,5 раза (с 26,0 до 10,4 %), в то время как по Казахстану снижение за это же время по аналогичному показателю произошло лишь на 30 % (с 37,2 в 1960 г. до 23,0 в 1989 г.). Очевидно, это не в последнюю очередь было связано с тем, что абсолютное большинство в области составляли представители славянских этносов: в изучаемый период удельный вес казахского населения был меньше 20 %. Демографический переход, в который вступили славяне Казахстана в 1960–1970-е гг., и обусловил обвальное падение рождаемости в изучаемый период.

В 1989 г. коэффициент естественного прироста в Северо-Казахстанской области, даже в сельской местности, был намного ниже среднереспубликанского и самым низким в республике: 13,4 против 19,2. В остальных областях Северного Казахстана за исследуемый период по этому показателю дело было ненамного лучше; области региона хронически отставали от республиканских показателей: в 1989 г. естественный прирост в Кустанайской области составил 15,1, Кокчетавской — 15,4, Целиноградской — 16,2, Павлодарской — 16,6.

К 1960 г. казахи в Казахстане составляли менее трети — 29 %, однако в 1965 г. из общего числа родившихся 42 % были казахи [2].

Следует отметить, что если к 1989 г. удельный вес казахского населения республики вырос до 40,1 %, то в Северном Казахстане он оставался на уровне ниже 29 %, т.е. ниже среднереспубликанского показателя 30-летней давности. В рождаемости славяне участвовали непропорционально меньше, а они-то и составляли большинство в Северном Казахстане, даже на селе, поэтому и сельские показатели рождаемости ниже среднереспубликанских.

Специфика Северного Казахстана заключалась в том, что очень высока была доля славянского населения, ориентированного на низкую рождаемость и малочисленность семьи. В 1959 г. средний размер семьи в Целинном крае был на уровне среднего республиканского показателя — 4,1 человека, за исключением Кустанайской области, где отличие было несущественным — 4,0 человека. Причем средний размер семьи городского населения в Целинном крае составлял 3,9 человека, что соответствовало среднереспубликанскому показателю, а в сельской местности было несущественное отличие: 4,2 человека по Целинному краю против 4,3 по республике в целом.

В 1970 г. все области Северного Казахстана, за исключением Целиноградской, вошли в группу с наименьшим размером семьи: 3,6–4,3 человека. Целиноградская область в то время относилась к группе областей, где средний размер семьи составлял 4,4–5,0 человека. Причем по республике средний размер семьи казахов в 1970 г. составлял 5,5 человека, в том числе городской — 5,4, сельской — 5,5. По-прежнему у казахов сохранялась довольно высокая рождаемость и традиция совместного проживания с престарелыми родителями супругов [3].

Средний размер семьи северных областей Казахстана явно отражает преобладание в структуре его населения неказахских этносов. В 1979 г. средний размер семьи в Казахстане составлял 4,1 человека, казахской семьи — 5,5, русской — 3,6. В Северном Казахстане из шести областей лишь в одной Тургайской области этот показатель был выше республиканского — 4,2 человека. В Кокчетавской области средний размер семьи составлял 4,0 человека, в Павлодарской — 3,9, Целиноградской — 3,8, а в Кустанайской и Северо-Казахстанской областях — 3,7.

Этот показатель в Казахстане за 30 лет снизился несущественно: с 4,1 до 4,0 человека. В этой связи следует отметить, что Кустанайская область уже в 1959 г. имела показатель, соответствующий аналогичному республиканскому показателю 1989 г. В 1989 г. наименьший удельный вес многодетных семей, не только по северному региону, но и по Казахстану в целом, отмечался в Кустанайской и Северо-Казахстанской областях — 0,4 и 0,3 % соответственно.

В Северном Казахстане основная доля межнациональных браков приходилась на браки между представителями славянских этносов и татар. Казахи в межнациональных браках были представлены слабо.

По переписи 1959 г. смешанные браки среди отдельных народов, проживающих в Казахстане, составляли: у казахов — 4,1, в 1969 г. — 8,4 %; у татар соответственно — 28,1 и 57,5 %; у украинцев — 49,8 и 71,5 % и т.д. Самым важным сдвигом является то, что в 1959 г. в республике не было казашек замужем за неказахами, а в 1969 г. каждая из 25 вступивших в брак выбрала спутника жизни неказаха. В 1970 г. регион, наряду с Украиной и Латвийской ССР, по количеству смешанных браков вошел в первую тройку в стране [4].

Число состоящих в браке на 1000 человек населения по Целинному краю Казахстана было очень близким к показателям по Казахстану в целом, только брачность мужчин, как в городе, так и на селе, была несколько ниже, а женщин — несколько выше (табл.).

Брачность мужчин была ниже вследствие того, что в структуре мужского населения брачного возраста ощутимые пробелы оставили суровые 1930–1940-е гг. Часть молодежи того времени погибла в лагерях и на фронтах Второй мировой войны, а часть детей и подростков была выбита голодом и лихолетьем войны. Этим, пожалуй, и объясняется тот факт, что в Целинном крае число состоящих в браке женщин было существенно ниже, чем мужчин. Самый высокий показатель брачности среди мужчин Целинного края был в Северо-Казахстанской области (699), а женщин — в Кустанайской (612), наиболее низкие же соответствующие показатели у мужчин были в Целиноградской области (662), у женщин — в Северо-Казахстанской (563).

Интересно, что показатели брачности в Целинном крае были близки к аналогичным показателям по Азербайджанской ССР. Очевидно, мощные потоки мигрантов в 1950-е гг., представленные в основном молодежью, и создали основу для высокой брачности в регионе, следствием которой явился высокий естественный прирост 1950-х гг.

В таблице расчеты по переписи 1989 г., даже с учетом небольших погрешностей, демонстрируют сохранение среди женщин в регионе более высокого числа браков на 1000 человек населения старше 16 лет, чем по республике. Что особенно важно, брачность мужчин по всем местностям превысила среднереспубликанскую, которая осталась на уровне 30-летней давности. Это произошло, очевидно, вследствие выравнивания половозрастных показателей населения. Причем разрыв брачности женщин городской и сельской местности существенно увеличился в пользу последних.

Т а б л и ц а

Число состоящих в браке на 1000 человек данного пола в возрасте 16 лет и старше по областям Северного Казахстана [5]

Территория	1959 г.						1989 г.					
	Городское и сельское население		Городское население		Сельское население		Городское и сельское население		Городское население		Сельское население	
	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины
СССР	995	522	686	581	704	514	-	-	-	-	-	-
КазССР	688	581	671	562	703	598	688	620	695	599	676	652
Целинный край	676	598	662	575	682	609	-	-	-	-	-	-
Кокчетавская обл.	679	603	674	576	681	613	712	655	719	618	707	679
Кустанайская обл.	676	612	653	590	85	620	724	654	729	629	721	686
Павлодарская обл.	669	606	646	586	681	615	706	634	705	615	699	666
Северо-Казахстанская обл.	699	563	692	532	703	581	723	647	723	605	722	685
Целиноградская обл.	662	600	655	588	667	609	728	642	705	620	700	678
Тургайская обл.	-	-	-	-	-	-	692	646	704	621	683	672

Наибольший показатель брачности в 1989 г. у мужчин имелся в Целиноградской области — 728 на 1000 мужчин старше 16 лет (аутсайдер 1959 г. через тридцать лет стал лидером в регионе); наименьший — в Тургайской области — 692 на 1000 мужчин старше 16 лет. Среди женщин число состоящих в браке на 1000 человек старше 16 лет в областях Северного Казахстана в 1989 г. было относительно равным, колеблясь от 634 в Павлодарской области до 655 в Кокчетавской; Кустанайская область по этому показателю из аутсайдеров переместилась на более высокое место (654).

В этой связи показателен пример Северо-Казахстанской области. В 1959 г. число состоящих в браке мужчин на 1000 человек данного пола старше 16 лет в Северо-Казахстанской области было са-

мым высоким в регионе (699), а женщин — самым низким (563), причем на селе этот показатель был выше, чем в городских поселениях (703 у мужчин и 581 у женщин). Число же зарегистрированных браков (на 1000 человек населения) в Северо-Казахстанской области было чуть ниже, чем в республике: 14,1 против 14,3 соответственно.

В 1989 г. Северо-Казахстанская область по числу состоящих в браке мужчин на 1000 человек данного пола старше 16 лет была по-прежнему на первых местах, как в сельской, так и в городских местности (723 — в городской и сельской местности), среди женщин — по-прежнему ближе к низким показателям в регионе (647), только в сельской местности женщины имели один из самых высоких показателей брачности. Причем число зарегистрированных разводов выросло за 30 лет в Северо-Казахстанской области в пять раз. Для сравнения: по Казахстану данный показатель увеличился в семь раз.

Имея в исследуемый период высокие показатели брачности, относительно низкую разводимость, тем не менее, по естественному приросту, как уже отмечалось, Северо-Казахстанская область пережила сильный регресс — за 30 лет этот показатель снизился в 2,5 раза. Причина — высокий удельный вес славянско-немецкого населения (Северо-Казахстанская область имела самый низкий удельный вес казахов в регионе в исследуемый период).

Демографическая структура населения Северного Казахстана за исследуемый период претерпела ряд существенных изменений, которые проявились явственно в возрастно-половой дифференциации и были менее четко выражены в национальном составе населения.

Следствием снижения детности у русского и украинского населения стало уменьшение размера семьи. Молодые, вступая в брак, отделялись от родителей. Основная их часть жила в городах, где возможность сохранения традиционных многопоколенных и многодетных семей исключалась или усложнялась жилищно-бытовыми условиями.

Русские сельские семьи в 1970 г. из двух–четырёх человек составляли две трети, а удельный вес семей из десяти и больше человек — 0,3 % [6; 156, 158].

Известно, что многодетные семьи имеют большую вероятность сохранения брака между родителями, снижение же детности в целом неблагоприятно для стабильности семьи — выше уровень разводов.

Начиная с 1960-х гг. в Северном Казахстане происходило общее снижение рождаемости, при этом уровень воспроизводства неславянского населения северных областей Казахстана вследствие большого удельного веса славян в населении этого региона за исследуемый период постепенно стал тяготеть к типу воспроизводства, характерному для славян. Тенденции уменьшения детности молодых матерей, увеличения возраста вступления в брак стали достаточно устойчивыми. Позитивным моментом этого социального явления было то, что достигался физиологически приемлемый режим родов — не чаще одного раза в два-три года, что способствовало рождению здоровых детей и укреплению здоровья самих матерей.

Снижение рождаемости в 1960–1970-е гг. среди казахского населения можно считать положительным явлением. Социально-демографическое развитие казахского народа вступило в пору зрелости. Рождаемость даже в том виде, как сейчас существует у казахского населения, еще долго будет обеспечивать быстрый рост населения.

Однако в начале 1970-х гг. ощущались нежелательные последствия снижения рождаемости. Это могло уменьшить темпы восполнения трудовых ресурсов. Снижение детности не способствует упрочению семьи (в семьях с меньшим количеством детей выше уровень разводов, чем в семьях с большим количеством детей, семьях с тремя–четырьмя детьми). Имеет место ситуация «демографического перехода» — снижение рождаемости. Наблюдаются первые признаки «постарения» населения. Так, пенсионеры и лица предпенсионного возраста составляли в те годы одну десятую часть населения. Детность молодых матерей уменьшилась. Возраст вступления в брак увеличился. Улучшилось состояние здоровья у женщин и детей.

Резюмируя изложенное выше, можно сделать ряд выводов из анализа динамики численности населения Казахстана в исследуемый период. На протяжении 30 лет плотность населения в северных областях выросла от 22 процентов до отметки в 2,5 раза, а численность населения — в 1,5 раза, что на 0,3 ниже, чем за соответствующий период по Казахстану в целом.

В 1959 г. население Казахстана наконец-то превысило довоенный уровень, но в начале 1960-х гг. процесс снижения рождаемости захватил даже казахов. Если темпы падения рождаемости по Казахстану в 1959–1970 гг. составили 25–50 процентов, причем в городах эти показатели были выше, чем на селе, то в северных областях темпы падения рождаемости сельского населения были выше, чем

городского и колебались в пределах 37–78 процентов. Коэффициент естественного прироста в северных областях по сельской местности снизился за 30 лет в два и более раз, что выше средних республиканских показателей. Более низкие темпы рождаемости, в том числе и на селе, связаны с абсолютным преобладанием в структуре населения северных областей славянских этносов, которые здесь и на селе составляли большинство, в то время как в других регионах Казахстана они расселялись преимущественно в городах.

В то же время наблюдалось приближение показателей воспроизводства казахского населения Северного Казахстана к типу воспроизводства, характерному для русского населения. Очевидно, новый этап демографического перехода славянского населения, составлявшего абсолютное большинство в регионе, и обусловил резкое падение рождаемости в Северном Казахстане к 1970 г.

Список литературы

- 1 Историческая демография: Тезисы 8 Всерос. конф. по ист. демогр. Екатеринбург, 13–14 мая 1992 г. — М.: Ин-т рос. ист. РАН, 1992. — 245 с.
- 2 ЦГА РК. — Ф. 698. — Оп. 14. — Д. 611. — Л. 36–39.
- 3 *Есипов Н.С., Елемесова А.М.* Некоторые проблемы развития казахской семьи // Современная семья. Сер. Популярная демография. Вып. 7. — М.: Финансы и статистика, 1982. — С. 83–84.
- 4 *Козлов В.* Национальности СССР. Этнодемографический обзор. — М., 1982. — 281 с.
- 5 Сост. по: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. — М.: Госстатиздат, 1962. — С. 43–47; Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Казахская ССР: В 12 сб. — Алма-Ата: Респ. информ.-издат. центр, 1991. — С. 13–15.
- 6 *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 210 с.

А.М.Жаркенова

1959–1989 жж. Солтүстік Қазақстан этностарының дамуындағы демографиялық көрсеткіштер

Мақалада 1959–1989 жж. аралығындағы Солтүстік Қазақстанның Қостанай, Торғай, Көкшетау, Целиноград, Павлодар облыстарының халық санағы демографиялық даму көрсеткіштері жан-жақты қарастырылып, талдау жасалған. Сонымен қатар 1960 жылдардан кейін қазақстандықтардың табиғи өсімінің азаюы демографиялық даму жағынан зерделенген. Солтүстік Қазақстанның Целиноград облысында жанұядағы орташа саны 4,4–5,0 адам, ал басқа облыстарда 3,6–4,3-ге сәйкес болғаны айтылған. Автор хронологиялық кезеңмен әр түрлі этностардың өзара неке қию үдерісіне тоқталған. 30 жыл ішінде Қазақстанның Солтүстік аймағында тұрғындардың тығыздығы 22 пайыздан 2,5 есе, ал тұрғындардың саны 1,5 есе артқанын, алайда жалпы Қазақстан бойынша бұл кезеңде тұрғындардың саны 0,3 төмен болғанын тілге тиек еткен.

Zharkenova A.M.

Demographic indicators of ethnic groups in northern Kazakhstan 1959–1989 yy.

There have been analyzed the demographic figures of ethnical groups in Kustanay, Torgay, Pavlodar, North Kazakhstan, Kokchetau and Celinograd regions between 1959 and 1989. In considered article birth rate reduction in Kazakhstan after 1960 is analysed. In the ambassador of 60th years XX century all areas of Northern Kazakhstan, except for Tselinograd, were included into group with the least size of a family: 3,6–4,3 persons. The Tselinograd area at that time concerned group of areas where the average size of a family made 4,4–5,0 persons. Throughout 30 years population density in northern areas has grown from 22 percent to 2,5 times, and population — in 1,5 times that on 0,3 more low, than for the corresponding period across Kazakhstan as a whole.

УДК 904 (574.3)

А.С.Блялова, В.В.Евдокимов

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

К истории открытия памятников палеолита в Центральном Казахстане

В статье дана история открытия палеолитических памятников в Центральном Казахстане во второй половине XX в. археологами М.Н.Клапчуком, А.Г.Медоевым, В.С.Волошиным, положившими начало палеолитоведению региона. Отмечено, что в дальнейшем изучении памятников эпохи камня занималась совместная Российско-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция (СРКАЭ), руководимая А.П.Деревянко и Ж.К.Таймагамбетовым. Несмотря на проделанную работу археологов, эпоха палеолита региона всё ещё остаётся малоизученной.

Ключевые слова: археология, Центральный Казахстан, Сарыарка, археологические экспедиции, палеолит, палеолитические памятники, палеолитические инвентари, кремневые изделия, ранний палеолит, кварцитовые изделия, поздний палеолит.

Эпоха палеолита Казахстана, являясь самой продолжительной в Центральном Казахстане, долгое время оставалась наименее изученной в археологическом аспекте, значительно отставая от исследований палеолита во многих регионах Евразии. Так, до 1961 г. на территории Казахстана, по существу, не было ни одного хорошо изученного палеолитического памятника, в то время как на смежных территориях — в Поволжье, Средней Азии, на Алтае, а также на Енисее и на Кавказе давно уже были открыты и тщательно изучались десятки интересных и значительных памятников древнекаменного века.

Первые находки предметов, относящиеся к эпохе палеолита, были сделаны в Сары-Арке в 40–50-х годах. Это были случайные и сомнительные находки. В 1946 г. создаётся Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция под руководством А.Х.Маргулана, которая начала исследовать памятники большого хронологического диапазона [1; 438]. В том же году вблизи солончака Дабсунтуз (оз.Каракоин в Северной Бетпак-Дале) А.Х.Маргуланом было обнаружено несколько предметов, имеющих «архаичные черты». А.Г.Максимова сообщила о находках таких же изделий на правом берегу р. Оленты, в 10 км к северо-востоку от горы Семизбуга [2; 123].

В 1954 г. вблизи с. Новопавловка К.А.Акишевым были найдены два наконечника дротиков, «по размерам и форме... весьма близких к солотрейским» [3; 77]. В 1960 г. Л.С.Симутину удалось собрать коллекцию изделий палеолита на склоне горы Джамантау в бассейне р.Сарысу. В том же году В.С.Танцыревым были произведены сборы палеолитического инвентаря в логу Кенжебайсай, в 8 км к востоку от могилы Кентобе в бассейне р.Сарысу и возле кочевья Койтас. Наиболее интересными были материалы из Койтаса: коллекция кремневых изделий раннего палеолита с 2 рубилами-бифасами и выразительной серией ядрищ из Койтаса 4, коллекция кварцитовых изделий, относящихся к позднему палеолиту, с превосходными образцами клиновидных ядрищ и плоскими бифасами из других пунктов.

Систематические исследования памятников эпохи палеолита в Центральном Казахстане начались в 1960 г. М.Н.Клапчук проводил исследования в бассейне рек Нуры и Сарысу, А.Г.Медоев — в Северном Прибалхашье, Левобережном Прииртышье, на главном Иртыш-Балхашском водоразделе и параллельно в других районах Казахстана.

В 1960 г. М.Н.Клапчуком были изучены археологические памятники Кенжебайсай 7 и Сарысу (Космола), в результате чего он сделал вывод, что найденные памятники относятся к среднему палеолиту. Особый интерес вызвали два рубильца из Кенжебайсай 7 удлиненно-миндалевидной формы, обработанные с двух сторон, и остроконечник из Космолы, относящийся к мустьерскому времени. Многочисленный инвентарь из Космолы, который залегал на бичевнике, был патинирован и окатан, что делало весьма вероятным его происхождение из аллювия 1-й надпойменной террасы Сарысу, которую геологи относили к верхнему плейстоцену. В пункте Кызылжар был найден небольшого размера дисковидный нуклеус с двухсторонней обработкой, отнесённый к среднему палеолиту. Материалы, выявленные в Джамантау, по наличию призматических нуклеусов, пластин и скребков были отнесены им к позднему палеолиту [4].

В 1960 г. он открыл стоянку Батпак, отнесённую к «самому концу эпохи палеолита». Собранный на стоянке материал состоял из мелкого инвентаря, который был изготовлен из грубой кремнисто-железистой породы. Исключением было преобладание отщепов, сколов, пластинок неправильных форм, скребков.

Работы отряда А.Г.Медоева по изучению памятников эпохи палеолита отличались крупномасштабностью и результативностью. В 1960 г. в бассейне р. Туранга на территории Северного Прибалхашья были найдены два пункта, на которых были выявлены изделия ашельского, клектонского, леваллуазского и позднепалеолитического типов. В 1961 г. на этой же территории на стоянках-мастерских в пределах гор Семизбуги был выявлен материал такой же яркий и богатый, как и на каратауских памятниках Южного Казахстана.

В 1962–1963 гг. отряд А.Г.Медоева занимался поиском памятников эпохи палеолита на главном Иртыш-Балхашском водоразделе. Было найдено 10 местонахождений — часть памятников была приурочена к выходам коренных пород, часть — к площадкам шлейфов конусов выноса, а один (пункт № 61) — к поверхности первой надпойменной террасы речки Карашигалы [5; 98–99].

В исследованиях М.Н.Клапчука и А.Г.Медоева в начале 60-х годов существенным моментом выступала тема отношений между только что найденными материалами эпохи камня Центрального Казахстана и сибирским поздним палеолитом, представление об особом месте которого в отечественной науке укрепилось благодаря работам Г.П.Сосновского (1934) и С.Н.Замятина (1951). В эти годы археологами неоднократно поднимался вопрос о путях освоения первобытным человеком Сибири (Окладников, 1950; Формозов, 1953; Бадер, 1960), а также высказывались различные мнения о роли, которую должен был играть Казахстан, в том числе его центральная территория. Так, Г.П.Сосновский предполагал, что в Восточном Казахстане будут найдены археологические памятники, которые культурно ближе к территории Алтая и Сибири, в то время как для Центрального Казахстана более вероятны палеолитические индустрии восточноевропейского типа [6]. А.А.Формозов, наоборот, предполагал, что древнекаменный век территории Центрального Казахстана будет тяготеть больше к Сибири [7]. В свете авторитетно высказанного предположения о заселении палеолитическим человеком из Восточной Европы территории Сибири центральные и северные территории Казахстана естественно было рассматривать в качестве связующих между палеолитом Европы и Сибири [8].

В контексте этих дискуссий открытие в начале 60-х годов памятников эпохи палеолита Центрального Казахстана, представленного после работ А.Г.Медоева богатыми и яркими коллекциями, имело немаловажное значение. После находок среди древнекаменного инвентаря новых памятников выразительных форм клиновидных нуклеусов и высоких скребел А.Г.Медоев всю восточную часть Сары-Арки включил в ареал сибирско-китайской провинции [5; 100]. М.Н.Клапчук рассматривал выявленный материал в пунктах Космола и Кызылжар 3 как следы постепенного продвижения человека эпохи среднего палеолита из Средней Азии через пустыню Центрального Казахстана, в пювиале верхнего плейстоцена, «перед оледенением» [4; 271].

В исследованиях М.Н.Клапчука и А.Г.Медоева с самого начала появились различия. Исследовательские работы М.Н.Клапчука в основном были связаны со споро-пыльцевым изучением четвертичных отложений, и он искал памятники древнекаменного века в долинах рек Сарысу, Ишима, Нуры среди отложений террас.

А.Г.Медоев делал акцент на изучение археологических памятников открытого (наземного) типа, представленных на мелкосопочниках. Поисковые работы проводились в районах с богатыми залежами сырьевых горных пород. Памятники получали привязку к ступеням древнего рельефа. Он предполагал, что широкие географические рамки поисков, количественное обилие памятников и материалов, выявленные закономерности среди геоморфологических позиций, выветренности и типологии

инвентаря различных исследованных пунктов послужат основой построения геохронологической шкалы и периодизации древнекаменных комплексов мелкосопочника.

Однако на основе неполных и сжатых публикаций А.Г.Медоева невозможно было составить подробное представление о работе археологического отряда в 1963–1969 гг., о количестве и местонахождении обнаруженных памятников, о характере проведённых археологических исследований, количестве и содержании коллекций. Исследования приобрели в то время широкий размах, охватив территории восточной части Сары-Арки — горы Семизбуга, Бале, Хантау, Чингиз и др. Во всех этих районах были открыты и изучены группы стоянок-мастерских, которые дали многочисленное количество образцов изделий эпохи палеолита. Найденные материалы вызвали особый интерес у учёных. Эти находки специалисты сравнивали с материалами таких памятников, как Лука-Врублевецкая, Яштух. Сатани-Дар, Джрабер, Лаше-Балта и др. Их также рассматривали как яркое свидетельство в пользу единства культуры эпохи палеолита.

Одновременно с этим отрядом проводились археологические работы и на Мангышлаке. Здесь также были получены значительные результаты. Многочисленные находки с памятников на полуострове Тюб-Караган рассматривались в качестве аналогов древнекаменных индустрий Сары-Арки.

В 1964–1968 гг. памятники эпохи камня Сары-Арки исследуются в основном М.Н.Клапчуком. В бассейне р. Сарысу им были открыты и обследованы: в 1964 г. — местонахождения Жаман-Айбат 3–4 и Передержка (Агайдар), в 1967 г. — Обалысай, Музбель 1 и Айдарлы 2, в 1968 г. — Коскудук и Соркудук. На стоянке Жаман-Айбат 3–4 и на Айгадаре было обнаружено значительное количество материала из мелового сливного песчаника с яркими сериями ядрищ и отщепов, которые представляют на памятнике Жаман-Айбат 3–4 макроиндустрию раннего палеолита с рубилами-бифасами и клетонскими анкошами, а в Айгадаре представлена индустрия среднего и позднего палеолита. На стоянке Обалысай и Музбель 1 впервые были найдены галечные орудия. На Айдарлы 2 была выявлена значительная коллекция предметов, свыше 500. Это серия ядрищ, отщепы и орудия из них, рубильца-бифасы. В Соркудуке и Коскудуке были найдены яшмовые изделия, среди которых представляла интерес серия небольших бифасов. В пункте Конайбек была обнаружена незначительная коллекция кремнёвых изделий, относящихся к позднему палеолиту. Коллекция была получена из аллювиальных песков первой надпойменной террасы.

В 1967–1968 гг. на Левобережном Прииртышье М.Н.Клапчуком были найдены стоянки Ангресор 1–2 и Таскудук 1. На стоянке Ангресор 2 было обнаружено 1088 изделий из яшмо-кварцита, в том числе и двухсторонние плоские листовидные орудия, наконечники, скребки, резцы и др. В Таскудуке 1 была найдена коллекция крупных предметов свежей фактуры, среди которых имелось 55 двухсторонних листовидных орудий.

В 1966 г. на стоянке Батпак 7 М.Н.Клапчуком были проведены работы, которые позволили построить более дробную стратиграфическую колонку и получить новый археологический и палеонтологический материал [5; 100–101].

В 1969–1970 гг. у села Батпак были открыты местонахождения Мизар 1 с образцами макроиндустрии и Батпак 17 с материалами среднего и позднего палеолита, которые были собраны на поверхности делювиального шлейфа. В верховьях Нуры было найдено местонахождение Аксары с разновременным палеолитическим материалом.

В 1970 г. в бассейне р. Сарысу был найден памятник Туйемайнак. Здесь была собрана коллекция из 2043 различных изделий: нуклеусов — 218, отщепов и пластин — 891, ретушированных орудий — 80 [5; 102–103].

В 1985–1988 гг. планомерные археологические раскопки в Батпаке, в том числе и Батпаке 7, проводит Целиноградская археологическая экспедиция.

В 1968–1971 гг. в верховьях Ишима были открыты местонахождения Вишнёвка 1, 3, 4. На стоянке Вишнёвка 1 были выявлены разновременные материалы — поздний палеолит, неолит. В коллекции были и двухсторонние орудия, аналогичные орудиям из стоянки Тоскудук 1 и Кудайколь. На стоянке Вишнёвка 3–4 были обнаружены изделия из окремнённого алевролита девона на склонах каменистых сопков, которые, в свою очередь, образуют коренной склон долины Ишима. Интерес представляют рубила-бифасы ашельского периода, дисковидные и леваллуазские нуклеусы, а также предметы средне- и позднепалеолитических типов на стоянке Вишнёвка 4.

В открытии археологических памятников палеолита Центрального Казахстана немалая заслуга принадлежит геологам. Летом 1950–1951 гг. геологами С.М.Бандалетовым и М.Ф.Никитиным были

найлены каменные орудия палеолитического периода в долинах рек Карасу и Оленты Карагандинской области, позже описанные А.Г.Максимовой [2; 7].

Интересными оказались сборы каменных орудий В.С.Панцырева, проведенные летом 1960 г. в ущелье Кенжебайсай.

М.Н.Клапчук проводит полевые работы в бассейнах рек Сарысу, Нуры и Ишима. На территории Карагандинской области М.Н.Клапчуком были найдены местонахождения Батпак 7, Карабас 3, Ангренсор 2, из них первое «обладает культурным слоем, залегающим на глубине 1,20–5,60 м». В нем найдены кости млекопитающих мамонтовой фауны, в частности, по определению Б.С.Кожамкуловой, *Mammuthus primigenius Blum*, *Coelodonta antiotatis Blum*, *Rangifer tarandus L.* Среди обнаруженных каменных изделий обращают на себя внимание две крупные пластины с треугольным и трапециевидным поперечным сечением, скребло и наконечники дротика из туфа темного цвета. Аналогичные орудия встречаются и в сибирских верхнепалеолитических стоянках. На местонахождении Карабас 3, в 45 км юго-западнее г. Караганды, среди обнаруженных 172 порфириновых изделий есть два дисковидных нуклеуса, шесть желваков со следами сколов, рубящее орудие и фрагмент наконечника дротика.

Ангренсор 2 находится на северо-восточной окраине региона, южнее г. Экибастуза, на южном шлейфе сопки, прикрывающей с севера оз. Ангренсор. Здесь в основном преобладает материал из яшмы, среди которого нуклеусы (дисковидные, конические, многоплощадочные), широкие отщепы с выраженными ударными бугорками, рубиловидное орудие, резцы-проколки, скребки, фрагменты листовидных наконечников-дротиков. Каменные изделия стоянки обнаруживают сходство с инвентарем сибирских верхнепалеолитических стоянок [9; 4].

К мустьерским стоянкам относится ряд памятников Центрального Казахстана, которые были исследованы еще М.Н.Клапчуком. Это такие стоянки, как Кызылжар 3, Космола, Батпак 8 и 12.

Стоянка Кызылжар 3 расположена на 7,3 км западнее одноименного поселка Жанааркинского района Карагандинской области, на р. Сарысу. В 1962 г. на поверхности карбонатного горизонта М.Н.Клапчуком был обнаружен небольшой дисковидный нуклеус, характерный для мустьерских культурных комплексов. На обеих рабочих поверхностях нуклеуса имеются негативы коротких и глубоких сколов, идущих от краев к центру изделия, следовательно, полученные отщепы были с большими ударными бугорками. Рядом выявлен небольшой отщеп. Обе находки носят мустьерский облик.

Еще 2 мустьерских памятника открыты в верховьях р. Ишима, по его левобережному притоку Батпак в Осакаровском районе Карагандинской области, в 80 км севернее г. Караганды. Это Батпак 8 и 12, расположенные у ручья Батпак, где на поверхности террасы собраны обломки дисковидных нуклеусов, короткие пластинки с параллельными краями, треугольные сколы с массивными основаниями и отщепы. Следует сказать, что на стоянке Батпак 12 на площади 12 кв. м М.Н.Клапчуком производились раскопки и на глубине 0,2 м от современной поверхности были обнаружены каменные изделия из кремнисто-железистой породы.

Передержка 1–2 расположены в 4 км южнее брода через р. Сарысу, на пути из Жезказгана в Кенсе. В их каменном инвентаре имеются орудия среднего и верхнего палеолита. Самыми древними М.Н.Клапчук считает «веероидный» и двухплощадочные нуклеусы двухсторонней обработки для скалывания леваллуазских пластин, массивные широкие пластины, а также зубчатые пластины, аналогичные изделиям, найденным на стоянке Обирахмат в Узбекистане.

Хребет Жаман-Айбат расположен в юго-западной части Карагандинской области, в 150 км к юго-востоку от г. Жезказгана, между песками Жетыконур на западе и пустынным плато Батпак-Дала на юге.

В 1964 г. М.Н.Клапчуком в этом районе было открыто 11 памятников эпохи камня, среди которых наиболее интересно нижнепалеолитическое местонахождение с двумя скоплениями находок — Жаман-Айбат 4 и 5. Были обнаружены 10 крупных желваков из песчаника со следами искусственной обивки и два нуклеуса, один из которых имеет кубовидную форму и несколько ударных площадок. Такие нуклеусы известны на стоянке Яштух. Кроме того, здесь встречены пластины, множество отходов производства крупных размеров со следами выветривания. Некоторые изделия рубиловидной формы имеют аналогии в инвентаре нижнепалеолитических стоянок Кавказа (Джрабер, Кударо 1). Это дает основание отнести Жаман-Айбат к сашельской эпохе.

Летом 1967 г. в Центральном Казахстане М.Н.Клапчуком открыто местонахождение Обалысай 1, которое находится в 4 км юго-западнее бывшего с. Жетыконур Улытауского района Карагандинской области. Среди каменных изделий преобладают гальки со следами искусственного снятия единичных сколов, нуклеусы и орудия. Интерес представляет рубящее орудие, относимое к нуклевидным дву-

сторонним изделиям типа чоппингов. Орудие своей формой, размерами и степенью окатанности аналогично орудиям из местонахождений Борьказган и Танирказган (Южный Казахстан). Описывая изделия, сопоставляя их с изделиями ашельских памятников других регионов, М.Н.Клапчук датирует Обалысай 1 концом нижнего и началом среднего плейстоцена.

Проделанная М.Н.Клапчуком работа представляет огромный интерес и в настоящее время, хотя некоторые его положения были подвергнуты критике и не прижились в науке.

А.Г.Медоев работал в те же годы, что и М.Н.Клапчук, но основной упор делал на памятники «открытого типа» в Северном Прибалхашье и Левобережном Прииртышье. Так, в Северном Прибалхашье в бассейне р. Туранги им было обнаружено более десятка памятников эпохи камня, начиная от раннего и заканчивая поздним периодом. В литературу вошли такие стоянки мустьерского времени, как Семизбугы, Хантау, Бале. А.Г.Медоев впервые составил хронологическую шкалу палеолита Казахстана на основе археологических материалов, но с учетом данных геологии, геоморфологии и других естественных наук, в которой Центральному Казахстану отводилась определенная роль. Не все согласны с его утверждениями, но это была первая попытка сведения всех данных по палеолиту, известных к тому времени, в достаточно стройную схему. В Северном Прибалхашье шла непрерывная линия развития от ашеля до позднего палеолита, которая была представлена саякской культурой.

А.Г.Медоев предлагал включить поздний палеолит Северного Прибалхашья в сибирско-монгольскую позднепалеолитическую провинцию как локальную фракцию [10].

Работы в Центральном Казахстане, начатые М.Н.Клапчуком и А.Г.Медоевым, в дальнейшем продолжает В.С.Волошин (конец 60-х годов). Им было открыто более десяти местонахождений и стоянок каменного века, датируемых мустьерским и позднепалеолитическим временем. Наибольший интерес среди них представляет стоянка Вишнёвка, которая содержит в себе два культурных слоя.

В.С.Волошиным проводились археологические раскопки на стратифицированных объектах палеолита Батпак 7, Ангрensor 2, которые дали богатый фактологический материал. На основе многолетних изысканий палеолита региона он предложил схему периодизации палеолита Центрального Казахстана с использованием хроностратиграфических данных.

В 1984 г. интересные находки памятников каменного века были сделаны отрядом ЦКАЭ по изучению памятников эпохи камня региона под руководством Ж.К.Таймагамбетова. Им были введены в научный оборот артефакты стоянок эпохи палеолита Огизтау и Улькен Акмая, а также группы стоянок эпохи палеолита-неолита Мыржик, Каратобе, Акмая и др., общим количеством свыше сорока.

О.А.Артюховой была найдена стоянка Бурма 1 в Карагандинской области, а также исследован ряд памятников Северного Прибалхашья, которые были открыты ещё в своё время А.Г.Медоевым.

В конце 90-х годов XX в. исследования эпохи камня Центрального Казахстана проводила совместная Российско-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция (СРКАЭ) под руководством А.П.Деревянко и Ж.К.Таймагамбетова.

В 1998 г. проводились археологические работы в Северном Прибалхашье, в юго-западной части гор Семизбугы. Было выделено 11 местонахождений, на которых было собрано свыше двадцати тысяч изделий ашельской, мустьерской и позднепалеолитической культур.

В эти годы СРКАЭ были проведены археологические раскопки на памятнике Кудайколь 1 и 2 в Левобережном Прииртышье и Саяк 1–8, Балхаш 1–6 в Северном Прибалхашье.

Суммируя изложенное выше, можно выделить основные узловые моменты в исследовании. Палеолит региона остаётся, к сожалению, слабоизученным из-за отсутствия широкомасштабных раскопок стратифицированных памятников, неравномерного разведочного обследования по выявлению памятников, определению их специфики и своеобразия, отражающих экологическое разнообразие природных ландшафтов региона, неимения антропологических материалов.

На сегодняшний день обследована лишь часть территории региона — бассейны рек Сарысу, Нуры, Северное Прибалхашье и единичные памятники в районе озера Кудайколь и др., что не позволяет дать полноценную реконструкцию жизни и быта древнейших охотничьих коллективов палеолита, обитавших на территории Сары-Арки.

Список литературы

1 Археологическая карта Казахстана: Реестр / Отв. ред. Е.И.Агеева, А.К.Акишев. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. — 450 с.

2 Максимова А.Г. Находки палеолитических орудий в северо-восточной части Центрального Казахстана // Вестн. АН КазССР. — 1953. — № 2.

- 3 *Акишев К.А.* Памятники старины Северного Казахстана // Тр. ИИАЭ АН КазССР. — Алма-Ата, 1992. — Т. 7.
- 4 *Клапчук М.Н.* Первые палеолитические находки в Центральном Казахстане // СА. — 1964. — № 3. — С. 268–272.
- 5 *Волошин В.С.* Из истории изучения палеолита Сары-Арки // Казахская цивилизация. — 2001. — № 1. — С. 98–114.
- 6 *Сосновский Г.П.* О поисках палеолита в Казахстане // Известия АН КазССР. — 1948. — № 46. — С. 10–11.
- 7 *Формозов А.А.* Из новейшей литературы по палеолиту Казахстана и Средней Азии // БКИЧП. — 1953. — № 19. — С. 90–92.
- 8 *Окладников А.П.* Освоение палеолитическим человеком Сибири // Материалы по четвертичному периоду СССР. — 1950. — Вып. 2. — С. 150–158.
- 9 *Ломан В.Г.* Историко-культурное наследие Сары-Арки: Сб. науч. ст. // Карагандинская обл. инспекция по охране и использованию историко-культурного наследия, Караганд. гос. ун-т. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 213 с.
- 10 *Медоев А.Г.* Проблемы палеолита Казахстана (начальный этап) // Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана. — Алма-Ата, 1980. — С. 161–162.

А.С.Блялова, В.В.Евдокимов

Орталық Қазақстандағы палеолит ескерткіштерді зерттеу тарихына

Мақалада XX ғ. екінші жартысындағы Орталық Қазақстандағы палеолиттік ескерткіштердің ашылу тарихы қарастырылады. Аймақтағы палеолиттік ескерткіштерді зерттеу археологтар М.Н.Клапчук, А.Г.Медоев, В.С.Волошиннен бастау алады. Одан әрі тас дәуірінің ескерткіштерін зерттеумен А.П.Деревянко, Ж.К.Таймағамбетов жетекшілік еткен біріккен Ресей-Қазақстан кешендік археологиялық экспедициясы айналысты. Археологтардың еңбектеріне қарамастан, аймақтың палеолит кезеңі әлі де толық зерттелмеген.

A.S.Blyalova, V.V.Evdokimov

The history of the discovery Paleolithic in Central Kazakhstan

The history of discovery of Paleolithic memorials in the Central Kazakhstan in the first half of XX century by archeologists M.N.Klapchuk, A.G.Medoev, V.S.Voloshin is described. This event initiate the research of Paleolith in region. Further, the united Russian-Kazakhstan complex archeological expedition which was headed by A.P.Derevyanko and Zh.K.Taymaganbetov investigated the memorials of Lithic Age. The paleolith of the region is still not wttl — known perfected work of the archeologist.

А.Б.Сатанов, Қ.С.Өскембаев

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық жүйесінің жалпы діни жағдайы мен ислам дамуына ықпалы

Мақалада Қазақстан Республикасындағы діни жағдай, қозғалыс, дүниетаным мен конфессияаралық қатынастарды реттейтін нормативтік-құқықтық жүйенің деңгейі қарастырылған. Ғылыми зерттеу барысында қазіргі кездегі республиканың діни жағдайы мен исламның дамуына қатысты заң актілерінің кең кешені, дінтану саласы мамандарының ғылыми еңбектері, саясаткерлер мен мемлекеттік қайраткерлердің көзқарастары қарастырылған.

Кілтті сөздер: Қазақстан Республикасы, тәуелсіздік, демократия, дін, діни жаңару, кеңестік идеология, рухани құндылықтар, ислам діні, дін туралы заң, мұсылман.

Қазақстан Республикасы егемендігін және тәуелсіздігін жариялаған кезде 70 жыл бойы үстемдік еткен әміршіл-әкімшіл жүйенің жойылу процесі басталды. Тоталитарлық жүйеден демократияға аяқ басып отырған мемлекетте саяси, экономикалық және мәдени салалар бойынша үлкен бетбұрыстар мен өзгерістер жасалынды. Қазақстанда діннің қайта жандануы байқалды. Әміршіл-әкімшіл әдістерге негізделген экономикадан нарықтық қатынастарға өту барысында кеңестік идеологияның жариялаған «догмаларын» қайта қарастырып, қоғам санасында заманға сай рухани құндылықтарды қалыптастыру ұмтылыстары өте маңызды қадам болды. Адамдарға болашаққа сенім беретін, жаңа өмір сүру ортасын қалыптастырып, алға жетелейтін рухани күш қажет еді. Бұның барлығы қоғам өмірінде діннің маңызды деңгейге шығуына әсер етті.

XX ғасырдың 90-жылдары Қазақстанда ислам дінінің «реабилитациялық» кезеңіне бірқатар белгілер тән болды. Олардың ішінде 1992 жылы қабылданған дін туралы заңның салыстырмалы-либералды сипаты; 1990 жылы Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының құрылуы (ҚМДБ); өкіметтің ҚМДБ-ның ислам дінін жаңғырту бойынша жүргізіп жатқан іс-шараларды құру жұмыстарын қолдау және оларды жүзеге асыруға атсалысу. Халықаралық қатынастарда мұсылман елдерімен байланыс орнатуға және шетел елдерде дін саласы бойынша мамандарды даярлау әрекеттері жасалынды.

Дін және діни ұйымдардың қызметі туралы нормативтік нормалар Конституция, Азаматтық кодекс [1; 46] және 1992 жылы қабылданған «Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» заңда («Дін туралы заң») [2] қарастырылды. Мемлекет басшылары діннің гуманистік сипатын, қоғам өміріндегі біріктірушілік қызметін жоғары бағалады, бірақ оған қарамастан ішкі және сыртқы саясатта діни принциптерді қолданудан және діни негізде партияларды құрудан бастартты.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Конституциясында көрсетілгендей, мемлекетіміз зайырлы болғандықтан [3], тәуелсіздіктен кейінгі жылдары үкімет органдары діни ұйымдардың жұмыстарына бақылау жасамаған. АҚШ мемлекет басқармасының «Демократия, адам құқықтары және еңбек бюросы» жариялаған «Қазақстан халықаралық діни бостандық есебі» (2002) [4] де осыны растайды. Алайда, жоғарыда айтқанымыздай, дін мемлекетті қалыптастыратын негізгі әлеуметтік институттардың бастыларынан және азаматтық қатынастарда маңызды рөл атқаратындықтан, мемлекет ұйымдары мен құрылымдарының ішінде дін саласымен жұмыс істейтін мекемелер және органдар болуы заңды. Осы орайда ҚР Үкіметі қарамағында діни бірлестіктермен байланыстар жөніндегі Кеңес құрылған. Кеңестің облыстар мен Астана және Алматы қалаларындағы бөлімшелері тікелей діни бірлестіктер және конфессиялармен (жамағаттармен), сонымен қатар әкімдіктер, Әділет министрлігінің тіркеу қызметі, Ішкі істер министрлігіне қарасты мекемелер, Ұлттық қауіпсіздік комитеті, Мәдениет министрлігі сияқты құзырлы мекемелермен етене байланыс жасайды.

Я.Трофимова, А.Артемяева, және К.Шүлембаева сияқты ғалымдардың ойы бойынша, 90-жылдары қабылданған Қазақстанның білім беру және дін мен діни ұйымдарды реттеу туралы заңдар өте либералды болып келді [5].

1992 жылы 15 қаңтарда қабылданған «Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» заң 5 тараудан және 24 баптан құрастырылды. Қазіргі кезде Қазақстанда қалыптасқан діни жағдай және соған қарасты мәселелер дін туралы заңның олқылықтары мен легитимдік либералдылығына

байланысты. Әсіресе бүгінгі күні Қазақстан өз алдына әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына қосылу, Еуропа қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төрағалық етуге т.б. мақсаттарды қойып отыр. Бұндай жағдайда елдің ішкі жағдайы тұрақты болуы керек. Бірақ бүгінгі таңда республикада әр түрлі діни ағымдар, секталар және миссионерлер көбейіп кетті. Солардың қатарында дәстүрлі емес діндердің үлесі өте көп. Сондықтан да республикада қалыптасқан күрделі діни жағдай бірінші кезекте ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіруі мүмкін. Бірақ мемлекет діни жағдайды ретке келтіру мақсатында бірқатар әрекеттер жасады. 2008 жылға дейін дін туралы заңға жеті рет өзгерістер мен толықтырулар жасалынды [6]. Қазір де оны тағы да парламент пен үкіметтің талқылауына салды.

Дін туралы заңның алғашқы нұсқасына келетін болсақ, оның I-тарауы 1-бабында «Осы заң Республика Конституциясында, сондай-ақ адам құқықтары туралы халықаралық актілер мен келісімдерде баянды етілген азаматтардың діни сенім бостандығы жөнінде құқықтарын іске асыруға кепілдік береді» деп айтылды [2; 3]. Яғни бірден заңның Қазақстан Республикасының Конституциясына қарсы келмейтіндігі жарияланды, кейінгі кезде дін туралы заңға өзгерістер мен толықтырулар жасалған кезде ең алдымен солардың ҚР Конституциясына қайшы келмейтініне назар аударылды. Яғни ҚР жариялаған ар-ождан және діни бостандығы, адамдардың өмірі мен құқықтарының құндылығы әуел бастан-ақ мемлекет саясатының басты назарында болды. Сөйтіп, дін туралы заңның 3-бабында айтылғандай, ҚР-ның басқа мемлекеттердің азаматтары және азаматтығы жоқ адамдар жеке өзі, сондай-ақ басқалармен бірге кез келген дінді еркін ұстануға немесе ешқайсысын ұстанбауға құқылы, жалпы адамдардың діни өміріне қатысты мемлекет араласпайтыны жарияланды [2; 3]. Діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінген. Барлық діндер мен діни бірлестіктер басқаларға қарағанда ешқандай артықшылықтарды пайдаланбайды. Діни бірлестіктер қандай да болсын мемлекеттік қызметтер атқармайды, мемлекет те діни бірлестіктердің қызметіне, егер ол заңға қайшы келмесе, араласпайды. Мемлекет діни бірлестіктерді қаржыландырмайды. Діни негіздегі партиялардың құрылуына жол берілмеді. Мемлекет өз тарапынан дін ұстанатын және оны ұстанбайтын азаматтар арасында өзара төзімділік пен құрмет қатынастарын орнықтыруға жәрдемдеседі. Мектепті діни бірлестіктерден бөлу және мемлекеттік білім берудің рухани сипаты жарияланды [2; 5]. Әрине, дін туралы заңның демократиялық сипатын жоққа шығаруға болмайды. КСРО ыдырағаннан кейін демократиялық кезеңге аяқ басқан Қазақстан көпұлтты, көпконфессиялы елге айналды. 130-ға жуық этностардың, 50-ге жуық конфессиялардың мүддесін ескеру мақсатында 90-жылдары қабылданған заңдардың көбісі өте либералды болды. Бір жағынан, бұл жаңа ғана тәуелсіздікке қол жеткізген көпұлтты мемлекет үшін де заңды қадам еді. Өйткені сол кезде республикада және қазір де ұлтаралық, дінаралық араздықтардың шығуына жол берілмеуі тиіс болды. Бірақ дін туралы заңның әлсіз жақтары және олқы тұстары да көп болды. Соны пайдалана отырып, шетелдің көптеген діни ағымдары, миссионерлері, секталары, бірлестіктері келіп, Қазақстанда орнығуға мүмкіндік алды.

Айталық, 1992 жылы қабылданған заңда миссионерлік қызмет және Қазақстандағы миссионерлер, оларды тіркеу жөнінде ештеңе айтылған жоқ. Сондықтан да жергілікті үкімет органдары діни жағдай туралы ақпаратпен тиісті жағдайда қамтамасыз етілмеген. Сонымен қатар діни ұйымдарды тіркеу туралы тармақтар екіжақты қарастырылды. Діни бірлестіктердің тіркелуі жөніндегі баптар мен тармақтардың кейбіреулерінде нақтылық болған жоқ. Мәселен, діни бірлестіктердің жергілікті жерлерде тіркелуі жөнінде.

Жергілікті діни ұйымдар (қауымдар) жайлы анықтама абстрактілі берілген. Заңда діни ұйымдардың жарлығын жасау туралы міндеттеме болған жоқ, сол себептен олар тіркелуден де өтпеді. Азамат кодексінде діни ұйымдарға берілген анықтама да толық анықталмаған болып келді. «Діни ұйым бұл заң актілерінің бекіткен тәртіптері бойынша рухани қажеттіліктерді өтеу үшін, ортақ мүдделердің негізінде құрылған азаматтардың ерікті ұйымдары болып табылады» [1; 46]. Әрине, бұл олқылықтар Қазақстан жеріне шетелден діни ағымдардың көптеп ағылып келуіне, әсіресе бұл тұрғыда дәстүрлі емес және ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіретін діни қозғалыстардың республика аумағында орнығуына себепші болды. Заңның 13-бабында: «Діни бірлестіктердің діни мақсаттағы заттарды, құдайға құлшылық ету әдебиетін және діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдарды басып шығаруға, өндіруге, шетелден шығаруға, шетелден әкелуге және таратуға қақысы бар», — деп жарияланды [2; 9]. Бұған қоса, 8-бапта «Діни бірлестік қызметінің діни дәріс жағын айқындайтын құжаттар мемлекеттік органдарға тіркелуге жатпайды» деп айтылды [2; 7]. Яғни, діни бірлестіктер Қазақстанда діни әдебиеттерді емін-еркін таратуға, қалауы бойынша кез келген діни үлгідегі

кітаптарды шетелден алып келіп, республика халқы арасында таратуға құқылы болып шықты. Ал кейбір діни бірлестіктер Заңдағы қайырымдылық және мәдени-ағарту қызметі жөніндегі баптың жариялаған мүмкіндіктерін пайдалана отырып, қайырымдылық жасау арқылы халықты өз дініне тартуға тырысты.

Заң бекітушілері діни ұйымдардың шектелген тізімін белгілемеді, сол ұйымдарға жергілікті діни ұйымдар (қауымдар), діни басқармалар (орталықтар) және олардың құрылымдық таралымдар, сонымен қатар рухани оқу орындары, мешіттер, монастырьлер, миссиялар және т.б. жатқызылды.

Заңның Діни бірлестік жарғысын тіркеуден бастарту және Діни бірлестік қызметінің тоқтатыла тұруы және доғарылуы туралы 10 және 11-баптары нақтыланбаған, сол баптарда қарастырылған діни бірлестіктердің қызметін тоқтату, діни бірлестіктердің таратылу және қайта ұйымдастыру жағдайлары толық қарастырылмаған, әрі олардың қызметінің доғарылу процедураларына тоқталынбаған. Діни бірлестіктердің Қазақстан Республикасының заңдарын бұзған жағдайлары, сол үшін жауапкершілікке тартылу мәселелері тиісті дәрежеде қарастырылмаған.

Дін туралы заңдағы олқы тұстарының арқасында республикадағы діни жағдай күрделініп, ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіре алатын діни бірлестіктер, секталар пайда болды. Қалыптасқан жағдайды тұрақтандыру мақсатында 1991 жылдан бастап, бүгінгі күнге дейін «Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» заңға жеті рет өзгерістер мен толықтырулар жасалынды. Бұл іс-шаралар ҚР-сы Конституциясы мен халықаралық келісім-шарттар мен құқықтық нормаларға сай жасалынды.

Діни бостандық туралы жаңа заң әрбір адамның наным бостандығы құқығын құрметтеп, Қазақстанның демократиялық, зайырлылық принциптерін ұстана отырып, Қазақстан халықтарының рухани мұрасымен үйлесетін діндердің мәдени және тарихи құндылығын және конфессияаралық келісімнің маңыздылығын, діни төзімділікті және азаматтардың нанымдарын құрметтеуді жариялаған кіріспемен толықтырылған болатын. Заң ішінде пайдаланылған «ғибадат үйі», «миссионерлік қызмет», «діни бірлестіктермен байланыстар жөніндегі уәкілетті орган» деген негізгі ұғымдарға түсінік берілді. Заңның Мемлекет және діни бірлестіктер деген 4-бабына толықтырулар енгізілді. Мәселен, «Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен тіркелмеген діни бірлестіктердің қызметіне жол берілмейді» деп жарияланды [2; 2]. Діни экстремизмді насихаттауға, конфессияаралық айырмашылықтарды саяси мақсаттарға пайдалануға бағытталған іс-әрекеттерге жол берілмейтін болды. Дінтану сараптамасы туралы мәселе қозғалды. Миссионерлік қызмет туралы айтылып, оны жүргізу үшін есептік тіркеуден өту керек деп белгіленді. Миссионерлік қызметті жүргізетін адамдар жөнінде де мәселе қозғалды. Миссионерлер жергілікті атқарушы органдарда жыл сайын тіркеуден өтуге мәжбүр деген шешім қабылданды. Миссионерлік қызметті жүргізу үшін тіркеуден өтіп, рұқсат алу мақсатында қажетті құжаттар белгіленді. Миссионерлік қызметке арналған әдебиет, діни мақсаттағы аудио-, бейнематериалдар және өзге де заттар жергілікті атқарушы органдарға ұсынылып, келісіліп қолданылуы тиіс деп жарияланды [2; 2].

Заңның мектепті діни бірлестіктерден бөлу және мемлекеттік білім берудің рухани сипаты жөніндегі 5-бапқа өзгерістер енгізілді. «Діни пәндерді оқыту ерікті негізде мемлекеттік емес оқу және тәрбие орындарында жүргізілуі мүмкін», «Дінтану» пәндері мемлекеттік оқу орындарының бағдарламаларына енгізілуі мүмкін» деген сөздер мүлдем алынып тасталды. Баланы діни тәрбиелеу оның тәндік, психикалық саулығына және имандылық рухында дамуына залал келтірілмеу тиіс деген талаптар қойылды [2; 2].

6-бапта ҚР-ның діни бірлестіктермен байланыс жөніндегі мемлекеттік орган туралы айтылған. Сол орган ҚР Президентінің қаулысымен таратылып, оның орнына Діни бірлестіктермен байланыстар жөніндегі уәкілетті орган құрылды. Діни жағдайды бақылауға алған жаңа құрылған органның құзыреті әлдеқайда кең болды. Діни бірлестіктермен байланыс жөніндегі мемлекеттік орган көбінесе мемлекетте діни істер бойынша қосалқы жұмыстарды атқарды. Әрі оның құзыреті толығымен анықталмаған және өте тар шеңберде болды. Ал жаңа пайда болған уәкілетті органның қолында діни мәселелер бойынша саясаттың негізгі бағыттарын қалыптастырушы, ақпараттық-насихаттау іс-шараларын жүзеге асырушы, сараптау, түсіндіру, атқару, бақылау, ұсынушы, т.б. сол сияқты жұмыстарды атқарушы қызметі шоғырланған болатын. Сонымен қатар 6-бапқа облыстардың (республикалық маңызы бар қалалар мен астананың), аудандардың діни бірлестіктермен қарым-қатынастарды реттеу саласындағы жергілікті атқарушы органдардың құзыреттілігі жөніндегі толықтырулар енгізілді.

Заңдағы Діни бірлестіктің жарғысы (ережесі) туралы бапты нақтылау және толығымен айқындауға тырысу мақсатында оған өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Діни бірлестіктің жарғысында:

- діни бірлестік атауы, орналасқан жері және шегінде ол өз қызметін жүргізетін аумақ;
- ұстанатын діні, қызметінің мәні мен мақсаты;
- діни бірлестіктің құрылымы, қалыптасу тәртібі, оның басқару органдарының құзыры мен өкілеттілігінің мерзімі;
- діни бірлестіктің құқықтары мен міндеттері;
- діни бірлестік мүлкінің құралу тәртібі;
- діни бірлестік жарғысына өзгертулер мен толықтырулар енгізудің тәртібі;
- діни бірлестік жарғысына өзгертулер мен толықтырулар енгізудің тәртібі көрсетілуі тиіс болды [2; 3]. Діни бірлестікті қайта ұйымдастыру мен тарату туралы тәртіп енгізілуі керек деген талап қойылды.

Діни бірлестіктерді тіркеу туралы шарттар нақтыланды, яғни екі немесе одан да көп облыстарда әрекет ететін басқармалар мен орталықтар ҚР Әділет министрлігі, ал жергілікті діни бірлестіктерді тіркеуді аумақтық әділет органдары жүзеге асыруы керек деп айқындалды. Дегенмен діни бірлестіктерді тіркеу туралы талаптарға өзгерістер мен толықтырулар енгізілсе де, республикада заңсыз, тіркеуден өтпей қызмет атқарып жүрген діни ағымдар, қозғалыстар өте көп.

ҚР Президентінің Жарлығымен Діни бірлестік жарғысын тіркеуден бастарту туралы 10-бап алынып тасталынды. Оның орнына діни бірлестіктің қызметін тоқтата тұру туралы талаптар енгізілді. Онда ҚР заңдарын бұзған діни бірлестіктердің қызметін тоқтату және сол кездегі олардың жағдайлары туралы сөз қозғалды. 11-бапқа өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, діни бірлестікті қайта ұйымдастыру және тарату туралы айтылды. Діни бірлестікті қайта ұйымдастыруға қосылу, бірігу, бөлініп шығу, қайта құру сияқты әрекеттер жатады деп белгіленді. Ал оларды тарату үшін ҚР заң актілері және Діни бірлестіктің жарғысында көзделген тәртіппен оның Қазақстанның аумағындағы жоғары органының шешімімен не сот шешімі бойынша жүргізіледі. Заңдағы діни сипаттағы мерзімді басылымдарды және құдайға құлшылық ету мақсаты көзделмейтін өзге де діни әдебиетті шығару бақылауға алынып, Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жүзеге асырылуы керек деп жарияланды.

30.01.2001 ж. қабылданған ҚР «Әкімшілік заң бұзушылықтар жөніндегі кодексі» [7] ҚР соттарына белгілі тәртіп бойынша тіркелмеген діни бірлестіктердің жұмысын тоқтатуға немесе айыппұл салуға құқық берген. 2001 жылғы ақпан айынан бастап республикамыздың кейбір аймақтарында аталмыш заң бұзушылықтар орын алып, ҚР соттары тиісті шараларды қолданған.

Мемлекет және дін қатынастарының өзекті бір мәселесі — азаматтардың дін саласында білім алу, оқу құқығын пайдалануы. Еліміздегі «Білім» туралы заңда бұл мәселе толық шешімін тапқан емес [8]. Бүгінгі күні Қазақстанда 8 діни жоғары оқу орны, 6 орта дәрежелі діни оқу орны мен 3 жалпы білім беру мекемесі жұмыс істеуде. Жоғары оқу орындарынан екеуі мұсылмандардікі. Олар «Нұр-Мұбарак Мысыр ислам мәдениеті университеті» және ҚМДБ қарамағындағы «Имамдардың біліктілігін жетілдіру институты». Бұған қоса 1 католик, 1 лютеран және 4 протестант оқу орны бар. Енді осы діндер мен конфессияларды ұстанатын адамдардың жалпы санына шағатын болсақ, сан жағынан ең аз болып табылатын протестанттардың еншісіне ең көп жоғары оқу орны, ал мұсылмандарға болса ең аз оқу орны түсетіні байқалады. Қайталап айтқанда, протестантизм бағытындағы діни бірлестіктер мен діни оқу орындарының саны бәрінен жоғары.

«Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізілсе де, бұл әлі де болса, республикадағы діни жағдайды реттеп, бір жүйеге келтіре алмады. Зандардың тым либералдылығы және жүзеге асырылу механизмінің әлсіздігі Қазақстанда дәстүрлі емес діни ұйымдардың көптеп пайда болуына алып келді. Дәстүрлі емес діни бірлестіктердің санының өскені сонша, тіпті олар Қазақстандағы дәстүрлі діни бірлестіктердің санынан басым түсе бастады. Бұл жағдай жетекші конфессиялар діни басшыларының қарсылығына ұшырады. ҚМДБ төрағасы, бас мүфтиі Әбсаттар-қажы Дербісәлідің көзқарасы бойынша: «Қазақстан дәстүрлі емес діндер мен тоталитарлы секталар үшін қызмет ету аренасына айналды. Мемлекетіміз зайырлы сипат алса да, діннің биліктен бөлінуі Қазақстанда дін саласы бойынша нақты, ойластырылған саясаттың болмауы керек деген сөз емес, сол саясатты жүзеге асыру үшін, қолданыстағы дін және діни бірлестіктер туралы заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізілуі керек. Республикада бүкіл конфессиялар мен деноминацияларға қатысты тең дәрежедегі құрметтің көрсетілуі мемлекеттің

қазақстандық қоғамның дәстүрлі діндеріне қолдау көрсетпеу керек деген жағдайға әкелмейтін сияқты», — деп айтты [9].

М.Бұлұтай бұл тұрғыда: «Кейінгі жылдары «Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» заңға өзгерістер мен толықтырулар жасалынды. Жаңа заң жобасы Қазақстан Республикасы қол қойған халықаралық конвенциялар мен БҰҰ-ның діни сенім бостандығы жөніндегі конвенцияларға сай жасалынды. Жобада «Қазақстан азаматтары және шетел азаматтары тіркеуден өткеннен кейін миссионерлікпен айналысуға болады» деп айтылған. Демек, онсыз да Қазақстанда көптеп жүрген шетелдік миссионерлерге елімізге келіп, өз қызметін жүргізуге кеңінен жол ашылады. Өйткені тіркеуден өткізу күрделі іс емес. Керекті құжаттарды жасап, қажетті орындарда тіркеледі де, жұмысын жасай береді. Ал ислам діні бойынша кез келген «мұсылмандық ұйым мен мешіттер салу не тіркелу үшін Қазақстан мұсылмандары діни басқармасынан рұқсат алу керек» деген жаңа толықтырулар өте орынды. Бірақ бұл арада басқа діндердің ұйымдары жөнінде ештеңе айтылмаған. Айталық буддистер, кришнаиттер, протестанттар қайдан рұқсат алады? Тіркеуден өткеннен кейін кез келген жерде діни ұйымдарын сала бастаса, бұл Қазақстанның діни жағдайын одан сайын күрделете түседі. Сонда дәстүрлі емес діндердің ұйымдары өз елдеріндегі діни ұйымдардан Қазақстанда миссионерлік қызмет атқару үшін рұқсат алып жатса, елімізге одан ешқандай пайдасы тимейді. Мәселен, Түркияда грек диаспорасының православие дін басшысы тікелей Түркия мемлекеті келісімімен байланысты тағайындалады.

Ал дін туралы заңда экстремистік ұйымдардың тыйым салу туралы баптың енгізілуі өте дұрыс. Алайда «экстремистер», «экстремистік қызмет» сияқты түсініктерге олардың белгілеріне анықтама толық жасалмаған. Бұл заңның кемшілігінен елдегі ішкі ұлттық тұрақтылыққа үлкен зиян әкелуі мүмкін. Сондықтан дін туралы заң әлі де өзгерістер мен толықтыруларды қажет етеді», — деген ой білдірді [10].

2008 жылы наурызда Н.Ә.Назарбаев өзінің Қазақстан халқына дәстүрлі жолдауында: «Біздің елдегі «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заң 1992 жылы қабылданған болатын. Бұл заң да өзгерістер енгізуді талап етеді. Қоғамда болып жатқан өзгерістер дін саясатының мәселелерін реттейтін, оның ішінде діни негізде қылмыс пен құқық бұзушылықтың алдын алуды, конфессияаралық келісімнің, діни төзімділікті және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеуді қамтамасыз ететін нормалар пысықталып, тиімді болып қабылдануы қажет.

Президент айтқандай, бүгінде Қазақстанда мыңдаған әр түрлі миссионерлік ұйымдар жұмыс істейді. Біз олардың мақсаттары мен міндеттерін білмейміз және мұндай еркіншілікке, біздің елімізге қажет емес нәрсеге толық бостандық бермеуіміз керек. Бұған мысал ретінде экстремистік әдебиет таратып, адамдарды мүшелікке тарту фактілері орын алған, біздің елде мойындалмаған «Хизб-ут-Тахрир», «Таблиги Джамаат» атты секталардың қызметін айтуға болады. Заң нормалары діни саясатты реттеуде «бос орын» қалдырмауы керек және де діни бірлестіктермен қоса, миссионерлер, діни оқу орындарына қатысты өкілеттік пен шектеулерді нақты айқындауы тиіс», — деп атап өтті [11].

Сондықтан да 2008 жылдың көктемінде бір топ Мәжіліс депутаттарының бастамашы болуымен дайындалған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы мәселелер бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасы Парламентте жан-жақты талқыланып, Мемлекет басшысының қол қоюына жіберілген еді.

Қазақстанның діни картасы туралы объективті ой-пікірдің бар болуы қажеттілігін ескере отырып, діни бірлестіктерді оның мемлекеттік тіркеуі туралы шешімді қабылдаған мемлекеттік органды жыл сайын өз қызметінің жалғасуы туралы хабардар етуге міндетті. Азаматтар құқықтарын қорғау мақсатында ритуалды қажеттілік жағдайында азаматтардың қалауы бойынша діни рәсімдерді жақында тұратын азаматтардың, тұрғындардың және көрші пәтер-үйлер меншіктерінің құқықтары мен мүдделерінің сақталып, азаматтардың тұрғын үй-жайларында өткізу көзделген. Әскери бөлімдердегі, ауруханалардағы, қарттар мен мүгедектер үйлеріндегі, алдын ала тұтқындау және жазаны өтеу орындарында өткізілетін діни салттар тек оларда жатқан азаматтардың өтініші бойынша ұйымдар әкімшілігі арнайы бөлетін үй-жайларда жүргізіледі.

Жалпы, заң жобасында діни бірлестіктердің мәртебесін анықтауда көп жаңалықтар бар. Сондықтан жоғарыда көрсетілген талаптарға сәйкес заң күшіне енген күннен бастап 18 ай ішінде діни бірлестіктердің қайта тіркелуін жүргізу көзделді.

Осындай жақсы жақтарымен қатар, аталған заңның жобасында көптеген олқылықтар болды. Атап айтар болсақ: 1992 жылғы заңда бүкіл діни бірлестіктер заң алдында бірдей екені өзгермеген күйі қалып отыр.

Қазіргі таңда көптеген еуропалық елдерде мемлекет пен діни бірлестіктердің қарым-қатынасы қалай құрылғанына зер сала қарасақ, бұл елдерде дәстүрлі емес діндер өмір сүргенімен, оларға іс жүзінде емін-еркін қызмет жасауларына еркіндік берілмеген.

Айталық, Италия, Испанияда жаңа діни қозғалыстар, діни бірлестіктер мәртебесі құқығын еншілей алмайды. Литвада 1995 жылы 14 қарашада қабылданған «Діни бірлестіктер мен қоғамдар туралы» заңға сәйкес секталар заңды тұлғалар құқығына ие бола алмайды.

Сонымен, заң жобасы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қоғамдық қауіпсіздікті сақтау қажеттілігін ескеріп, діни бірлестіктердің қызметін реттеуді тәртіпке келтіруге бағытталған. Жобада мемлекеттік органдар да, сондай-ақ діни бірлестіктер де орындауға тиіс ережелер бар.

Құжат жобасындағы ережелер Еуропа елдерінің заңнамаларымен салыстырғанда демократиялық және ымырашыл болып табылады. Бұл елдерде діндарлардың бірлестіктеріне қатаң талаптар қойылған. Мысалы, діни бірлестік ретінде тіркелу үшін құрылатын ұйымда тұрғын халықтың 0,2 пайызынан астам ізбасарлары болуы тиіс, ал қазақстандық өлшемдер бойынша ол 32 мың адамды құрайды. Қолданыстағы қазақстандық заңнаманың Еуропа елдерінің заңнамасынан айырмашылығы — ол діни бірлестіктердің заң алдында тең құқылық қағидатында негізделетіндігі. Осы қағида заң жобасында да сақталған. Және де заң жобасын әзірлеу барысында шетелдердің оң тәжірибесі барынша ескерілді.

Қазақстан ратификациялаған адам құқықтарының халықаралық стандартын бекітетін БҰҰ-ның Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактісінде дінді немесе нанымды уағыздау бостандығы заңда белгіленген тәртіпке сәйкес қоғамдық қауіпсіздікті, тәртіпті, денсаулық пен адамгершілікті, сондай-ақ басқа тұлғалардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын сақтау мақсатында шектелінуі мүмкін. Заң жобасындағы барлық шектеулер БҰҰ талаптарына сәйкес келеді.

Осы жылдың сәуір айында заң жобасы жария етілгеннен кейін Қазақстан аталған заң жобасының халықаралық актілеріне сәйкестігінің сараптамасын жүргізу мақсатында ЕҚЫҰ-ға үндеу жасау жөнінде бастамашылық етті. Сондай-ақ маусым айында заң жобасына ЕҚЫҰ/ДИАҚБ қорытындысының бірінші нұсқасы берілді. Ал ЕҚЫҰ/ДИАҚБ сарапшылары бірқатар ұсынылған өзгертулерге оң баға берді. Оларда діни нанымды шектеу тек заң аясында ғана бекітілетіндігі нақтыланып, күндізгі рухани (діни) білім беру ұйымдарында оқитын азаматтар үшін әскери қызметті өтеуді кейінге қалдыруға қатысты құқықтар мен жеңілдіктер енгізу, діни бірлестікті тіркеуден бастарту негіздері қарастырылған.

Екіншіден, адам құқықтарын қорғауға және қоғамдық қауіпсіздікті сақтауға бағытталған БҰҰ және ЕҚЫҰ актілерінің ережелерін есепке алып, жұмыс топтары отырыстарының барысында заң жобасының бірқатар ережелері алынып тасталды немесе қайта қарастырылды. Мысалы, мәтіндерді және бейнелерді таратуға және орналастыруға, азаматтардың діни сенімдерін қорлайтын көпшілік шараларды қоғамдық жерлерде және табынушылық ғимараттардан (құрылыстардан) 100 м шегінде өткізуге тыйым салу, миссионерлер квотасы, орталық діни бірлестіктердің елдің жартысынан астам облыстарында кем дегенде он жыл ішінде жергілікті діни бірлестіктердің бар болуы, Қазақстанда шығарылатын әдебиетке дінтану сараптамасын өткізу жөніндегі ереже алынып тасталды.

Сонымен қатар жұмыс топтарының талқылауы кезінде діни әдебиеттерді шығаруды уәкілетті органмен келісу, діни бірлестіктен тыс ұйымдық-құқықтық нысанда діни қызметпен айналысатын заңды тұлғаларды құру мен олардың қызметі үшін әкімшілік жаза қолдану, жергілікті атқарушы органдар өкілдерінің діни бірлестіктерге түсетін қаржы-қаражаттарын есепке алуға қатысу, жасырын тұлғалардан, сондай-ақ шетел азаматтары мен ұйымдардан садақаларды алуға тыйым салу, осы заңның қолданысқа ену сәтінде басқарма (орталық) ретінде тіркелген және Қазақстан Республикасы, Астана мен Алматы қалаларының аумағында кем дегенде он жыл қызмет ететін құрылымдық бөлімшелері бар діни бірлестіктер орталық діни бірлестіктер ретінде қайта тіркеуден өту құқықтары бар екендігі туралы ережелер де алынып тасталды.

Ал мына ережелер — қайырымдылық қызметін өткізуге, дінтану сараптамасын өткізуге қатыстырылатын мамандарды нақтылауға, орталық діни бірлестіктерді тіркеуге қойылатын талаптарға және діни топтардың қызметі мен құқықтарына қатыстылар өзгертілді.

Қорыта келгенде, аталмыш заң жобасы адам құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттарына және халықаралық құқық қағидаттарына сәйкес келеді деп айтуға болады.

«Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы ислам дінінің дамуына қаншалықты әсер етеді? деген сұраққа келетін болсақ, ислам — мұсылман

халықтарының рухани қазынасы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, дәстүрі, білімі, мәдениеті және тілімен біте қайнасқан дәстүрлі дін. Ислам діні Қазақстан жеріне ұзақ жылдар бойы орнап, ақырында халқымыздың ұлттық дініне айналды. Әрине, қазақтардың мәдениетінде отқа табыну, Тәңірлік діннің ықпалы да байқалады. Бірақ ұлттық мәдениеттің негізінде бірнеше діндердің біте қайнасып, сабақтасып дамуы көптеген өркениеттерге тән құбылыс. Бұған айқын дәлел ретінде Қытай өркениетін мысалға келтіре аламыз. Оның негізінде үш бірдей діни ілім жүйелері жатыр, яғни конфуцианшылдық, даосизм және буддизм. Ал қазақ мәдениетінің негізінде Тәңірлік дін мен ислам дінінің синкреттік байланысы жатыр деп айтсақ қателеспейміз. Сондықтан да Қазақстанда қазақ тілі, мәдениеті мен тарихына қаншалықты баса назар аударылса, сол сияқты ислам дініне де бет аударылуы керек. Өйткені мұсылмандықтың ықпалымен қазақтың мәдениеті дамыды: араб графикасы, сәулет өнері, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, тілі, дүнетанымы, тәлім-тәрбиесі және тағы да сол сияқты. Бұны жоққа шығаруға болмайды. Ал республикада әрекет ететін жат жерлік саентология, благодать, Иеговы куәгерлері, евангелистер, Кришна т.б. секталар мен діни ағымдарды алсақ, олардың әрекеті қазақ халқының санасын улау, Қазақстан жеріне өз дінінің ықпалын тарату, елдің бірлігіне нұқсан келтіру, ұлттық тұтастықтың іргесін құлатуға бағытталған.

Сондықтан да дәстүрлі емес діни бірлестіктер мен миссионерлердің Қазақстанда емін-еркін әрекет етуі үшін жағдай жасалмауы керек. «Барлық діндер мен діни бірлестіктер заң алдында бірдей. Ешбір дін немесе діни бірлестік басқаларға қарағанда ешқандай артықшылықтарды пайдаланбайды, дейді Заңның 4-бабында [2; 1]. Заңның осы нормасы қайта қарастырылып, өзгертілуі жөн. Зайырлы мемлекет деп қазақ халқының дәстүрі мен салт-санасын құрбан етуге болмайды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылы ел тыныштығын ойлап қабылданған осы заңдық норманың 18 жылдан кейін Қазақстан аяғына тік тұрып, бізді бүкіл әлем мойындаған кезде ұлтымыздың рухани тұтастығына аса қауіпті жат діндерді ығыстыру керек.

Жалпы Қазақстанның «Дін бостандығы және діни бірлестіктер туралы заң» өзге елдердің, оның ішінде Еуропа мемлекеттерінің дін туралы заңдарымен салыстырғанда, ең демократиялық, өте ымырашыл заң болып табылады. Өйткені Қазақстаннан басқа бірде-бір мемлекетте дәстүрлі емес, сырттан келген дін өкілдеріне дәстүрлі дінмен бірдей теңдік құқығы берілмеген және де оларда дәстүрлі діндер мемлекет тарапынан ресми дін ретінде танылған, басқа діннен артықшылық құқы бар, мемлекет тарапынан қолдауға ие, әрі қаржылық көмек алады, жоғары оқу орындарында пән ретінде оқытылады (бұл жерде мұсылман мемлекеттері айтылып отырған жоқ).

Мысалы, Англияда Англикан шіркеуі жоғары мәртебеге ие, католиктер мен протестанттардың оған құқы жоқ, ал мұсылмандардың мәртебе тұрмақ, бұқаралық ақпарат құралдарына шығуына қақысы жоқ.

Ресей мен Белоруссия православье шіркеуін қолдайды. Ал, Әзербайжан Республикасы ешкімге де жалтақтамай-ақ, 1992 жылы қабылдаған заңында шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқтарға діни насихатпен айналысуға тыйым салған. Айта берсе, мысал жеткілікті.

Жаңа заң жобасындағы олқылықтардың тағы бірі, ол 50 азамат бас қосып, діни бірлестік құруға құқылы екендігі, бұрынғы заңда олардың саны 10 еді. Көріп отырғанымыздай, бізде діни бірлестік құрудан оңайы жоқ. Жергілікті діни бірлестіктерді кәмелетке толған кемінде 50 азамат құратыны көрсетілуі — еліміздің бөлшектене түсуіне тікелей әсер ететін құқықтық норма.

Ал Еуропа елдерінде жағдай мүлдем басқаша. Мысалы, Бельгияда діни бірлестік мәртебесін алу үшін діни бірлестік мүшелерінің саны ондаған мың санға жетуі тиіс, Австрияда — 16 мың, Чехия — 10 мың, Румынияда — 20 мың, Франция, Германия, Швейцария т.б. мемлекеттерде де осы мөлшерлес.

Бұл әрекетке құқықтық тосқауыл қою аса қажеттігін ескеріп, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жергілікті діни бірлестіктердің құрылтайшыларының санын ең кемінде кәмелетке толған 10 000 азамат деп белгілеуді ұсынған еді. Алайда ол ұсыныс қолдау таппады.

Сондай-ақ кемінде 5 облыстың аумағында жұмыс істеп тұрған жергілікті діни бірлестіктер «Орталық діни бірлестік» болып танылады делінген заң жобасына қатысты ҚМДБ-ның ұсынысы да қабылданбады.

Онда аталған заңның жаңа жобасында республикамыздың демографиялық, тарихи, мәдени, әлеуметтік ерекшеліктері ескерілмегендіктен, әрі Орталық діни ұйым ретінде құрылу үшін діни бірлестіктер тіркелген облыстар мен қалалардың саны негізгі көрсеткіштер емес, ең басты көрсеткіш — Қазақстан халқының 72 пайызын құрайтын мұсылмандар мен 22 пайызын құрайтын православтар болғандықтан, «Қазақстан Республикасындағы Орталық діни ұйымдар — Қазақстан

мұсылмандары діни басқармасы (ҚМДБ) және Қазақстандағы Орыс православье шіркеуі (ҚОПШ) болып табылады» деп нақты атап көрсетіп, бұл мәселеге түбегейлі нүкте қою қажеттігі көрсетілген еді. Өйткені заң жобасындағы ұсыныс осы қалпында қабылданатын болса, еліміздегі Орталық діни ұйымдардың қатарына ҚМДБ және ҚОПШ-пен қатар, протестанттар мен католиктердің, саентология мен Иеговы куәгерлері секілді өзге де зиянды діни-идеологиялық ағымдар мен секталардың бүгін болмаса да, болашақта аталмыш талаптарға сай келіп, бірнеше жылдың көлемінде Қазақстан Республикасының Орталық діни ұйымдарының бірі ретінде ресми түрде танылуы мүмкін. Осыдан келіп Қазақстанның жат діндердің полигонына айналып, оның аяғы қанды қақтығыстарға апарып соқтыруы әбден мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай, ел халқының 72 пайызын құрайтын мұсылмандар мемлекеттің байырғы ата-баба дінінің өкілдері болғандықтан, олардың басын қосып біріктіруші Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қоғамдағы орны ерекше. Сол себепті ҚМДБ-ға жаңа заң жобасында ресми қолдау көрсету ұсынылған еді. Себебі дәстүрлі дін ғана мемлекетке тірек бола алады, ал басқа дінсымақтар мемлекетке тірек бола алмайтындығы анық жайт. Қазақстанда ислам дінінің мәртебесін жоғары қойып, мән беріп, басқа теріс пиғылды діндерге тосқауыл қойылса, ол ешқандай демократиядан ауытқу болып есептелінбейді.

Қазақстандағы Мұсылмандар діни басқармасының да, мұсылман дінінің мәртебесінің әлі анықталынбағаны өкінішті-ақ. Діни ағымдар мен секталар арқылы елімізге неше түрлі бүлдіруші саяси-идеологиялық ықпалдардың еніп жатқаны дәлелдеуді қажет етпейді. Бұл — жасырын түрде ықпал етудің ең арзан, ең тиімді, ең ұзақ мерзімді тәсілі. Бұл үшін ислам діни ұйымдарының мәртебесін айқындап, дәстүрлі емес діни ағымдарды ауыздықтау қажеттігі — уақыт талабы. Ел халқының 72 пайызын құрайтын мұсылмандар мемлекеттің байырғы ата-баба дінінің өкілдері болғандықтан, олардың басын қосып біріктіруші Қазақстан мұсылмандары діни басқармасына ерекше мәртебе берілуі қажет еді. Қазіргі уақытта мешіттердің коммуналдық қызмет төлемдерін төлеуге шамасы жоқ. Имамдар жалақы алмай еңбек етуде. Бұл жағынан мемлекеттің қолдауы өте қажет. Бірақ дін мемлекеттен бөлек деп, мемлекет ондай қолдауға бармай отыр.

Шетелдік діни бірлестіктер қаржыдан таршылық көрмейді. Молшылықта өмір сүріп жүргенін бәріміз көріп жүрміз. Үлкен қалалардың ортасынан ғимарат сатып алу, жер учаскесін алу олар үшін түк емес. Демек, батыстың алпауыт мемлекеттері Қазақстан халқын жаппай шоқындырып, санасын улауға өздерінің осындағы компаниялары арқылы қаржы төгетіні анық. Мұның діни диверсия екені даусыз.

Заң жобасының кіріспесінде «Қазақстан Республикасында Ислам және православье діндерінің құндылықтары танылады»,— деп жазып көрсету керек.

Бұдан басқа, аталған Заңның 12-бабының 6-бөлігінде ғибадат үйлерін салу кезінде Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының келісімі болу сұралған еді, алайда ол да ескерілмеді. Мұндағы мақсат — ел бірлігі мен тыныштығын сақтау және мемлекеттің қауіпсіздігін нығайту. Өйткені мемлекет тарапынан берілген еркіндікті теріс пайдаланып, ел ішіне іріткі салған Ислам дінінде әр түрлі бағытты ұстанған ұйымдар, топтар пайда болды. Діни басқармадан келісім алу — ғибадат үйлерін теріс пиғылды ағымдардың ұясына айналдырмаудың бірден-бір жолы болмақ. Ислами бағыттағы ғибадатханалардың бір орталыққа бағынып қызмет атқаруы теріс әрекеттер мен заңсыздықтарды болдырмаудың кепілі болар еді.

Жауапкершілік және жаза заң бұзушылықтарға тоқтау салатын ең мықты қаймықтырушы күш екені анық. Алайда «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» кодекстің 375-бабындағы әкімшілік жаза бұл талапқа сай келмейді, яғни жаңа айыппұл мөлшерлері өте төмен [7; 145,146]. Сондықтан Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының құқық бұзушылықтарға салынатын айыппұлдың ең төменгі мөлшері 100 айлық есептік көрсеткіштен кем болмауы тиіс деген ұсынысы да өтпеді.

Республикадағы діни жағдайды ретке келтіре отырып, Қазақстанда дәстүрлі және тарихи жолмен қалыптасқан діндердің жағдайын ескеру қажет. ТМД, Еуропаның көптеген елдері сияқты Қазақстан да өзінің басым тұрған діндерге қолдау көрсетіп жатса, онда тұрған ешқандай заңсыздық, демократияға немесе зайырлылыққа қарсы әрекет жоқ. Қайта үкімет республикада халықтың 72 %-ын құраған мұсылмандар мен 22 %-ын құраған православтардың құқықтары мен мүддесін ескеретін болады. Дегенмен, 2006 жылы мұсылмандардың «Құрбан айт» және православтардың «Рождество» деген діни мейрамдары мемлекеттік демалыс күндері болып жариялануы, мемлекет тарапынан мұсылмандар мен православтардың мүддесін ескеруіне бастама қадам деп бағалауға болады. Парламент Мәжілісінің депутаты Серік Темірболатовтың айтуынша, діни радикализм мен экстремизмге қарсы күрес жүргізуге қатысты заңнамалар ойдағыдай жұмыс істеуде, дегенмен оларды

әрі қарай жетілдіре түсу жөн. Депутат сондай-ақ «Миссионерлер туралы заң» жобасын дайындау қажеттілігін де атап өтті [12].

Сондықтан да бүгінгі күні «Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктері» жалпы дінмен байланысты бүкіл заңдық актілерге, соның ішінде ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық кодексі, Қылмыстық кодекс [13], «Миссионерлік қызмет» [14], «Діни терроризм, радикализм мен экстремизмге қарсы күрес жүргізу туралы», «Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу мен филиалдар және өкілдіктерді есептік тіркеуге алу туралы» [15], «Әскери міндеттілік және әскери қызмет» [16], «Баланың құқығын қорғау» туралы [17] т.б. заңдарға тиісті дәрежеде өзгерістер мен толықтырулар енгізілуі керек.

Осы орайда Елбасы Н.Ә.Назарбаев атап айтқандай: «Қазіргі қоғамның басты міндеті — этносаралық келісімді сақтау мен нығайту ғана емес, сонымен бірге, діни толеранттылықты, конфессияаралық үнқатысу мен келісімді бекемдей беру болып табылады» [18].

Сонымен қатар заң жобасының ережелеріне діни бірлестіктерді мемлекеттік тіркеу рәсімдерін нақтылау, саны аз діни топтардың мәртебесін анықтау, сыйыну ғимараттары мен құрылыстарын тәртіпке келтіруді қарастырды. Осы заң жобасы жөнінде ҚР-сы Үкіметінің қорытындысында діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер іс-қимылын жүзеге асыруды қамтамасыз ету саласындағы заңнаманы жетілдіруі мемлекеттік-конфессияаралық қарым-қатынастардың қазіргі кездегі уақытқа сай әрі қажетті екендігі атап айтылды. Мұның өзі ҚР Президентінің Жарлығымен бекітілген «Азаматтық қоғамды дамыту» тұжырымдамасына сәйкес келеді [19]. Бұл кезеңде діни ұйымдарды құру мен қызметін реттеуде кешенді қадам жасауды талап етеді. Өйткені 1992 жылы «Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» Заң қабылдағаннан бері өмір болмысы мен заман талабы айтарлықтай өзгерді. Дүние жүзінде діни экстремизм, радикализм, терроризм мәселелері шығып, біздің мемлекетіміз бен өзге елдерде де танымал емес шіркеулер мен көптеген дін атын жамылған, рухани құндылықтарға еш қатысы жоқ әрі ар-ождан қағидаларына қайшы келетін бірлестіктер жұмыс істей бастады.

Елбасының 2006 жылғы 10 қазандағы «ҚР-сы азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006–2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» Жарлығында: «Соңғы онжылдықта шетелдік насихатқа, сондай-ақ жекелеген азаматтар мүдделілігіне бола елде таратылып отырған діни жоралғылармен байланысты түрлі экстремистік пікірлер байқалуда» [20].

Жастардың кришнаиттер, Иеговы куәгерлері секілді Қазақстан үшін дәстүрлі емес бірлестіктерге, сондай-ақ экстремистік ұйымдарға, мысалы, Хизб-ут-Тахрир діни-саяси бірлестігіне және басқаларға деген қызығушылығы осы бірлестіктер мен ұйымдарды белсенді жақтаушылардың жас адамдардың санасына психологиялық ықпал етуімен байланысты. Сондықтан діни саладағы пайда болатын өзекті проблемаларды реттеудің нақты тетігін әзірлеу қажет», — делінген [21].

Демек, алаңдаушылық терең орын алып отыр. Осы себепті қоғамдағы діни саланы реттейтін заңнамаларды тереңірек талдаған жөн.

Кәмшат Тасболат өзінің «ТМД елдері «Діндер туралы» заңды қатайтты» деген мақаласында: «ТМД және Орталық Азия елдеріндегі діни бірлестіктерді реттейтін заңдардың қабылдану кезеңдерін сараптап қарасақ, «Діндер туралы» заңды Ресей — 1997 ж., Өзбекстан — 1998, Беларусь — 2002, Қырғызстан 2008 жылы қайта қарап, жаңа мәтінде қабылдаса, Тәжікстан 2009 жылдың наурыз айында жаңа заңды қабылдап тастады. Бұл күндері Арменияда тиесілі заң жобасы жергілікті парламент талқысында. Бұл тұста Қазақстанның «Діндер туралы» заңының 2011 жылдан кейін ғана қайта қаралу мүмкіндігін ескерсек, көршілерімізден қалыс қалатын тұстарымыз көп сияқты. Онсыз да Қазақстанның «Діни наным-сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» заңы аймақтағы ең көне заңдардың санатында. Отандық заң 1992 жылы қабылданған.

Посткеңестік елдердің «Діндер туралы» заңдарында айырмашылықтардан гөрі, ұқсастықтар көп. Ең бастысы, тиесілі заңдар ұлттық қауіпсіздік пен діни бірлікті қамтамасыз етуге бағытталса, екінші жағынан, шетелдік діни экспансияны ауыздықтап, жергілікті ата-баба діндеріне басымдық береді», — деп жариялады [22].

Жалпы дін, діни сенімге, діни бірлестіктерге байланысты заңнамалар әлі де болса, дұрыс қарастырылуды, талдау, сараптау мен зерттеулерді қажет етеді. Заман ағымына сай сол заңнамаларға тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізілуі керек. Өйткені дін — бұл қоғамның маңызды мәселесі. Бұған немқұрайлы қарауға болмайды. Қазақстанның ұлтаралық, конфессияаралық толеранттылық пен үйлесімділікті, ішкі-саяси тұрақтылық пен қоғамдық келісімді сақтау өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Азаматтық кодекс. — Алматы: Норма-К, 2002. — 352 б.
- 2 Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы 1992 ж. 15 қаңтардағы № 1128-ХІІ Қазақстан Республикасы Заңы (2007.15.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). ҚР-ның заңдарының электронды жинағы: Юрист. — анықтамалық-құқықтық жүйесі. — 2008.
- 3 ҚР Конституциясы. — Алматы: «ИД-Эврика» ЖШС, 2005. — 4-б.
- 4 АҚШ мемлекет басқармасының «Демократия, адам құқықтары және еңбек бюросы» жариялаған «Қазақстан — халықаралық діни бостандық есебі» (2002 ж.). — Юрист — анықтамалық-құқықтық жүйе. — 2008.
- 5 Жусупов С. Ислам в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее во взаимоотношениях государства и религии. — 2001 / www.carnegie.ru (09.09.2010)
- 6 Шулембаева Р. Свобода, вера, право. 2008 / www.assembly.kz (09.09.2010)
- 7 ҚР «Әкімшілік заң бұзушылықтар жөніндегі кодексі». — Алматы: Норма-К, 2002. — 145,146-б.
- 8 ҚР Білім туралы заңы: № 320-ІІІ ҚРЗ. — Астана: Заң, 2007. — 27 шілде. — 32-б.
- 9 Материалы заседания науч.-практ. конф. «Пути сохранения и укрепления межнационального согласия в современном мире». — Астана: Евразия, 2007. — С. 345.
- 10 Бұлтай М.Ж. Дін және ұлт. — Алматы: Арыс, 2006. — 57-б.
- 11 Сарпеков Р. Жауапкершілік салмағын сезінсек // Егемен Қазақстан. — 2008. — 18 наур. — № 77–80. — 2-б.
- 12 Құлнбай Ә. Заңнама толыққанды болса, діни экстремизмге жол берілмейді // Егемен Қазақстан. — 2008. — 27 маус. — № 192,193. — 2-б.
- 13 ҚР Қылмыстық кодекс. — Алматы: Норма-К, 2002. — 56-б.
- 14 Шетелдіктердің ҚР-да болуын құқықтық жекелеген мәселелері ҚР-сы Үкіметінің 2000 жылы 28 қаңтардағы № 136 қаулысы. — Юрист — анықтамалық-құқықтық жүйе. — 2008.
- 15 Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеу туралы 1995 жылғы 17 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңы. — Юрист — анықтамалық-құқықтық жүйесі.
- 16 Әскери міндеттілік және әскери қызмет туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 8 шілдедегі № 74 Заңы // Егемен Қазақстан. — 2005. — 23 шілде. — № 162. — 3-б.
- 17 ҚР-дағы баланың құқықтары туралы 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-ІІ ҚР-ның Заңы. — Юрист — анықтамалық-құқықтық жүйе. — 2008.
- 18 Балгарина Б. Халықтың имандылығы мен бірлігі қымбат // Егемен Қазақстан. — 2008. — 11 қазан. — № 312. — 4-б.
- 19 Азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамасы (Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 1 наурыздағы ел халқына жолдауында белгіленген Демократиялық реформалардың жалпыұлттық бағдарламасына және Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясына сәйкес әзірленді).
- 20 ҚР-сы азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006–2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы // Қазақ тарихы. — 2007. — № 2. — 81–88-б.
- 21 Айталы А. Бізге жаңа заңнама қажет // Егемен Қазақстан. — 2008. — 10 желт. — № 380–381. — 6-б.
- 22 Тасболат К. ТМД елдері «Діндер туралы» заңды қатайтты. — 2009. / www.aikyn.kz (09.09.2010)

А.Б.Сатанов, К.С. Ускембаев

Влияние нормативно-правовой системы Республики Казахстан на религиозное положение и развитие ислама

В статье рассматривается состояние нормативно-правовой системы Республики Казахстан, регулирующей формирование и развитие религиозного положения, движения, мировоззрения и межконфессиональных отношений. Были использованы целый комплекс правовых актов, научные исследования ученых религиозно-правовой отрасли, мнения политиков и государственных деятелей о современной правовой системе республики и ее влиянии на религиозное положение страны и развитие ислама в Казахстане.

A.B.Satanov, K.S. Uskembayev

Legal effect of the republic of Kazakhstan for religious and development of Islam

The article discusses the state of the legal system of the Republic of Kazakhstan, which regulates the formation and development of the religious position, movement, philosophy and interfaith relations. We used a range of instruments, research scientists theological industry opinions of politicians and statesmen of the modern legal system of the republic and its influence on the religious situation in the country and the development of Islam in Kazakhstan.

Г.Қ.Уәлиева, С.У.Жауымбаев

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Таскешу керуен сарайы туралы жазба және археологиялық деректер**

Мақалада ортағасырлық Таскешу керуен сарайы туралы жазба және археологиялық деректер қарастырылды. Бұл деректер осынау тарихи ескерткіштің маңыздылығын анықтауға мүмкіндік береді. Ол Шығыс пен Батысты байланыстырған Ұлы Жібек жолының «Ескі Ноғай жолы» деп аталатын солтүстік тармағының бойында орналасқан. Сол себепті Таскешу керуен сарайы орта ғасырларға жататын маңызды ескерткіштің бірі болып табылады (XIII–XVIII ғғ.). Сол замандағы мәдени, экономикалық өмірдің негізгі орны болғандықтан, үлкен ғылыми-тарихи қызығушылық туғызады.

Кілтті сөздер: археология, Қазақстан археологиясы, археологиялық деректер, Атырау облысы, Үстірт қыраты, құрлықтық жол, керуен жолы, өркениет жолы, теңіз жолы.

Қытайдан бастап Батыс Еуропа елдері арасындағы байланыста Каспий теңізінің солтүстік-батыс бөлігі, қазіргі Атырау облысының аумағы үлкен маңызға ие. Орта ғасырда бұл арада Орта Азия мен Батыс елдерін жалғайтын құрлық және теңіз жолы жұмыс жасаған. Үстірт қыраты арқылы Сарайшық пен Көне Үргеніш қалаларын қосатын құрлықтың жолы бойымен Орта Азиядан алып келінген тауарлар Сарайшық қаласына жетіп, Жайық өзенінен Еділ бойындағы Алтын Орда астанасы Сарай-Бату қаласына немесе Каспийдің батыс жағалауына алып баратын желкенді кемелерге тиелетін. XIII–XIV ғғ. бұл жол Батыс пен Шығысты байланыстыратын негізгі керуен жолына айналды.

Бұл жол туралы В.В.Григорьев былай деп мәлімет береді: «Вторая часть пути от Сарайчика до Ургенча издавна привлекала внимание исследователей и довольно хорошо известна. По всей трассе этой караванной дороги, пролежавшей по пустынным безводным районам, на расстояниях, примерно соответствующих одному дневному переходу (около 30 км), были вырыты колодцы и построены караван-сарай, некоторые из них исследованы в последние годы археологами. Начинаясь от Сарайчика дорога впервые описана в 1803 г.» [1; 183].

Академик В.В.Бартольд бұл жолды «Еуропа мен Азияны байланыстырушы өркениет жолы» деп баға берген болатын. «Гораздо чаще посещались Хорезм и Куния-Ургенч с северо-запада. Вместе с образованием монгольской империи возник новый торговый путь из Европы в Азию, путь от берегов Волги через Сарайчик на Урале, Куния-Ургенч, Отрар и Алмалык. Этим путем пользовались как мусульманские, так с XIV в. и европейские купцы» дей келе: «... Здесь проходил главный торговый путь из Европы в Азию; купцы возили свои товары и Сарая на реке Волге через Сарайчик на реке Урале и Устюрт в Куния-Ургенч; мы имеем целый ряд рассказов купцов и других путешественников о направлении этого пути, о характере и цене товаров, о способах передвижения и т.п.» [2].

Орта ғасырларда Хорезм, Хиуа және Төменгі Еділ бойын байланыстырған «Ескі Ноғай жолының» бойындағы ескерткіштер туралы В.В.Григорьевтің «Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости» еңбегінде жазылған [1; 184].

XIII ғасырда Каспий теңізінің деңгейі көтеріліп, теңіз жолын пайдалану қиыншылық әкелген кезде құрлық жолының маңызы арта бастады. Алтын Ордадағы Өзбек ханның билігі тұсында осы «Ескі ноғай жолы» делінетін құрлық жолы басымдыққа ие бола бастап, керуен жолында әсем безендірілген бекініс ретіндегі қонақ үйлер, керуен сарайлар салына бастады. А.Левшин «Сарайшық қаласынан Хиуаға дейін Арал мен Каспий теңіздерін бөліп тұрған мойнақ арқылы өтетін бірнеше жол бар, соның ішінде ең жақсысы — «Ноғай жолы» деп жазса [3; 225], белгілі кеңес археологы С.Толстов бұл жолды «Еділге баратын үлкен патша жолы» деп атаған [4; 14].

Ескі Ноғай керуен жолы деп аталған Жібек жолының бір тармағы Сарайшық қаласы мен Көне Үргеніш қаласын жалғайтын жол болды. Осы жол бойында ондаған қалалар мен керуен сарайлар салынып өркендеді. Ол XI–XVIII ғғ. аралығында Еуропа мен Азияны байланыстырған жол еді. Батыс Қазақстан аймағында бұл жолдың екі тармағы қалыптасты. Біріншісі солтүстік жол: Сарайшық–Тасқұдық–Таскешу керуен сарайы. Қайнар бұлағы–Боқаш әулие–Ұшқан ата–Маңсуалмас (Қосқұдық) бекеттері арқылы жүрді. Екінші оңтүстік жол тармағы: Қосқұдықтан оңтүстік батысқа қарай бұрылып, Көптам–Сам және Қарақалпақ жеріндегі Чуруқ–Белеулі–Қосбұлақ–Бұлақ–Ұшқұдық–Пулжай–Үстірт–Дәукескен–Үргеніш қаласына жеткен.

Осы керуен жолымен жүрген керуендерге өзендерден кедергісіз өтіп, демалатын қонақүйлер қызметін атқарған керуен сарайлар мен көпірлер салынған. Соның бірі Сағыз өзеніне салынған Таскешу көпірі мен керуен сарайы.

Керуен сарайдың орналасқан жері туралы бірнеше авторлар өз еңбектерінде мәліметтер қалдырған. Соның бірі С.П.Толстов былай деп жазады: «На левом берегу реки Сагиз находился караван-сарай Тас-кичу, представлявший собой прямоугольную кирпичную постройку (45 x 42 м) с внутренним двором и помещениями вдоль стен» [4; 15].

Керуен сарайдың координаталық орны туралы «Записки Императорского русского географического общества» жинағында: «Ташъ-Кичу, укр. *Tasche-kitschou* — окончательно северная широта 43 22 18; принимаемая: долгота от Ферро.64° 9' 13»; Имя наблюдателя Александровъ...1848» деген дерек бар [5].

Сағыз өзенінің бойында орналасқан керуен сарай туралы мәліметті Л.Мейер өз еңбегінде: «Сухопутные пути, проложенные с торговой целью, идут от пограничной линии в южном или юго-восточном направлении, если начать их перечень с востока, то первый путь будет: 1) Троицкая караванная путь; а) из Калмычовской крепости; б) из Сарайчиковской крепости и в) из Гурьева городка они сходились на Сагиз у разрушенной крепости Тас-Качу» нақтылай түседі [6; 132]. А.И.Левшин «...каменный брод Таскешу на р. Сагыз» деп жазды [3; 227].

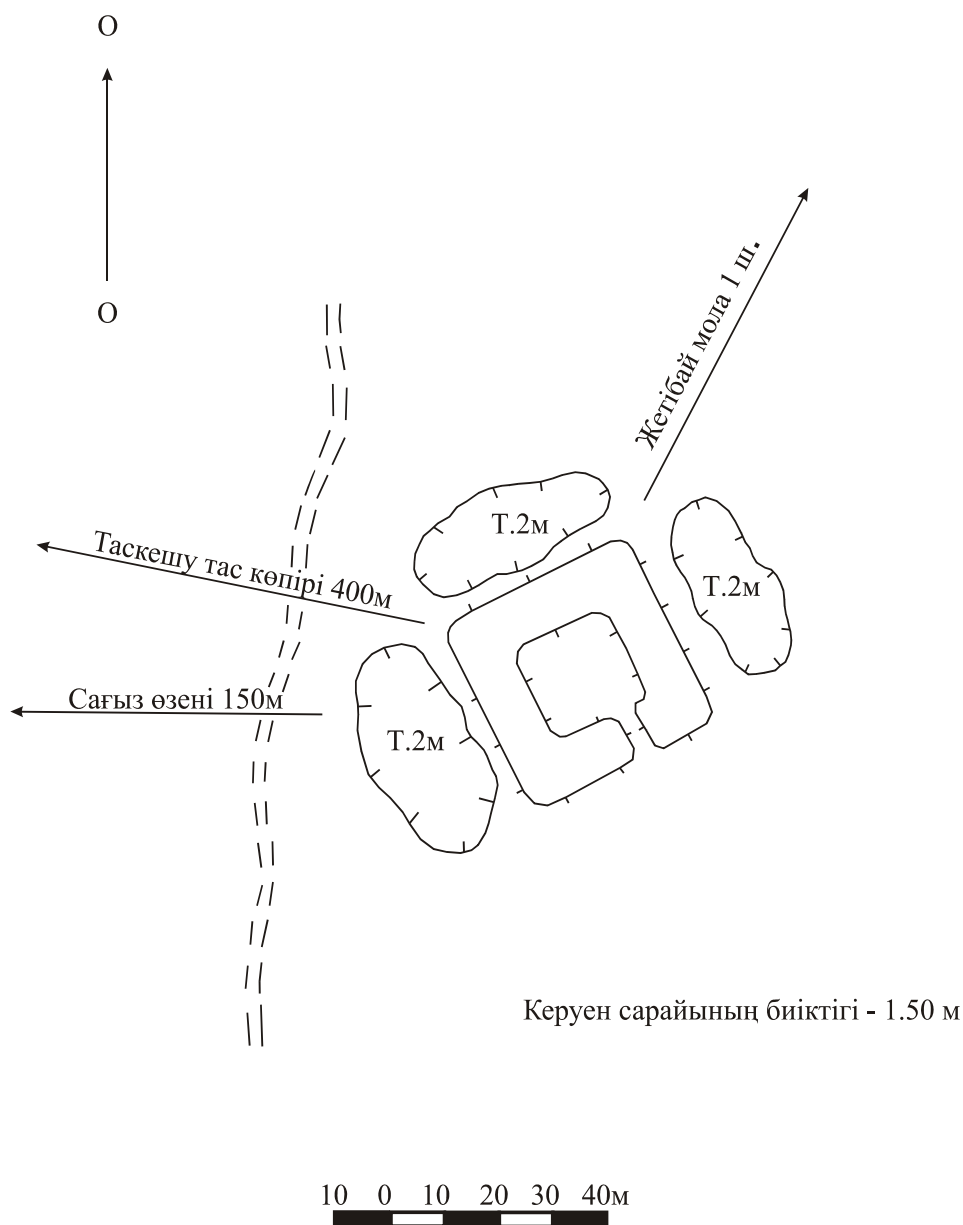
«Таскешу» атауының мағынасы туралы Н.Семенов: «Таш-Гечу значит «каменный брод» деп жазады [7].

Керуен сарайдың салыну уақыты туралы бірнеше болжамдар бар. С.Толстов керуен сарайлар X ғ. соңы мен XV ғ. басында, әсіресе Хорезм мемлекетінің XI-XII ғасырлардағы Еділ бойы мен Шығыс Европа елдерімен арадағы сауда қатынасының дамыған кезінде тұрғызылған деген пікір айтады [4; 15]. Ә.Кекілбаев Үргеніш пен Сарайшық арасындағы парсылардың ежелгі жолдарының үлгісіндегі бекіністі сауда жолын X–XI ғасырларда Хорезм шахтары салдырған дейді [8]. Қарақалпақ филиалының ғалымдарының ойынша, бұл күрделі құрылыстар 1312–1342 жж. аралығында билік құрған Алтын Орда ханы Өзбек ханның заманында өмірге келген. Себебі ол кезеңде Хорезм мемлекетін оның өз адамы Тұғлық Темір билеген, сондықтан арадағы қатынас өте жақсы дамыған.

Керуен сарайдың салынуындағы негізгі мақсат — көпестер мен дәулетті саяхатшылар үшін қонақ үй ретінде қызмет ету және Сағыз өзенінен өтетін өткелді қамтамасыз етіп отыру. Бұл туралы Л.Мейер: «...На этом пути особенно замечательна крепостца Тас-Кичу на Сагиз, построенная, очевидно, с целью обеспечить переправу через эту реку» [6; 138]. Сонымен бірге керуен сарай хабаршылар атын ауыстырып алатын пошта бекеті қызметін атқарған. Керуен сарайларды күзететін және сауда жолының, өткелдің жағдайын бақылап отыратын аздаған әскери бөлімшесі қызмет еткен.

Керуен сарай күйдірілген кірпіштен дұрыс төртбұрыш түрінде тұрғызылған (55 x 55 м). Осы мәліметті В.Егоров «Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.» еңбегінде былай деп дәлелдейді: «Все здания караван сараев имеют стандартную прямоугольную планировку с обязательным внутренним двором и расположенными по внутреннему периметру стен комнатами. Размеры построек от 30 x 25 до 40 x 40 м. Характерной особенностью зданий, возводившихся в пустынных местностях Устюрта, является то, что они сложены не из кирпича, а из бравшегося поблизости ракушечника» [9]. Ал Л.Мейер Таскешу Сырдария бойындағы құландылардың бір бөлігімен ұқсас деген тұжырым жасайды: «...По времени существования и материалам построек ближе всего к упомянутой крепостце Тас-Кичу подходит часть развалин на Сыр-Дарье. Здесь мы встречаем одинаково хорошо сохранившийся тот же кирпич квадратной формы» [6; 140].

Қазіргі кезде бұл жерде құрылыстың қирандысы ғана қалған. Ол Атырау облысы Мақат поселкесінен шығысқа қарай 38 км жерде, Мақат, Қызылқоға, Жылыой аудандарының шекара қиылысында, Сағыз өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан (1-сур.).

GPS координатасы N 47°37.250, E O 53°184.

1-сурет. Таскешу керуен сарайының көрінісі [10]

Таскешу керуен сарайын алғаш зерттеген Әлкей Марғұлан 1950 ж. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы оның суретін, жобасын алды. 1950 ж. Хорезмдік археология-этнографиялық экспедицияның Орал-Үстірт отряды керуен сарайы көлемінің құрылыс қалдығын зерттеді. 1973 ж. керуен сарай мен көпірді М.Меңдіқұлов зерттеді.

Соңғы жылдары керуен сарайдың орнына Атырау облыстық тарих және археология орталығы қазба жұмыстарын жүргізуде. Таскешу керуен сарайы Сағыз өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Бұл жерде қыш кірпіштер үйілген ғимарат құландысының көлемі 40 x 40 м, биіктігі 1,5 м. Ортасында ашық алаң бар. Кірпіштердің көлемі 30 x 30 x 5 см. Құрылыстың үш жағында көлемі 20 x 20 м, тереңдігі 1 м болатын ойыс шұңқырлар бар. Керуен сарайдан 1 шақырым солтүстікте Жетібай қауымы орналасқан. Онда қыш пен саман кірпіштерден салынған мазарлар мен олардың құландылары бар. Сонымен қатар құлпытас, қойтас тас қойып қаланған мазарлар бар.

Зерттеу жұмыстарының барысында объектінің биіктігі 1,5 м екендігі анықталған. Ғимарат қабырғалары жер шарының төрт жағына шамамен бағытталған. Қыш кірпіштер сол жерде жасалуы да мүмкін. Керуен сарайдың қақпасы ғимараттың оңтүстігінде деген болжам бар.

Керуен сарайдың бұрыштары мен қабырғалардың орта тұстары дөңгелек мұнаралармен бекітілген. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде солтүстік-батыс бұрыштан бүтін шеңбер құрайтын мұнара және батыс жардың ортасынан жарты шеңбер тәрізді мұнара ашылған. Мұнара арнайы трапеция түрінде жасалған тастардан тұрғызылған. Тас қабырғаларын бір-біріне қосып қаласа, түзу шеңбер жасайды.

Ғимарат ортасында үлкен алаң болған. Осы алаңды айнала керуен сарайдың сыртқы жарларында қонақ бөлме, ас үй, монша қызметін атқарған шағын бөлмелер орналасқан. Сонымен бірге керуен сарайда зат сақтайтын үлкен қойма болған. Зерттеу жұмысы кезінде сол кездің мәдени қабатынан бір метрдей төмендікте шұңқыр қабырғаларын таспен қалап жасаған жер асты қоймасы ашылды.

Таскешу керуен сарайының қазба жұмыстары жүргізілген батыс жарынан алты бөлме және солтүстік жарда көлемі үлкен жатын бөлме ашылған. Бөлме көлемдері 3,70 x 3,70 м болады. Бөлмелердің ішінде төрт жатын және бір ас бөлмелер бар. Жатын бөлменің әрқайсысына жылыту пештері мен керуеу қаланған. Керуеу тастан қаланып, іші сазбен толтырылған. Екі жаққа қарай кететін пеш түтіндіктерінің ортасына тандыр орнатылған. Пешті әр түрлі мақсатта пайдаланған. Біріншіден, пеш биік болған, яғни жылы керуеу ретінде пайдаланған (суфа), екіншіден, бұл пеш екі жақтағы бөлмені жылытып тұрған және тандырға нан пісіруге мүмкіндік болған.

Керуен сарайдың сыртқы жарының қалыңдығы 1 м 25 см болса (төрт тасты төсеп салған), ішкі жарының қалыңдығы 95 см. Бөлме ішінің едені саз балшықпен нығыздалып сыланған, табалдырық астарына тастар төселген.

Ас үйлер мен жатын бөлмелердің әрқайсысына жылыту пештері орнатылған. Пештен бөлінетін жылу керуеу ішімен өтіп жататын орынды жылытатын болған. Сарайдың бұрыштары мен сыртқы қабырғаларының орта тұстарында алыстан келе жатқан керуенге бағыт беру мақсатында мұнаралар салынған. Мұнараның диаметрі 3,60 м құрайды. Оның қабырғаларын қалау үшін трапеция түріндегі тастар қолданылған.

Қазба жұмыстары кезінде керуен сарайдан шаруашылықтың әр түріне арналған керамикалық ыдыстардың көптеген түрлері жинақталған. Олардың ішінде сұр және қызыл қыштан жасалған үлкен көлемдегі хумдардың фрагменттері, құмыралар, тәрелкелер, әр түрлі түспен сырланып, безендірілген шыңылтырлы пиала т.б. ыдыстар, сонымен бірге қыштан жасалған шырақ сынықтары, шығырлар да бар. Ыдыстар алуан түрлі өрнектермен, соғылған штамптарымен ерекшеленеді. Мұның ішінде Хорезм, Иран, т.б. елдерден алып келінгендері де аз емес. Бұл керуен сарайдың үлкен сауда орталығы болған қалалармен, көрші елдермен байланысы болғандығын дәлелдейді.

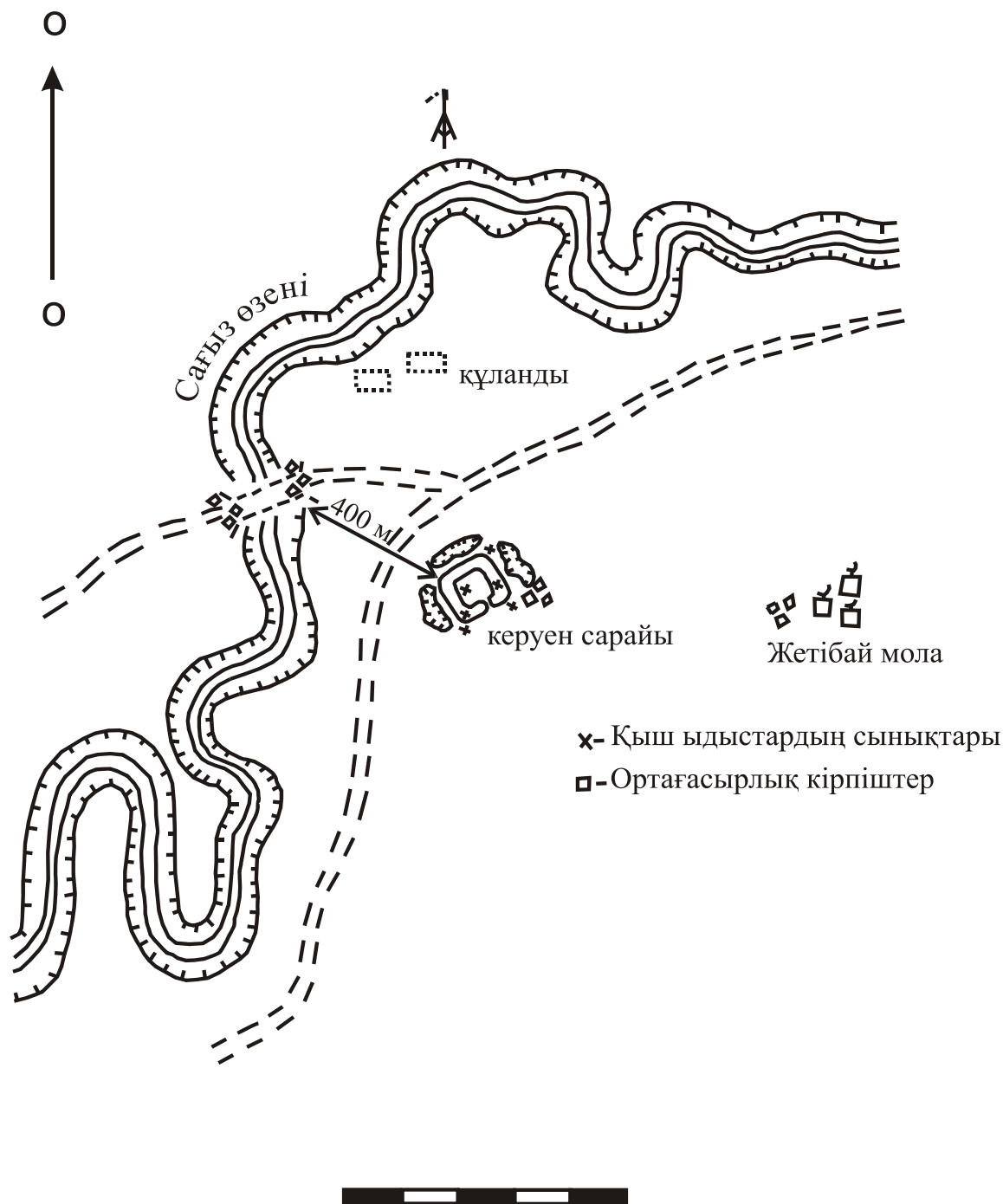
Табылған әшекей бұйымдардың ішінен қыштан жасалған сақина мен моншақтарды, мыс белдеуліктерді атап айтуға болады. Қазба жұмыстары кезінде бұл жерден жез бұйымдар, темір, мыс бұйымдар анықталды.

Табылған жәдігерлердің ішінде мыс тиындар да бар. Алтын Орданың билеушілері Өзбек хан (1313–1341 жж.) және Жәнібек хан (1341–1357 жж.) тұсында соғылған. Өзбек хан тұсында соғылған бір тиынды мысалға алсақ, тиынның бір бетінде арқасына күн арқалаған барыс бейнесі, екінші бетінде «Жоғарғы жарлық пен заң бәріне бірдей» деген сөз жазылған. Керуен-сарайда үлкен сауда қатынасының, ақша айналысының жақсы дамығандығын дәлелдейтін тағы бір фактінің бірі осы болмақ.

Деректерге сүйенсек, керуен сарайдың батысында өтіп жатқан Сағыз өзеніндегі өткел күйдірілген қыш кірпіштен су астына төселініп салынған. Өткен дәуірдің соңында осы жерде мал айдаған халық осы жердегі өткелді көргендіктерін айтады. Бірақ бүгінгі күні бұл жердегі өткелдің құландысының орны ғана сақталған (2-сур.).

Жайық өзеніндегі Таскешу көпірі туралы аңыздар айтылғанымен, оның қай жерде салынғаны туралы дерек жоқ. Бізге жеткені аңыз ғана. Жайық өзеніне 1328–1337 жж. Иван Калитаның жарлығымен салдырған Таскешу көпірінен Асан Қайғы бабамыз өткен. Ол көпір қазіргі Индер ауданы жерінде болған.

Халық аузында «өткелді Асан Қайғы салдыртқан» деген аңыз бар. Екінші аңыз: Асан Қайғы Жайық өзенінің Таскешу көпірінен өткенде «суы татыған бал екен, жағасы тал екен» дейді.

GPS координатасы № 47° 24.284, ЕО 54° 27.935.

2-сурет. Таскешу көпірі құландысының схемалық планы [10]

Сонымен, Жайық өзенінің Таскешу көпірі Индер жеріндегі арнасына салынған. Осы маңда өзен арнасы тарылып, жағалаулары қатты жынысты болып, тұрақты көпір салуға қолайлы болған.

Үшінші аңыз: «Таскешуден итальяндық саяхатшы Марко Поло өткен» деп айтылады. Ал, екінші біреулері Шыңғыс ханның балалары салдыртқан деседі.

Сағыздың Таскешу көпірі туралы Л.Мейер былай деп жазады: «Өткел қырланып тегістелген ақ тастардан төселіп, су оның бетіне шыққанымен тереңдігі төрт вершоктан (4,5 см) жоғарыламайтын, оны салдырған Шыңғыс ұлдарының бірі делінеді».

Бұл жерде автор тек аңызбен жеткен мәліметті айтуы мүмкін. Ол кезеңде көпір қирандысы ғана қалған. Бұл жерде судың көпір үстінен ағып өтіп, кешіп өту туралы мәлімет аңыз болуы керек. Аңыздарды ғылыми түрде саралар болсақ, оның екінші нұсқасы шындыққа жанасатын секілді.

Өйткені өткелді Асан Қайғының салдырды деген пікірінен гөрі, Алтын Орда тұғырында отырған және осы керуен сарайлар мен керуен жолдарының жасақталып дамуына негіз болған. Шыңғыс ханның ұрпақтары дегенге сенуге болады. Себебі, деректерде көрсетілгендей, өткел күйдірілген қыш кірпіштерден салынған, ал бұл көп қаражатты және жұмыс күшін талап ететін жұмыс. Алайда Асан Қайғы бұл көпірдің негізін салған болуы да мүмкін. Осы өткелді іздеудегі тағы бір жағдай, халықтың айтуы бойынша, өткел керуен сарай тұсынан өзенді тіке қиып өтеді. Өткел болуы мүмкін жерлерді зерттеген кезде, өзеннің екі жағынан төменге қарай түсетін жерлер анықталған. Бұл екі жер керуен-сарай тұсында бір-біріне қиғаш орналасқан. Сағыз өзені кезінде ағысы өте қатты өзендердің бірі болғандығын ескерсек, өзен ағысы өткелді тіке соғып құлатпас үшін, қиғаштап салған деген болжам бар.

Сол кездегі көптеген тас көпірлер сияқты көпір тастан салынып, астындағы «аркалардан» су ағып өтіп жатқан. Бұндай көпірлер ортағасырлық кезеңдегі көпір жобаларына тән.

Таскешу көпірінің жобасы Тараз қаласында X–XII ғғ. Тас көпір жобасына ұқсас болған. Салынған уақыты да X–XII ғғ. аралығы болуы керек.

XIII ғасырдан бастап қарқынды жұмыс атқарып келген керуен жолдарында қатынау үрдісі XVI ғасырдың I жартысына қарай уақытша тоқтай бастайды. Жошы Ұлысы кезеңінің аяқ тұсында, 1395 жылы Сарайшық пен Үргеніш қаласын Үстірт арқылы қосатын сауда жолы Әмір Темір әскерімен қиратылған болатын. Алтын Орданың ыдырауынан кейін қайта құрылған көшпелі елдер сауда қатынасын қайта жандандыра бастайды.

Қорыта келгенде, Таскешу керуен сарайы стратегиялық жағынан Еуропа мен Азияның түйісер тұсынан ұтымды орнығып, Хиуа, Хорезм шаһарларына, Төменгі Еділ бойын байланыстырған «Ескі Ноғай жолының» қауіпсіздігін қамтамасыз етумен қатар, осы керуен жолымен жүріп өтетін керуендерге өзендерден кедергісіз өтіп, демалатын көпестер мен саяхатшылар үшін қонақ үй ретінде, хабаршылар атын ауыстырып алатын пошта бекеті қызметін атқарған. Ал Таскешу көпірі ағысы қатты Сағыз өзенінен керуендердің, адамдар мен малдардың кедергісіз өтуін қамтамасыз етіп отырса керек. Сондықтан да Таскешу керуен сарайы мен көпірінің стратегиялық, экономикалық алар орны ерекше. Ал жазба және археологиялық деректер керуен сарайдың мәдени-экономикалық дамуын, қаншалықты тарихымыз үшін маңыздылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Григорьев В. Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости. — СПб.: ЗИРГО, 1861. — Т. 19. — 564 с.
- 2 Бартольд В.В. Тюрки: двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. — Алматы: Жалын, 1998. — С. 54.
- 3 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких гор и степей. — Алматы: Санат, 1996. — 665 с.
- 4 Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции, 1949–1953 гг. / Ред. С.П.Толстов. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 811 с.
- 5 Записки Императорского русского географического общества: Науч. изд. / Отв. ред. А.Н.Арапетов. — СПб.: Импер. АН, 1855. — С. 110.
- 6 Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. — Павлодар: ЭКО, 2007. — 191 с.
- 7 Семенов Н. Туземцы Северо-Восточного Кавказа (Рассказы, очерки, исследования, заметки о чеченцах, кумыках и ногайцах и образцы поэзии этих народов). — СПб.: Тип. А.Хомского, 1895. — С. 495.
- 8 Кекілбайұлы Ә. Шығармалар жинағы: 12 томдық. — Т. 7. — Алматы: Өлке, 1999. — 127-б.
- 9 Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М.: Наука, 1985. — С. 248.
- 10 Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясы: Атырау облысы аймағындағы жаңа сәулет және археология ескерткіштерін анықтау және қорғау тізіміне енгізілген ескерткіштердің жай-күйін тексеру мақсатындағы экспедицияның бірінші кезеңінің ғылыми есебі. — Атырау, 2008.

Г.К.Уалиева, С.У.Жауымбаев

Письменные и археологические источники о караван-сараях Таскишу

В статье рассматриваются письменные и археологические источники средневекового караван-сарая Таскишу. Он расположен на северной ветви Великого Шелкового пути, соединяющей Восток и Запад, так называемая «Старая Ногайская дорога». Караван-сарай Таскишу — один из важных археологических памятников средневековья (XIII–XVIII вв.), представляющий огромный научно-исторический интерес.

G.K.Ualiev, S.U.Zhauymbaev

Written and archaeological sources on caravanserai Taskishu

This article discusses the written and archaeological sources of the medieval caravanserai Taskishu. These sources provide an opportunity to learn about the significance of this historical monument. It is located on the northern branch of the Silk Road connecting East and West, the so-called «Old Nogai road». Therefore, the caravanserai Taskishu is one of the most important archaeological monuments of the Middle Ages (XIII–XVIII cc.). Which is of great scientific and historical interest, as is the main place of cultural and economic life of that time.

ӘОЖ 39 (574)

Г.К.Шайжанова, А.Н.Мұқанова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақ-жоңғар этномәдени байланыстарының құқықтық проблемалары

Мақалада қазақ-жоңғар этномәдени байланыстарының құқықтық проблемасы талқыланды. Қазақ, жоңғар заңдарының негізгі дереккөздері қарастырылды. «Жеті жарғы» және «Их Цааз» заңдары талданды. Сонымен қатар монғолдық заң ескерткіштеріне назар аударылды. Авторлар қазақ және жоңғар заңдарының өзара байланысын көрсететін теориялық зерттеулердің нәтижесін келтірді. Қазақ-жоңғар халықтарының заңдарындағы ұқсастық элементтері бойынша жалпы қорытынды жасалды.

Кілтті сөздер: Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы, қазақ-жоңғар, этникалық үрдістер, мәдениет, саяси-экономикалық байланыстар, құқықтық жүйе, заң, заң-құқықтары, билер.

Қазақ-жоңғар аралық қатынастарда орын алған этникалық үрдістер екі халықтың мәдениетінде, саяси-экономикалық, әлеуметтік негіздерінде өзіндік із қалдырды.

Өзара байланыстардың ұзаққа созылуының нәтижесі аталмыш халықтардың құқықтық жүйесінде де орын алды. Бұл ішінара екі халықтың құқықтық негіздерінің ұқсастығын анықтау мәселесін туғызады. Аталмыш мәселе бүгінгі таңда толық зерттелмеген. Құқықтық негіздерінің ұқсастығы мәселесі кеңестік және қазақстандық тарихнамада зерттеліп талданбады. Бұның басты себебі, тарих және заң ғылымдарының қиылыспауынан туындауы мүмкін.

Монғол халықтарының заңдарын зерттеушілер П.С.Паллас, Ф.И.Леонтович, К.Ф.Голстунский, Я.И.Гурлянд және т.б. [1–4]. Ресейдің оңтүстік шекарасында орналасқан халықтардың заңдарының ұқсастығына назар аударған. Ғалымдарды ұқсастықтардың шығу тарихы, дәстүрлердің өзара әсері, қазақ, қалмақ, монғол, тунгус халықтарының қоғамдық қатынастары қызықтырды. Зерттеушілер аттары аталған халықтардың заңдарының зерттей келе төмендегідей қорытынды жасайды. XIII ғ. басында басталған Шыңғыс ханның басқаруымен болған монғол басқыншылығы өзінің ықпалын Шығыс Еуропа, Чехия, Болгария жерлеріне дейін таратты. Жаулап алған жерлерінде монғолдар өз заңдары мен құқықтарын, дәстүрлері мен салттарын бекітті. Яғни Шыңғыс ханның «Ұлы жасағын» империя құрамына енген халықтар өз заңдарын шығаруда басшылыққа алып, соның негізінде құрастырылған. Монғол-татар заңдарының ірі білгірі К.Ф.Голстунский ең алғашқылардың бірі болып

монғол құқық негіздерінің көршілес халықтардың құқық негіздеріне әсеріне назар аударды. Монғол құқығының қазақ құқығына әсерін ол: «...нет сомнения в том, что в эпоху монгольского данничества у киргизов действовали древние монгольские уставы: в особенности, к ним могли привиться порядки, развитые «Великой ясой» Чингиза. Эти самые порядки, вошедшие в привычку народа, могли затем удержаться и позже, в эпоху самостоятельных киргизских ханств, когда появляются у киргизов свои племенные законы» [3; 20],— деп жазады.

К.Ф.Голстунскийдің пікірі заңгер-тарихшы Я.И.Гурляндтың «Степные законодательства с древних времен по XVII столетие» атты еңбегінде: «Киргизы с XIII в. были данниками империи Чингисхана, продолжали быть в подчинении империи его потомков и затем, войдя в состав Кипчакской Золотой Орды, платили ее ханам дань до ее падения. Несомненно, что обычаи и законы завоевателей должны были господствовать и у киргизов, и поэтому Чингисова «Великая яса» была важнейшим законодательным уложением киргизов того времени» [4; 108] деп жалғасын табады.

Мәселенің басын ашу үшін алдымен екі халықта қабылданған заңдарға тоқталып өткен жөн.

1635 жылы құрылған Жоңғар хандығының ішкі және сыртқы саясатын тұрақтандыру мақсатында қоңтайшы Эрдэни Батыр бірқатар іс-шаралар жүргізеді. Сондай шараның бірі 1640 жылы шақырылған құрылтай еді. Қолда бар деректерге сүйенетін болсақ, құрылтайдың шақырылуының инициаторы ретінде тікелей Эрдэни Батыр қоңтайшы деп көрсетілмейді. Дегенменде құрылтай жоңғарлық Эрдэни Батыр қоңтайшының бастамасымен өткен деген қорытынды жасауға болады. Деректерге сүйенетін болсақ, Халхадан Дза-сактухан Субуди, Тушету-хан Гомбодорджи, Кукунордан Гуши-хан ұлдарымен, Еділ бойынан Хо-Урлюк ұлдарымен, Цэцэн-нойон Шолойдың ұлдары келген. Жоңғар хандығының атынан үлкен ықпалды топ қатысқан. Атап айтқанда, Эрдэни Батыр қоңтайшы, Очирту-тайшы, Тэнгэри-тойн, Цэцэн-нойон, сонымен қатар сол кездегі ірі діни қайраткерлер Жоңғария далай-ламасының өкілі Манджушири-хутукта, Халхадан Инзан-римбочи, Цаган номун-хан және жоңғарлық ағартушы Зая-пандита да атсалысқан. Құрылтайға тек маньчжурлік жаулап алушылардың қол астында болған Оңтүстік (Ішкі) және Шығыс (Хинган) Монғолия өңірінен ешкім қатыспаған [5; 2].

Құрылтай жөнінде монғол, ойрат және орыс деректерінде аз мәлімет келтірілген. Толыққанды мәлімет айналымға енген тибет деректерінде берілуі мүмкін. Зая-пандитаның биографиясы бойынша құрылтайдың 1640 ж. болғандығы және бірнеше ережелердің бекітілгені жөнінде ғана айтылған. Құрылтайға қатысушылар бекітілген ережелерді бұлжытпай орындауға ант берген.

Құрылтайда бекітілген ережелер тарихта «Их Цааз» деген атпен белгілі монғол-ойрат заңы. «Их Цааз» 1640 жылы қыркүйек айында Жоңғар хандығының территориясындағы Тарбағатай тауының етегіндегі Улан-бура жерінде өткен халхалық және жоңғарлық ірі ақсүйектерінің құрылтайында қабылданған. Құрылтайға қатысушы ірі, беделді отыз екі адамның аттары «Их Цааздың» кіріспе бөлімінде атап көрсетілген [5; 2].

Бұл заңның бүгінгі күнге ойрат тілінде 1648 ж. Зая-пандита ойлап шығарған тод жазуымен жазылған қолжазба нұсқасы сақталып жеткен. Кейбір ойрат көшірмелерінен аударма жасалған. Заңның түпнұсқасы сақталмағандықтан, жарғының қай бөліктері толық емес екендігін анық білу қиындық туғызады.

Ғылыми ортада жарғының ойраттық жазба аудармасының 3 редакциясы белгілі [6]:

1. XVIII ғ. 20-жж. Сыртқы істер коллегиясының хатшысы, кейін кеңесшісі болған В.М.Бакуниннің орыс тіліндегі аудармасы. Алғаш рет В.М.Бакуниннің орысша аудармасы 1776 ж. «Перевод с права мунгальских и калмыцких народов» атаумен граф П.Б.Шереметьевтің жариялауымен шыққан.

2. 1776 ж. «Монғол халықтарының заңдары» (Gezetze der mongolischen Voelker) деген атпен П.Палластың неміс тіліндегі аудармасы жарық көреді.

3. 1880 ж. жарық көрген Петербург университетінің профессоры К.Ф.Голстунскийдің орыс тіліндегі аудармасы.

Барлық аудармалар тілдік жағынан нақты емес, негізінен түсіндірушілік сипатта жазылған.

«Дала жарғысы — Их Цааз» атты заңдар жинағының қабылдануындағы басты мақсат сыртқы қытай экспансиясы қаупіне қарсы монғол хандарының билігін күшейту, біріктіру болды.

И.Я.Златкин: «...в их основе лежали три цели: урегулировать внутренние взаимоотношения феодалов и исключить возможность междоусобной борьбы; обеспечить объединение сил и взаимную помощь в борьбе против возможностей внешней опасности; укрепить феодальные порядки и власть ханов и князей над остальным населением» [7] деп Жарғының үш мақсатын атап өтеді.

У.Эрдниевтің «Историческая судьба ойратов» [8] атты очеркінде И.Я.Златкиннің Жарғының қабылдануындағы көрсетілген мақсаттармен сәйкес келеді.

Зерттеуші Г.Е.Марков: «Одной из важнейших задач, стоявших перед сеймом князей и нашедших отражение в принятом законодательстве, была стабилизация политического положения, прекращение усобиц и некоторая координация действий. Прямо этому посвящались статьи закона, воспрепятствовавшие взаимные нападения, грабежи, угон скота и т.п.» [9] деп, Жоңғар хандығындағы әлеуметтік құрылымды реттеудегі Жарғының маңыздылығын атап көрсетеді.

Иакинф Бичуриннің айтуынша, «Их Цааз» құқық негіздерінен жоңғар халқының салт-дәстүрлері, ойлау ерекшеліктері, өмір сүру тәсілдері, ағартушылық деңгейі анық көрінеді [10].

Жоңғар хандығының бірігуі (1635 ж.) мен нығаюы қазақтарға, олардың жайылымдарына қауіп төндірді. Шекарасында Цин империясы белсенділік көрсеткен жоңғарлар оңтүстік пен батысқа қарай жылжыды. Осы жерде өзінің тәуелсіздігін сақтап қалуға тырысқан қазақтар олармен қақтығысып қалды. Жоңғарлармен соғыстан қашып құтылу мүмкін емес еді, сондықтан Қазақ хандығын нығайту қажет болды. Жаңа заңдар шығару, қатаң тәртіп орнату хандықтың қоғамдық құрылысын нығайтып, жаңа өзгерістерге жеткізер еді. Қалалар мен жайылымдар үшін Жоңғария мен Аштарханидтермен болған екі жақты соғыс өте ауыр болды. XVII ғ. соңында қазақтар Жетісу маңындағы жерлерінен айырылды, бұл өз кезегінде қазақтар арасында дау туғызды. Қалыптасқан жағдайда жаңа заңдар жинағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге кепілдік еді. Нәтижесінде 1680 ж. Тәуке хан «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» заңдарының негізінде Күлтөбеде билердің қатысуымен «Жеті жарғы» атты заңдар жинағы құрастырылды. С.З.Зиманов [11], З.Ж.Кенжеғалиев [12], Н.С.Ахметова [13], Н.Өсерұлының [14] айтулары бойынша, «Жеті жарғы» сол замандағы қазақ халқының қоғамдық және саяси өмірін нақты айқындайтын құқықтық ескерткіш болып табылады.

Жоғарыда айтылып өткендей, Эсен тайшадан кейін ойраттардың тарихы саяси беделге ие болуымен сипатталған. Яғни, олар сыртқы саяси бағытын өзгертіп, жаңа аймақтарға қол сала бастаған. Шығысқа қарай жылжу мақсатындағы күресте жеңілгенмен, ойраттар батыс пен солтүстікте, Шығыс Түркістан, Дешті-Қыпшақ даласы мен Орта Азияда ірі саяси күшке айналып, сол аймақтарда болып жатқан күрделі тарихи этникалық үрдістерге өз ықпалын тигізді. Бұл қазақ-жоңғар этностарының территориялық жақындасуына алып келді. Екі жақты араласудың нәтижесінде туған байланыстар этнологиялық зерттеулерге арқау болып отыр.

Отандық тарихшылар қазақтар мен жоңғарлардың заң құқықтарының шығу уақыттарының сәйкес келетініне көңіл бөледі. Белгілі тарихшы Н.Өсерұлы: «Осы заңдарға сүйенген қазақ билері қоғам ішіндегі дау-жанжалдарды шешіп отырды. Соның нәтижесінде ел іші тынышталып, жұрт бейбіт өмір сүрді; адамдарға береке кірді. Хандық билік әжептәуір нығайды. Сыртқы дұшпандармен тең құқықта сөйлесуге мұрша берді. Тәуке хан сұлтандар үстемдігінің әлсіреп бара жатқандығын дер кезінде көре біліп, билер мен батырларға сүйенді. Әсіресе билер ролін күшейтті. Билер сот қызметінен бастап, ру басшысына дейінгі, қажет болса елшілік қызметті де атқарды» [14; 11] деп мемлекеттің ішкі саясатын тұрақтандыру мақсатындағы Тәуке ханның кезінде іске асқан шараның маңыздылығын атап өтеді. «Жеті жарғыны» зерттеушілер осы заңға негіз болған ежелгі қазақ құқықтары тарихына назар аударады. К.Ф.Голстунский: «Основываясь на Записках киргизского старшины (Яппаского рода) Кубека Шукуралиева (1804 г.), Спасский утверждает, что еще в древние времена существовали у киргизов законы, которые во второй половине XVII века хан Тявка утвердил в значении общеплеменных киргизских законов» [3; 244], — деп мәлімет береді.

Әрине, ежелгі қазақ құқықтары толығымен Шыңғыс ханның жасағының негізінде құрастырылған деп айту артық. Монғол шапқыншылығына дейін де қазақ тайпаларында өз құқықтары болды және олар Шыңғыс ханның заңдарының қыспағының әсерінен жойылып кетуі мүмкін емес. Ш.Уәлиханов «Жеті жарғы» ережелері мындаған жылдар бойы өмір сүрді деп жазып, әдет-ғұрып заңдарына негіз болған «туысқандық, ауа райы мен табиғат» туғызған заңдылықтар деген қорытынды жасайды [15]. Қазақстандық тарихшы, заңгер-ғалым С.Зиманов: «Казахское право, основными источниками которого были обычно нормативная система, культурная традиция Великой степи, проявляло... удивительную стойкость в условиях...засилия чужестранных государств» [11; 25], мәлімет келтіреді. Шыңғыс ханның заңдарының әсерін, әрине, жоққа шығаруға болмайды, мысалы, «барымта», «қанды кек» заңдар өз бастауын «Ұлы жасақтан» алған [16].

Сонымен қатар И.Я.Златкин: «Исследуя историю создания «Их Цааз», нужно отметить, что это древнее калмыцкое постановление вобрало в себя ранее утвердившиеся в народе обычаи, которые приобрели силу закона» [7; 93] деп, жоңғарларда да ежелден бері өзіндік заңдарының болғаны

жөнінде жазады. Яғни қазақ-жоңғар халықтарының монғол шапқыншылығына дейін (XIII ғ.) өзіндік заңдары мен құқық жүйесі болды. Оның негізін аталмыш халықтардың діни сенімдері мен әдет-ғұрып нормалары құрауы мүмкін. Бұл өз кезегінде толық әрі нақты зерттеуді қажет етеді.

Т.Сұлтанов — қазақ және жоңғар заңдарының ұқсастығын зерттеген алғашқы ғалымдардың бірі. Ол «Жеті жарғы» мәтінін «Их Цааз» мәтінімен салыстырған [17]. Қазақ және жоңғарлардың құқықтық заңдарын оқығанда өте көп ұқсас ережелерді табуға болады. Мысалы, бай адамдарды жәбірлесе, бірдей айыппұл төленген: «Жеті жарғы» бойынша, егер кімде-кім қожаны немесе сұлтанға тіл тигізсе, 9 әр түрлі мал береді, ал егер қол жұмсаса, 26 мал және түйе төлейді немесе саусағы кесіледі [14; 43–46]. «Их Цаазда» үлкен князьға тіл тигізсе, бір тоғыздық, ал қол көтерсе, бес тоғыздық төлеу керек болған. Кіші князьға тіл тигізсе — бес мал, ал қол көтерсе — үш тоғыздық, жеңіл жарақат үшін екі тоғыздық мал төлеген [5; 25].

Қазақтар мен жоңғарлардың кісі өлтірген адамдарға қатысты заңдарында да ұқсастық бар. «Жеті жарғыда» бірінші орында кек қайтару заңы тұрады: қанға қанмен жауап беру, жазымға жазым келтіру, яғни өлген адамның туыстары өлтірушіні өлтірулеріне болады. Жазаны соттың көмегімен немесе екі жақтың келісімімен жеңілдетуге де болады. Құн төлеу арқылы өлтіруші өз өмірін сақтап қала алады. Ол әр өлтірілген ер адам үшін 1000 қой беруі керек. «Их Цаазда» да 1000 қой төлеу керек екендігі жазылған. Екі заңда да қасақана өрт қойғандарға берілетін айыппұл түрі бірдей, яғни 1000 қой түрінде айып төлеулері қажет.

Сонымен бірге негізгі құқықтық нормалары да бірдей. Мысалы, заңдарда келтірілген жаза түрлері ұқсас: өлім жазасы, мүлікті тәркілеу, мал, әскери жарақтар т.б. беру арқылы айып төлеу, «композиция», яғни өлім жазасын айыппұл төлеумен алмастыру, шығынды өтеу. Азаматтық істі қарағанда қолданылатын процессуалдық құқықтар бір-біріне ұқсас болып келеді. Жоңғарларда «Элчи» институты болған, оның міндеті сотқа жауапкерді, куәгерді, талапкерді алып келу болды.

Екі халықта да кінәны айқындау үшін басқа әдістермен қатар ант беру әдісі де қолданылған. Н.Өсерұлы былай жазады: «Жеті жарғыда ант беру туралы арнайы заң бар. Мұны ердің құны, жесір дауы, ұрлық, жер дауы секілді күрделі дауларда қолданған» [14; 50].

П.Смирнов қалмақтарда да осындай анттардың болғанын жазып, олардың сот мәселелеріндегі мазмұны мен маңыздылығына тоқталған [18].

Екі заңда да отбасылық қатынастарды реттейтін көптеген баптар бар. Некелік және отбасылық қатынастар қатаң заңдастырылған. Жоңғарларда да, қазақтарда да қыз балалар үшін неке жасы ретінде 13 жас белгіленіп, туыстар арасындағы некеге тыйым салынған. Екі халықта да қалыңмал беру салты бар және ол ата-аналардың жағдайына байланысты қатаң сақталған. Құда түсуге де үлкен мән берілген. Мысалы, «ежелден бергі әдеп-ғұрып заңы бойынша күйеу жағынан құдалар алдымен құдалыққа барып, «құйрық-бауыр жесіп», киіп киеді. «Құйрық-бауыр жесісудің» мәні ерекше. Екі жақтан дау-дамай бола қалғанда, кез келген би: «Құйрық-бауыр жеппе едіңдер?» деп сұрайды. Желінген болса, құдалық заңды деп есептеліп, дауларын қараған. Ал желінбесе, қаралмаған» [19].

Осы орайда Я.Гурляндтың хабарламасы көңіл аударуға тұрарлық: «Жених (қалмақ) имеет право на имущество помолвленной с ним девушки в случае ее смерти, причем, согласно ст. 37, если не было пиршества, то только на половину» [4; 63]. Яғни, екі халықта да үйлену тойы тек мереке ғана емес, сонымен бірге ол заңды, куәгерлер қатысуымен өтетін акт болған.

Қазіргі заман тарихшысы А.Г.Митиров, Ф.И.Леонтовичке сүйене отырып, қалмақтардың туыстарынан мал айдап әкететін дәстүрін атап көрсетеді [20]. Бұл құқыққа тұрған жерлеріне, уақытына қарамастан, барлық жиендер ие болған. Олар алдын ала малдан үлес алулары туралы ескертетін, егер тілектері қабылданбаса, онда жиендердің малды айдап әкетуге құқықтары болған. Бұндай дәстүр қазақтарда да болған, оны «жиенқұрық» деп атайды [14; 43].

Қазақтар мен қалмақтардың негізгі заңнамалық терминдерінде де ұқсастықтар бар. Мысалы, қазақтың «жарғы» деген сөзі қалмақтарда «зарго» деп айтылады. Қазақша «жөн-жосын», қалмақша «иосун» (құқық), қазақтарда да, қалмақтарда да «заң» деген сөз бар, тек қалмақша ол «салт» деген мағынаны білдіреді.

Қазақтарда да, қалмақтарда да айыптың өлшемі ретінде тоғыздық алынған. Мысалы, жоңғарларда айып құны «тоғыздық түйемен» деп аталса, қазақтарда ол «түйе бастаған тоғыз» деп аталады.

Екі халықтың заңдарында әскери құқық біртекті айтылады. А.И.Левшин: «В дополнение к сим законам должны быть присоединены следующие достопамятные постановления хана Тявки: чтобы

сам хан, равно как и все султаны, старейшины и правители родов, собирались осенью в одном месте, в середине степи, для рассуждения о делах народных» [21; 358], — деп жазады.

Ал 1620 ж. жоңғар заңдарында былай делінген: «... если нойон не приедет на съезд, взять с него панцирь, сто верблюдов, тысячу лошадей» [22; 99].

Екі заңда да жер пайдалану мәселесіне көп көңіл бөлінген. С.Өзбекұлының айтуынша, Тәуке хан алдымен ру арасындағы дауларды шешіп, мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз етуге басты назар аударған [23]. Ол жер, табиғат, климаттық ерекшеліктерді есепке ала отырып, жерлерді үш жүз руларына бөліп берген, жайлау, қыстақтарды, жайылымдарды анықтап берді. Әр жүздің жер шекараларын белгіледі. Әрбір ру өзіне тиесілі жер аумағында көшіп жүруге құқылы болды. Монғол әкімшілігінің де міндеті жайылымдар мен қыстауларды анықтап, пайда болған дауларды шешу еді, заң бойынша өз бетімен қыстауларды өзгертуге тыйым салынған. Егер шекара бұзылса, онда үш тоғыздық көлемінде айыппұл салынатын.

Сонымен қатар екі заңда да егер жауапкер болмаса немесе оның айып төлеуге жағдайы болмаса, онда міндеттер ол адамның туыстарына жүктеледі. «Если ответчик суду не явится или присужденный пени заплатить не может; то оно взыскивается с его родственников или с его аула» [21; 358].

Қазақ-жоңғар халықтарында түрме болмаған. А.Д.Насиловтың айтуынша, көшпенді халықтарда еркіндігін алу арқылы жазалау болмаған [22; 35]. «Қазақтарда түрме деген мүлдем болмаған», — деп тарихшы Н.Өсерұлы [14; 11] өз еңбегінде жазады.

Екі заңда да жазалауды жеңілдету қарастырылған. «Жеті жарғыда» «талион» принципі жарияланған: онда бірінші орынға кек қайтару заңы қойылған, қанға қан, жарақатқа жарақат. Бірақ И.Левшиннің айтуынша: «Наказания могут быть смягчаемы по приговорам судьи или согласию истцов; и тогда преступник наказывается только установленною за всякое преступление платою (принцип «композиции»). «Убийца возвращает себе жизнь, платя кун, т.е. отдавая за каждого убитого мужчину — 1000, а за женщину 500 баранов» [21; 358]. Қазақтарда жазаны жеңілдету Есім хан тұсында басталған: « Бізге келіп жеткен деректер бойынша, Есім хан ердің құнына 100 жылқы және 6 жақсы (6 түйе) кесім белгілеген», — деп жазады Н.Өсерұлы [14; 43].

Кейбір ғалымдар (С.Д.Дылыков және т.б.) жазаның жеңілдетілуін көшпенділердің материалдық жағдайларының төмен болуымен байланыстырады, яғни кінәлілар айыбын төлеу үшін ештеңе бере алмайды. Заңдылықты сақтауда қоғам мүшелерінің экономикалық жағдайы әсерінің маңыздылығын ескере отырып, жазалардың жеңілдетілуін халықтың жалпы дүниетанымының дамуы, көшпенді қоғамдағы гуманистік принциптердің күшеюімен түсіндіруге болады.

Аталған заңдардың ұқсастықтарын зерттей келе, Т.Сұлтанов Тәуке хан жарғыларының 1640 жылғы ойрат жарғыларына еліктеу емес екендігін айтады [17]. Екі жарғының ұқсастығы қазақтар мен ойраттардың (қалмақтардың) шаруашылық-өндірістік іс-әрекеттер жағдайларының ұқсастығымен түсіндіріледі.

«Жеті жарғыны» «Их Цаазбен» салыстырғанда «1620 ж. он сегіз дала заңдарын» қоса талдау қажет. « Их Цааз» көп жағдайда осы заңдарға жүгінеді, мысалы, 98-бапта егер кімде-кім қасақана өрт қойса, ол Ұлы жарғы («Он сегіз дала заңы») бойынша жазаланады делінген [5; 9].

Қазақ зерттеушілері «Қасымханның қасқа жолы», «Есімханның ескі жолы» туралы жазба деректерінің жоқтығын және «Жеті жарғының» мәтінінің толық еместігін айтады. Патшалық Ресей, Циндік Қытай мемлекеттері бірнеше жылдар бойы Қазақ хандығына бақылау жасап отырған. Бұл елдердің билеушілері қазақ қоғамының әскери қуатына ғана емес, құқықтық негіздеріне де аса мән беріп келген. Сондықтан осы мемлекеттердің сыртқы саяси мекемелерінің мұражайларынан XV–XVII ғғ. қазақ заңнамалары туралы көптеген мәліметтер табуға болады, соның негізінде олқылықтардың орнын толтыра аламыз.

Жоғарыда «Жеті жарғы» және «Их Цааз» заңдары талданып, ұқсастық элементтерінің кездесетіндігі көрсетілді. Екі халықтың заңдарындағы ұқсастықтың болу себебіне төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

- қазақ және жоңғар халықтары географиялық жағдайы бірдей аймақта көшпелі өмір салтын ұстанған халық, яғни қоғамдық өмірлерінің әлеуметтік жақындығы екі халықтың құқықтары мен заңдарының ұқсастығына өз әсерін тигізді;
- қазақ-жоңғар заңдарындағы ұқсастық екі халықтың XIII ғасырдағы Шыңғыс хан бастаған монғол шапқыншылығы нәтижесінде құрылған Монғол империясының және одан кейінгі Шыңғыс ұрпақтарының мемлекеттерінің құрамында болуында. Яғни Шыңғыс ханның «Ұлы жасағын» басшылыққа алуы;

– ұзаққа созылған этномәдени қарым-қатынас.

Қазақ-жоңғар халықтарының заң шығару мәселесінде өзара әсердің жоғары екендігін айта кету керек. Көшпелі қоғамның күрделі ішкі құрылымын зерттеуде қазақ және жоңғар жарғылары үлкен роль атқарады. Екі көшпелі халықтың заңдарының өзара әсері дербес зерттеуді қажет етеді. Сонымен қатар Шыңғыс ханның «Ұлы жасағының» ғасырлар бойы көрші қазақ-жоңғар халықтарының құқығына әсерінің қандай дәрежеде болғанын анықтау шарт.

Қазақ және қалмақ зерттеушілері екі халықтың ежелгі заңдарының өзара әсерін зерттеуі — бүгінгі күннің талабы. Осыған байланысты жоңғарлардың «Цааджан Бичиг», «Их Цааз» жарғыларынан бұрын пайда болған қазақтың «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» жарғыларын зерттеп, олардың жоңғар жарғыларына әсерін түбегейлі анықтау қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Паллас П. Собрание исторических известий о монгольских народах. — СПб.: Изд-во АН, 1776. — 114 с.
- 2 Леонтович Ф.И. К истории права русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий, или ойратский, устав взысканий (Цааджин Бичик). — Одесса: Ун-т Св. Владимира, 1879. — 24 с.
- 3 Голстунский К.Ф. Монголо-ойратские законы 1640 года. — СПб., 1880. — 214 с.
- 4 Гурлянд Я.И. Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие. — Казань, 1904. — 198 с.
- 5 Их Цааз (Великое уложение). Памятник монгольского феодального права XVII в. — М.: Наука, 1981. — 165 с.
- 6 Пучковский Л.С. Монгольские, бурят-монгольские и ойратские рукописи и ксилографы Института востоковедения АН СССР. — М.-Л.: Наука, 1957. — 254 с.
- 7 Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635–1758). — М.: Наука, 1983. — С. 113.
- 8 Эрдниева У.Э. Историческая судьба ойратов. — Элиста: Калм. кн. изд., 1993. — С. 25.
- 9 Марков Г.Е. Кочевники Азии (структура хозяйства и общественная организация). — М.: Изд-во Моск. ун-та, — 1976. — С. 97.
- 10 Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов и калмыков с XV столетия до настоящего времени. — СПб.: Типогр. Мед. департамента, 1854. — С. 112.
- 11 Зиманов С. Проблемы казахского обычного права. — Алма-Ата: Наука, 1989. — 142 с.
- 12 Кенжегалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. — Алматы: Жеті жарғы, 1997. — 191-б.
- 13 Ахметова Н.С. Көшпелі қазақ қоғамының құқығы. — Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2007. — 187-б.
- 14 Өсерұлы Н. Жеті жарғы. — Алматы: Жеті жарғы, 1995. — 79-б.
- 15 Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Собр. соч.: В 5 т. — Алма-Ата: Наука, 1985. — Т. 4. — С. 79.
- 16 Едилханова С.А. Казахско-джунгарские отношения в XVII–XVIII вв. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — С. 79.
- 17 Султанов Т. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). — М.: Наука, 1982. — С. 36.
- 18 Смирнов П. Путевые записи по Калмыцким степям Астраханской губернии. — Элиста: Калм. книж. изд-во, 1992. — 201 с.
- 19 Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. — Омск: Тип. Окружн. Штаба, 1886. — 84 с.
- 20 Митиров А.Г. Обычаи права калмыков в трудах дореволюционных исследователей России / Калмыковедение: вопросы историографии и библиографии. — Элиста: Калм. книж. изд-во, 1988. — 255 с.
- 21 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. — Алматы: Санат, 1996. — 656 с.
- 22 Насилов А.Д. Восемнадцать степных законов 1620 года. — М.: Наука, 2002. — 154 с.
- 23 Узбекулы С. Хан Тауке и правовой памятник «Жеті жарғы». — Алматы: Ғылым, 1999. — 179-б.

Г.К.Шайжанова, А.Н.Муканова

Правовые проблемы казахско-джунгарских этнокультурных связей

В статье рассматриваются основные источники казахского, джунгарского права. Анализируются законы «Жеті жарғы» и «Их Цааз». Уделяется внимание собственно монгольским юридическим памятникам. Автор приводит результаты теоретического исследования, которые показывают взаимосвязь казахских и джунгарских законов. Делается общий вывод о схожих элементах в казахском и джунгарском законе.

G.K.Shaizhanova, A.N.Mukanova

Legal problems kazakh-zhungarian ethnocultural links

The article discusses the legal problems of the kazakh-zhungar ethnocultural relations. This article examines the main sources of kazakh, zhungar law. Analyzed laws «Zheti zhargy» and «Ih Tsaaz». Attention is paid to proper legal mongolian monuments. The author cites the results of theoretical studies that show the relationship of kazakh and zhungar laws. Made a general conclusion about the similarities in the kazakh and zhungar law.

**АКАДЕМИК Е.А.БӨКЕТОВ АТЫНДАҒЫ ҚарМУ-дың
АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОТАН ТАРИХЫ КАФЕДРАСЫНЫҢ
ДОЦЕНТІ Т.Ғ.К. Н.А.БЕЙСЕНБЕКОВАНЫҢ 60 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ОТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУ ӘДІСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
АТТЫ ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛ МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ КРУГЛОГО СТОЛА «АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ
ПРЕПОДАВАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ», ПОСВЯЩЕННОГО 60-ЛЕТИЮ
К.И.Н. ДОЦЕНТА КАФЕДРЫ АРХЕОЛОГИИ, ЭТНОЛОГИИ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ИСТОРИИ КарГУ ИМЕНИ АКАДЕМИКА Е.А.БУКЕТОВА Н.А.БЕЙСЕНБЕКОВОЙ**

З.Г.Сактаганова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

**Учебники нового поколения для 12-летней школы:
из опыта работы карагандинских историков**

В статье рассмотрены проблемы перехода к 12-летней системе образования в средних общеобразовательных школах Казахстана и сотрудничества историков Карагандинского государственного университета имени академика Е.А.Букетова с центром «Учебник» по написанию экспериментальных учебников для средних общеобразовательных школ

Ключевые слова: Республика Казахстан, государственные программы, системы среднего образования, развитие образования, общеобразовательные школы, эксперимент, учебники, 12-летние школы, историки, закон, система образования.

Сегодня в Республике Казахстан проходит эксперимент по внедрению 12-летней системы среднего образования. Если в прошлом, 2009–2010 учебном году в эксперименте участвовала 51 школа, то уже в этом году в эксперимент вошло 104 средних общеобразовательных школы.

В Республике Казахстан на сегодняшний день разработана нормативно-правовая база образования: Закон «Об образовании в Республике Казахстан», «Государственная программа образования РК до 2010 года», «Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года», Государственный общеобязательный стандарт образования РК.

Законы, предусматривающие переход на новую систему образования, были приняты еще летом 2007 г. Государственным общеобязательным стандартом образования РК установлено содержание среднего образования с 12-летним сроком обучения, ориентированного на овладение каждым учащимся совокупностью компетентностей как результатов образования с учетом особенностей личности. Цели системы образования были обозначены как ожидаемые результаты образования в виде следующих ключевых компетентностей: разрешение проблем (самоменеджмент), информационная компетентность, коммуникативная компетентность.

Согласно Государственной Программе развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 гг. функционирующая система среднего общего образования РК в 2008 г. должна была перейти на 12-летнее образование — новую модель структуры и содержания общеобразовательного процесса, действующую во многих развитых странах мира. Переход на 12-летнее образование — это, по существу, как обозначено в этих документах, реформа всей национальной системы образования, предполагающая «формирование и развитие высокообразованной творческой, компетентной личности, спо-

собной жить в динамично развивающейся среде, готовой к саморазвитию, самовыражению и максимальной самореализации как в своих собственных интересах, так и в интересах общества [1].

В феврале 2007 г. в Астане проходил Республиканский семинар-совещание по вопросам перехода на 12-летнее обучение. Целью мероприятия была координация дальнейшей деятельности всех заинтересованных сторон по решению первоочередных задач перехода на 12-летнее среднее общее образование в республике. В работе семинара принимали участие разработчики Государственного общеобязательного стандарта, образовательных и учебных программ 12-летнего среднего общего образования, руководители вузов, колледжей, институтов повышения квалификации, осуществляющих подготовку и переподготовку педагогических кадров, авторы учебников и представители издательств. Выступая перед присутствующими, министр образования и науки Ж.К.Туймебаев отметил, что общеобразовательная школа является основополагающим уровнем любой национальной системы образования. В этой связи приоритетным направлением модернизации и повышения конкурентоспособности системы образования являются учебные заведения среднего образования [2].

Министром было озвучено, что определен окончательный график поэтапного перехода на 12-летнее обучение. Начало перехода 1 классов — 1 сентября 2008 г., далее, постепенно, 2–5 классы, т.е. переход к основной школе должен состояться в 2013 г., к профильному обучению — в 2011 г. Предполагалось, что учащиеся 9 классов в 2011 г. перешагнут сразу в 11 класс профильной школы. В 12-летней школе появятся новые предметы — «Самопознание», «Мировая художественная культура», а многие из имеющихся, как заявил министр МОН РК, наполнятся новым содержанием.

По словам министра, на укрепление материально-технической базы общеобразовательных школ, в частности, на обеспечение предметных кабинетов, выделено 2,5 млрд. тенге, на их оснащение мультимедийным оборудованием — 2 млрд. тенге, а также на строительство 180 школ — 18,5 млрд. тенге [2].

В последующие годы в Казахстане прошли десятки совещаний по данной проблеме. И сроки перехода на новую систему обучения в средней школе переносились не раз. После проверки Жамбылской и Южно-Казахстанской областей министр ОН РК был неудовлетворен состоянием средних школ, в связи с чем было предложено перенести срок перехода на 12-летнее обучение на 2010 г. В выступлениях Ж.К.Туймебаева обозначалось, что за предстоящие годы необходимо «успеть не только улучшить материально-техническое обеспечение, но и подготовить новые стандарты, учебники и учебно-методические пособия».

«Сейчас готовится государственная программа развития до 2020 года, в связи с этим мы в 2015 году начнем вводить систему 12-летнего образования», — подчеркнул Ж.К.Туймебаев. Для этого требуется основательная подготовка учебно-материальной базы школ, а также педагогического состава. «К этому времени мы должны решить вопросы с аварийностью школ, школ с трехсменным обучением», — отметил министр.

В 2009 г. Глава государства Н.А.Назарбаев, выступая с Посланием к народу, сообщил, что переход на 12-летнее обучение в средней общей школе вводить не будут, пока для этого не созданы необходимые условия. Несколько ранее Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев сообщил, что система 12-летнего среднего образования должна функционировать к 2020 г. Таким образом, вопрос еще на стадии решения. Не исключены определенные изменения в связи с назначением на должность нового министра образования и науки РК Б.К.Жумагулова.

В странах СНГ вопрос о переходе на «12-летку» также один из наиболее дискутируемых. В Украине, например, в июле 2010 г. Верховная Рада отменила уже принятое решение о переходе на 12-летнее обучение в средней школе, причем даже голосование по данному вопросу было непростым. Там, кроме отмены 12-летней системы общего образования, Рада ввела обязательное дошкольное образование для детей старшего дошкольного возраста, т.е. с пяти лет дети должны посещать детский сад [3]. Российская система образования еще «не определилась» с отношением к 12-летнему образованию. Вопросы перехода на 12-летнюю систему обучения и в Казахстане, и в России до сих пор вызывают дискуссию не только среди педагогической общественности, но и во всем обществе. Свидетельство тому — прошедшая не так давно Дистанционная педагогическая конференция, организованная Институтом общего среднего образования Российской академии образования совместно с Министерством общего и профессионального образования и Центром дистанционного образования «Эйдос», посвященная проблемам предстоящего перехода к 12-летней школе [4]. Одна из самых болевых точек — материально-техническая база средних общеобразовательных школ, которая в современных условиях до сих пор не решается эффективно. Хотя в нашей стране и уделяется серьезное

внимание укреплению материально-технической базы школ, особенно сельских, до нормативных показателей еще далеко.

Главным условием успешности перехода на 12-летнее образование является готовность педагогов к реализации новых идей. Система повышения квалификации сегодня оказалась как никогда востребованной в связи с осуществляемыми в стране переменами в образовании. Участие педагогических кадров в модернизации национального образования требует специальной подготовки, а следовательно, и определенных изменений в деятельности системы повышения квалификации, создания учебников нового поколения и т.д.

Безусловно, что проблемы средней школы не обходят и систему высшего образования. И один из важных аспектов в сегодняшнем эксперименте по внедрению 12-летней системы обучения — сотрудничество в подготовке учебников нового поколения.

Историки Карагандинского государственного университета им. Е.А.Букетова имеют давний опыт работы с республиканским центром «Учебник». Достаточно стабильно ученые КарГУ привлекаются для рецензирования школьных учебников и учебно-методических комплексов. Профессора, кандидаты исторических наук М.Х.Хасен и Л.Л.Батурина еще в 2006–2007 гг. написали учебник по истории мира, выдержавший два издания и получивший прекрасные отзывы учителей средних школ.

В мае 2010 г. центр «Учебник» вновь пригласил для сотрудничества карагандинских историков. И хотя сроки и условия для работы были весьма сокращенными и жесткими, тем не менее уже в сентябре 2010 г. ученики 8-х классов экспериментальных школ начали обучение на уроках истории с новыми учебниками.

Учебно-методические комплексы по «Истории мира» для 8 классов на русском и казахском языках для 12-летних школ, включавшие типовую программу, учебник, методические рекомендации для учителей и хрестоматию, написал авторский коллектив: профессора кафедры всемирной истории и международных отношений Карагандинского государственного университета им. Е.А.Букетова к.и.н. Л.Л.Батурина, М.Х.Хасен и учитель средней школы Т.Юсупова [5].

Аналогичный учебно-методический комплекс по «Истории Казахстана» для 8 классов на русском и казахском языках для 12-летних школ (типовая программа, учебник, методические рекомендации для учителей и хрестоматия) был подготовлен преподавателями кафедры археологии, этнологии и отечественной истории. Авторы — профессор, д.и.н. З.Г.Сактаганова, доценты, к.и.н. К.С.Ускембаев, Л.К.Шотбакова и Л.И.Зуева, учитель школы К.С.Бодеев [6].

В 2010 г. (20–21 августа) в Алматы проходил семинар-совещание для учителей-историков средних общеобразовательных школ, где состоялась презентация данных учебно-методических комплексов. Эксперты — учителя средних школ — отметили ряд позитивных моментов в содержании новых учебников. Во-первых, наличие единой концепции в материалах параграфов учебника. Концептуальная основа курса «История Казахстана (период новой истории, XVIII–XIX вв.)» была обозначена в типовой программе. В основу же типовой программы и учебника была заложена программа по «Истории Казахстана», ставшая в 1999 г. победителем в республиканском конкурсе и выигравшая грант фонда «Сорос-Казахстан», авторы Б.М.Абдрахманова и З.Г.Сактаганова [7]. Во-вторых, структура и содержание параграфов выстроены в рамках академического знания, без мифотворческого, псевдонаучного, конъюнктурного подхода к теории и фактологии. Например, это наиболее ярко, как отмечалось в выступлениях учителей, проявляется в параграфах о присоединении Казахстана к России, о колонизации территории Казахстана, где в оценке данных да и других процессов доминирует объективный, научный, взвешенный подход. В-третьих, в содержании параграфов присутствует системность, четко обозначены причинно-следственные связи. Соблюдена логическая и хронологическая последовательность, тесная взаимосвязь параграфов между собой. В-четвертых, как отметили эксперты, язык учебников доступен, вводятся научные термины, которые способен понять ученик 8 класса. Есть глоссарий. Нет излишней перегруженности терминами, именами, датами. В-пятых, даны материалы, в которых прослеживаются характер, судьбы исторических персоналий как живых людей, с присущими им достоинствами и недостатками. Нет идеализации, как и нет нигилизма в оценках их деятельности.

Авторы же на семинаре озвучили проблемные моменты в работе над данными учебниками. Первая серьезная проблема заключалась в том, что они были ограничены слишком сжатыми сроками написания учебника. На работу авторским коллективам был дан лишь месяц. Возникает закономерный вопрос: почему же работа не была начата своевременно, ведь о том, что восьмиклассникам понадобятся учебники нового поколения, было известно, как минимум, за год? Кроме того, подготовленный

авторами вариант с цветными иллюстрациями, цветными картами, вспомогательными вопросами, заданиями и обозначениями оказался невостребованным. Учебник, к сожалению, был издан в черно-белом варианте. На наш взгляд, это неверный подход к изданию экспериментального учебника. Независимо от тиража учебник должен соответствовать всем требованиям, в том числе и возрастным. Мы, экономя на книгах, теряем целые поколения подростков. Теряется их интерес и к истории, и к процессу обучения вообще, так как именно яркие, добротные оформленные учебники побуждают к обучению, заметно облегчая процесс усвоения школьного материала.

Работа семинара-совещания была достаточно эффективной и конструктивной. В рамках совещания был проведен обучающий семинар по методике преподавания истории мира и отечественной истории. Занятия проводились вузовскими преподавателями, среди которых были преподаватели Карагандинского государственного университета.

Эти факты не единственные примеры тесного сотрудничества карагандинских ученых с центром «Учебник» и средней школой. Аналогичная работа проведена и преподавателями факультета иностранных языков КарГУ. Ими написаны учебники по английскому и немецкому языкам, которые также презентовались на этом семинаре-совещании учителей. Потенциал всех факультетов КарГУ позволяет осуществлять такую работу. Думаю, что многие ученые готовы к сотрудничеству.

Общеизвестно, что только то общество может успешно развиваться и гармонично вписаться в ряд ведущих стран мира, которое сумеет создать для своих граждан достойные условия для приобретения качественного образования. И создание таких условий для наших детей — в том числе и дело вузовских педагогов.

Список литературы

- 1 Концепция 12-летнего среднего общего образования в Республике Казахстан // Казахстанская правда. — 2010. — 21 мая; <http://www.myuniver.kz/news/item/kontseptsiya-12-letnego-obrazovaniya-v-kazahstane.html/> 22 мая 2010 г.
- 2 Казахстанская правда. — 2007. — 24 февр. — С. 2.
- 3 http://www.gazeta.ru/news/lenta/2010/07/06/n_1516841.shtml. 2010. 23 сент.
- 4 <http://www.eidos techno.ru/conf/12school/index.htm>. 2010. 23 сент.
- 5 *Хасен М., Батурина Л.Л., Юсупова Т.К.* История мира. Программа для 8 класса 12-летних школ. — Астана, 2010. — 20 с.; *Хасен М., Батурина Л.Л., Юсупова Т.К.* История мира. Учебник для 8 класса 12-летних школ. — Алматы: Мектеп, 2010. — 256 с.; *Хасен М., Батурина Л.Л., Юсупова Т.К.* Дүниежүзі тарихы. 12 жылдық мектепке арналған байқау оқулығы. — Алматы: Мектеп, 2010. — 256 б.; *Хасен М., Батурина Л.Л., Юсупова Т.К.* Дүние жүзі тарихы. Әдістемелік нұсқау. 12 жылдық мектептің 8-сынып мұғалімдеріне арналған байқау құралы. — Алматы: Мектеп, 2010. — 48 б.; *Хасен М., Батурина Л.Л., Юсупова Т.К.* Дүние жүзі тарихы. 12 жылдық мектептің 8-сынып мұғалімдеріне арналған бағдарлама (байқау нұсқасы). — Алматы: Мектеп, 2010. — 24 б.
- 6 *Сактаганова З.Г., Шотбакова Л.К., Зуева Л.И., Ускембаев К.С., Бодеев К.С.* История Казахстана (XVIII век — 1917 г.). Программа для 8 класса 12-летних школ. — Астана, 2010. — 15 с.; *Сактаганова З.Г., Шотбакова Л.К., Зуева Л.И., Ускембаев К.С., Бодеев К.С.* История Казахстана (XVIII век — 1917 год). Учебник для 8 класса 12-летних школ. — Алматы: Мектеп, 2010. — 296 с.; *Өскембаев К.С.* және б. Қазақстан тарихи (XVIII ғасыр — 1917 ж.). 12 жылдық мектептің 8-сыныбына арналған бағдарлама. — Астана, 2010. — 20 б.; *Өскембаев К.С.* және т.б. Қазақстан тарихы (XVIII ғ. — 1917 ж.): 12 жылдық мектептің 8-сыныбына арналған оқулығы. — Алматы: Мектеп, 2010. — 328 б.
- 7 *Абдрахманова Б.М., Сактаганова З.Г.* История Казахстана с древнейших времен до конца XX века. Учебная программа // Сб. экспериментальных учеб. программ и спецкурсов для вузов. — Алматы: Фонд «Сорос-Казахстан», 1999. — С. 9–34.

З.Г.Сактаганова

12-жылдық мектеп үшін жас ұрпаққа арналған оқулықтар: қарағандылық тарихшылардың жұмыс тәжірибесінен

Мақалада Қазақстанның жалпы білім беретін орта мектептерінде 12 жылдық білім беру жүйесіне өту мәселесі және академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің тарихшыларының «Оқулық» орталығымен жалпы білім беретін орта мектептерінде арналған эксперименталды оқулықтар жазу бойынша бірлесіп жүргізген жұмыстары қарастырылған.

Z.G.Saktaganova

New textbooks for 12-summer school: the experience of historians Karaganda

In given article transition problems to a 12-year-old education system at average comprehensive schools of Kazakhstan and cooperation of historians of the Karaganda state university of E.A.Buketova with center «Textbook» on a writing of experimental textbooks for averages schools are considered.

В.В.Козина, Г.К.Бокижанова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова***Материалы к изучению темы «Этнодемографическая ситуация в Казахстане в первый период Советского государства» в рамках программы по истории Казахстана для 10–11 классов**

В статье кратко и доступно освещены материалы к изучению темы «Этнодемографическая ситуация в Казахстане в первый период советского государства» в рамках программы по истории Казахстана для 10–11 классов. Существенное внимание уделено содержанию фактического учебного материала, обусловлены логика и последовательность его изложения. Рекомендуемый материал подготовлен в соответствии с государственным образовательным стандартом общего среднего образования и может быть использован в учебно-воспитательном процессе школы.

Ключевые слова: Казахстан, общеобразовательные школы, педагог, урок, ученик, межпредметные связи, демография, этнодемография, демография Казахстана, демография Советского Союза.

Успех урока в условиях современной общеобразовательной школы Казахстана зависит от понимания и выполнения педагогом требований к уроку, которые определяются социальным заказом, личными потребностями учеников, целями и задачами обучения, закономерностями и принципами учебного процесса. Среди общих требований к качеству проводимого урока ученые-педагоги обычно выделяют следующее: использование новейших достижений науки; установление связи с ранее полученными знаниями и умениями, опора на достигнутый уровень развития учащихся; реализация на уроке в оптимальном соотношении принципов и правил; мотивация и активизация развития сфер личности; эффективное использование педагогических средств; формирование практически необходимых знаний, умений и навыков, рациональных приемов мышления и деятельности; тщательная диагностика и планирование, проектирование и прогнозирование каждого урока; установление осознаваемых учащимися межпредметных связей. Именно эти компоненты обеспечивают на уроке необходимые и достаточные условия для усвоения учащимися программного материала при изучении темы «Этнодемографическая ситуация в Казахстане в первый период Советского государства».

Сложность темы (период 20–30-е годы XX в.) вызывает у педагогов немало трудностей при подготовке к занятиям, так как указанный период предполагает знакомство учащихся с особенностями демографического развития региона, историей этнических групп Казахстана, с вопросами, касающимися миграционной политики Советской власти. Вместе с тем программа по истории Казахстана для 10–11 классов общеобразовательной школы содержит в себе немало моментов, не выдерживающих никакой критики. Так, многие вопросы отдельных тем повторяются почти дословно, допущена их хронологическая непоследовательность, встречаются термины, характерные для процессов периода дореволюционной истории Казахстана и в новой официальной литературе не применяемые. Непонятно, например, какую перепись населения имеют в виду авторы программы, говоря о Первой всенародной переписи (1920 или 1926 гг.) и т.д. Не будем углубляться дальше в текст, так как в данной статье нами предпринята попытка ознакомить учителей-практиков с конкретным материалом заявленной темы с учетом общих требований к уроку.

Как известно, одним из общих требований к уроку является установление связи с ранее изученными знаниями и умениями, опора на достигнутый уровень учащихся. В этой связи учитель на пре-

дыдущих занятиях излагает историю так, чтобы учащиеся усвоили информацию о том, что в конце 20–30-х годов XX в. одной из составляющих стратегии большевиков по превращению Советского Союза из страны аграрной в индустриальную стал Казахстан. Ему отводилась роль основной производственно-сырьевой базы. В этих целях здесь планировалась реконструкция сельского хозяйства и намечены мероприятия, которые позволяли вовлечь в хозяйственный оборот полезные ископаемые и энергетические ресурсы края.

Рекомендуем акцентировать внимание учащихся на следующих моментах при изучении темы. Высокие темпы экономического развития требовали постоянного притока рабочей силы. С одной стороны, проблема трудовых ресурсов решалась путем разрушения традиционного кочевого уклада казахского населения в ходе седантеризации и коллективизации. Демографический анализ архивных документов и материалов переписей населения 1937 и 1939 гг. показывает, что казахский этнос подвергся жесточайшему геноциду и понес тяжелые потери. По данным Комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан от голода и связанных с ним эпидемий, а также постоянно высокого уровня смертности казахский народ потерял 2 млн. 200 тыс. человек, т.е. около 49 % всего состава. В результате оставшиеся на территории республики кочевники-казахи, лишённые скота, чтобы не погибнуть от голода, в поисках работы стали стекаться в городские центры, на строительство промышленных объектов, на рудники и шахты.

С другой стороны, мотивируя тем, что для осуществления индустриализации нужна была квалифицированная рабочая сила, а местное население не отвечало этим требованиям, советское руководство проводило мероприятия по привлечению трудовых ресурсов извне. Еще 13 февраля 1929 г. по решению Бюро Казкрайкома ВКП (б) было создано Переселенческое управление и утвержден план проведения переселенческих работ в крае. Главной задачей деятельности Переселенческого управления было создание «рабочей, продовольственной, фуражной и гуже-транспортной базы промышленного строительства». В миграционной политике Советского правительства сразу же проявились два направления — добровольное и принудительное. К добровольной политике можно отнести сельскохозяйственное переселение из центральных областей России и Украины, а также вербовку специалистов и рабочей силы из промышленных районов России и Украины — коммунистов и комсомольцев. Важную роль в осуществлении этих планов сыграла пропагандистская и агитационно-массовая работа. Так, в течение 1931–1933 гг. только для работы на шахтах Караганды были мобилизованы 1 500 коммунистов и 3 000 комсомольцев.

Основной приток населения в Казахстан был отнюдь не добровольным. Форсированная индустриализация, громадный объем капитального строительства, отсутствие инфраструктуры требовали огромного количества рабочей силы: дешевой, а лучше бесплатной, дисциплинированной, покорной, неприхотливой, готовой к перегону с места на место в любой день, не требующей устроенного жилья, больниц, школ и т.д. В этот период была сформулирована экономическая потребность привлечения к строительству социализма «врагов народа» и в гигантских, не мыслимых ранее масштабах были воспроизведены печальные традиции дореволюционного заселения Сибири каторжниками и ссыльными. Практика насильственных переселений в эти годы становится нормой. В балансе рабочей силы, требуемой для освоения восточных регионов страны, так называемый «спецконтингент» стал играть важную, а в реализации ряда народнохозяйственных задач и решающую роль. Исправительно-трудовые лагеря и колонии, спецпоселения возникали по всей стране и стали неизменным компонентом советской действительности.

Освоение органами политической репрессии новой сферы деятельности — организации труда репрессированных — потребовало новых управленческих структур. По Постановлению Совета Народных Комиссаров СССР от 7 апреля 1930 г. об утверждении «Положения об исправительно-трудовых лагерях» за время существования Главного управления исправительно-трудовых лагерей и колоний НКВД-МВД в СССР было организовано 63 лагеря с численностью заключенных до 1 млн. 727,9 тыс. чел. (в 1953 г.). Количество лагерей в СССР, так же как и заключенных в них, всё время менялось. Количество заключенных, осужденных по ст. 58 Уголовного кодекса (измена Родине), колебалось от 15 до 20 %.

На территории Казахстана существовал Карагандинский лагерь (Карлаг), созданный в 1931 г. Через этот гигант ГУЛАГа прошли сотни тысяч узников, репрессированных по политическим мотивам в разные годы. Сюда со всей страны прибывали заключенные. Протяжённость территории Карлага с севера на юг 300 км и с востока на запад — 200 км. Центр Карлага находился в с.Долинское, в

45 км от г. Караганды. С каждым годом площадь Карагандинского лагеря значительно увеличивалась. Если в 1931 г. он имел 11 отделений (Волковское, Самарское, Чурубай-Нурунское, Долинское, Котурское, Просторненское, Бидаикское, Коктун-Кульское, Бурминский и Ортавский производственные районы и Центральное производственное отделение (ЦПО), то в 1940 г. — 22 отделения, 159 участков, а в 1953 г. — 26 отделений, 192 лагерные точки. Крупными отделениями лагеря были Балхашское, Спасское. Кроме Карлага, на территории Казахстана функционировали и другие лагеря — Степной, Песчаный, Луговой, Дальний. А на территории Акмолинской области был открыт печально известный АЛЖИР — Акмолинский лагерь жён изменников родины, в котором отбывали срок жены и дочери известных в стране государственных и общественных деятелей, в том числе и Казахстана [1; 16].

Советская власть, чтобы обеспечить форсированные темпы индустриализации, пошла на то, чего никогда не позволяло себе даже не очень церемонившееся с инородцами царское правительство, — на депортацию целых народов. Весной 1936 г. Совнарком принял постановление о выселении с территории Украины в Казахстан 15 000 польских и немецких хозяйств, как неблагонадежных. Трагически сложилась судьба советских немцев. В конце 30-х годов власти стали исподволь нагнетать анти-немецкие настроения. В 1936–1938 гг. были произведены первые депортации немцев (наряду с поляками) из приграничных районов, появились ограничения на службу немцев в армии. Правда, Советско-германский пакт 1939 г. заставил на некоторое время несколько приглушить эти настроения — советское руководство демонстрировало дружелюбие к своим новым зарубежным партнерам и прекратило не только антинемецкие акции, но даже антифашистскую пропаганду, вплоть до начала войны.

В Казахстан были депортированы корейцы. В 1933 г. В. Арсеньев, знаменитый путешественник и писатель, направил доклад в Дальневосточный крайком ВКП (б), в котором обосновал необходимость выселения живших на Советском Дальнем Востоке корейцев: «...Корейцы — народ, совершенно отличный от нас по характеру, по укладу жизни и по миросозерцанию... Они антропологически, этнографически, психически и по своему миросозерцанию стоят ближе к японцам, чем к нам. Рассчитывать, что корейцы скоро превратятся в советских граждан, нельзя. Нам некогда ждать, когда они изменят свои убеждения, характер и миросозерцание». Поэтому, как утверждал Арсеньев, корейцы «должны быть отодвинуты в глубь страны, на Запад и на Север от Амура» [2; 93]. В 1937 г. все жившие на Советском Дальнем Востоке корейцы были «отодвинуты» в Казахстан, за ними последовали иранцы из Азербайджанской ССР, курды, ингуши, чеченцы и другие. Трагедию, развернувшуюся на территории республики, красноречиво показывает сравнительный анализ итогов переписей населения 1926 и 1939 гг. (см. табл.) [3].

Т а б л и ц а

**Динамика численности и национальный состав населения Казахстана
и Центрально-Казахстанского региона (1926–1939 гг.)**

Население	1926 г.		1939 г.		Сальдо	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Всего	6 198 467	100	6 151 102	100	- 47365	
Казахи	3 627 612	58,5	2 327 625	38,0	- 1 299 987	-20,5
Русские	1 275 055	20,6	2 458 687	40,2	1 183 629	19,6
Украинцы	860 201	13,9	658 319	10,8	201 882	-3,1
Узбеки	129 399	2,1	120 655	1,7	8 744	-0,4
Татары	79 758	1,3	108 127	1,7	28 369	0,4
Немцы	51 094	0,8	92 571	1,5	41 477	0,7
Корейцы	42	0,0	96 453	1,6	96 411	1,6
Другие	86 290	2,8	288 665	4,5	202 375	1,7

Несмотря на бурные миграционные потоки в регион в это межпереписное десятилетие, население Казахстана сократилось на 47 365 чел. (с 6 198 467 в 1926 г. до 6 151 102 в 1939 г.). По этому «показателю» Казахстан занимает первое место среди всех республик Советского Союза. На втором месте Украина — ее население за этот же период увеличилось всего на 6,6 %, РСФСР — на 16,0, Белоруссия — на 11,8, в то время как Киргизия — на 45,6 %, Таджикская ССР — на 43,8, Армения — на 45,5, Грузия — на 32,2, Азербайджан — на 38,5, Туркмения — на 25,4 %. Всего по Союзу численность населения за этот период увеличилась на 16,0 % [4; 20–21].

Численность казахов согласно Всесоюзной переписи населения 1939 г. составила 2 327 625 чел., т.е. по сравнению с 1926 г. сократилась на 1 299 987 чел., или в 1,6 раза. Удельный вес казахского населения в национальной структуре республики стал составлять 38 %, т.е. снизился на 20,5 %. Большинство населения стали русские (2 458 687 чел.), их численность увеличилась в 2 раза, а удельный вес стал равен 40,2 %. Увеличилась численность всех национальностей, кроме казахов, украинцев, узбеков, а также доля «других национальностей» — до 4,5 % [4; 75–76].

В исследуемый период произошли коренные изменения в расселении населения. В ходе индустриализации появились новые города и рабочие поселки — всего 81. Согласно Всесоюзной переписи населения 1939 г. городское население Казахстана составляло теперь 1 710 027 чел., т.е. увеличилось более чем в три раза, а удельный вес достиг 27,8 %. Почти половина городского населения (47,5 %) была сосредоточена в городах численностью 50 тыс. чел. Если в 1926 г. в республике таким был только город Семипалатинск, то в 1939 г. их стало семь, а в Алма-Ате, Караганде и Семипалатинске проживали более 100 тыс. человек в каждом, что составляло 29 % всего городского населения республики. В составе жителей городов согласно Всесоюзной переписи населения 1939 г. удельный вес казахов составлял всего 16,1 %. В урбанизационные процессы была вовлечена, главным образом, та часть казахского населения, на территории проживания которой создавались промышленные индустриальные объекты. Так, например, наиболее урбанизированными были казахи Карагандинской области — 33,3 %. Жителями городов и городских поселений в Семипалатинской области были 29,7 % казахов, 26,5 — в Гурьевской области, 18,2 — в Кзыл-Ординской, 16,9 — в Алма-Атинской, 14 — в Актюбинской, 13,6 — в Джамбулской, 13 — в Южно-Казахстанской, 12,4 — в Павлодарской, 11,4 — в Северо-Казахстанской, 10,8 — в Восточно-Казахстанской, 6,4 — в Кустанайской, 4 % — в Западно-Казахстанской области [2; 15–45]. Удельный вес в составе населения сельских жителей снизился по сравнению с 1926 г. на 19,4 пункта и составил 72,2 %. Казахи оставались аграрным этносом — 83,9 % их были сельскими жителями. Наименее урбанизированными были казахи Западно-Казахстанской области — 96 % из них проживали в сельской местности. Высок удельный вес сельских жителей казахов и в других областях Казахстана: в Кустанайской — 93,6 %, Восточно-Казахстанской — 89,2, Северо-Казахстанской — 88,6, Павлодарской — 87,6, Южно-Казахстанской — 87, Джамбулской — 86,4, Актюбинской — 86, в Алма-Атинской — 83,1, в Акмолинской — 82,5, в Гурьевской — 73,5, Семипалатинской — 70,3 %. Наименьший удельный вес казахского сельского населения был в Карагандинской области — 66,7 %. Удельный вес казахов в составе сельского населения республики снизился до 44 %. Это произошло в результате значительного притока в сельские населенные пункты русских, украинцев, немцев и других национальностей в ходе насильственной миграции.

Таким образом, формирование этнической структуры Казахстана в 20–30-е годы XX в. шло, главным образом, за счёт миграции из центральных областей России, Украины и депортированных народов. Этнодемографическая ситуация характеризовалась процессами интернационализации и урбанизации населения. Сократилась численность казахского населения и его доля в составе населения Казахстана. Впервые на своей исторической родине казахи стали меньшинством. Большая часть казахов оставались сельскими жителями, их удельный вес в составе горожан был незначителен. Напротив, представители других национальностей были преимущественно горожанами. Весь исследуемый период был отмечен снижением рождаемости, ростом смертности и уменьшением воспроизводства населения.

Следует отметить, что рекомендуемый материал, подобранный с учетом основных требований, в соответствии с закономерностями и принципами, логика его изложения позволят учащимся самостоятельно сделать вывод о том, что этнодемографическая ситуация в регионе, складывание многонациональной структуры населения Казахстана были обусловлены особенностями социально-экономического и политического развития региона в этот период.

Таким образом, достигается основная цель подачи материала — формирование у учащихся представления об этнодемографической ситуации в Казахстане в первый период существования Советского государства.

Список литературы

- 1 *Елеуханова С.В.* История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930–1956 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Караганда, 2009.
- 2 *Арсеньев В.К.* Доклад Далькрайкому ВКП (б). 8 января 1933 г. // Вестн. Дальневосточного отделения РАН. — 1955.
- 3 Всесоюзная перепись населения 1926 года. — М., 1928. — Т. 8. — С. 15–45.
- 4 Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М.: Наука, 1992.

В.В.Козина, Г.К.Бөкіжанова

Тақырыптың зерттелу материалдарының шеңберінде 10–11-сыныптарға арналған Қазақстан тарихы бойынша бағдарлама шеңберінде «Кеңес Одағының бірінші кезіндегі Қазақстанның этнодемографиялық ахуалы» тақырыбын оқыту материалдарын зерттеу

Мақалада 10–11 сыныптарға арналған Қазақстан тарихы бағдарламасы шеңберінде «Кеңес мемлекетінің бірінші кезіндегі Қазақстандағы этнодемографиялық жағдай» тақырыбы қысқаша және мазмұнды көрсетілген. Оқу материалына нақты көңіл аударылған. Ұсынылып отырған материал жалпы орта білім берудің стандартына сәйкес дайындалған және мектептегі оқу үрдісінде қолдануға болады.

V.V.Kozina, G.K.Bokizhanova

Materials to study issues "ethno-demographic situation in Kazakhstan in the first period of the Soviet state" in the framework of programs on the history of Kazakhstan for 10–11 classes

The article summarizes and highlights the materials available to study the theme of «Ethno-demographic situation in Kazakhstan in the first period of the Soviet state» as part of the history of Kazakhstan for grades 10–11. Considerable attention is paid to the actual content of educational material, due to the logic and coherence of its presentation. The recommended material is prepared according to the state educational standard of the general secondary education and can be used in teaching and educational process of school.

Н.А.Бейсенбекова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Отандық тарихты оқытудағы ұлттық ұстанымдардың кейбір мәселелері

Мақалада Отандық тарихты оқытудың кейбір өзекті мәселелері қаралды. Автор Отандық тарихты оқытуда қазақ қоғамындағы рухани мұраның тарихына және қазақ зиялыларының тарихи шығармаларын пайдалануда ерекше назар аудару қажет екендігін көрсетті. Сол шығармалар арқылы қазақ халқының дүниетанымының ерекшелігін терең түсінуге мүмкіндік туатыны жайлы айтты.

Кілтті сөздер: Қазақстан Республикасы, тарихи сана, ұлттық сана, Отан тарихы, саяси ахуал, әлеуметтік ахуал, халық, тарих, ұлт, дәстүр.

*Жүректің түріп құлағын,
Ойланып тағы қарашы.
Кімсің сен, қайда тұрағың,
Енді қайда барасың?*

Омар Наям

Бүгінгі таңда бүкіл елімізде жүріп жатқан ұлттық мемлекетті нығайту жолындағы игі істер, жаңалықтар өте көп. Солардың ішінде ең бастысы әрбір халықтың тарихын, тілі мен әдебиетіне, мәдениетіне, әдет-ғұрпына, жалпы рухани мұрасына зор құрметпен қарау мәселесі болса керек. Міне, осындай қамқорлықтың бір көрінісі 1995 жылы Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңес дайындаған Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасу тұжырымдамасы [1] болды.

Онда отандық тарихты оқытудың басымдықтары, негізгі проблемалары айқындалды. Тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстанда жана әлеуметтік-саяси ахуал қоғамда да, оның азаматтарының санасында да үлкен сілкініс туғызды. Дүниеге, халық пен оның тарихына деген көзқарас та түбегейлі өзгеріске ұшырады. Егеменді ел болып, іргелі дамуға тұғыр болатын ұлттық сананың ұстанымды ерекшеліктерін айқындау қажеттігі туды.

Біріншіден, қазақтың толыққанды ұлт санатында болатынына, яғни оның өзіндік «Мен» (қазақ) дегізгерлік қасиеттерін сақтау мүмкіндіктерінің бар екенін фактілермен дәлелдей отырып оқыту — парыз. Отаршылдықтың ауыр зардаптарына қарамастан, аса тегеурінді этномәдени сананың сақталуының қайнар көзінің бірі дәстүрлі өмір салтының, тарихи маңызы терең талданып, оқу барысында берілуі қажет. Екінші, тарихпен қатар өріліп келе жатқан дәстүрлі құқықтың ел билеудегі, мемлекет пен қоғам үшін атқарар қызметінің ұлт болып ұйысуындағы ролін, нақты мысалдармен оқыту білім берудің ұлттық үлгісінің негізіне айналуы шарт.

Әлемге ғылымы-білімімен атағы жайылған Эллада, Рим, Вавилон, Мысыр, Қытай, Парсы жазба мұрасы, мәдениеті, әдебиеті және заңнама ережелері бар мемлекеттермен көрші отырып, сан мәрте экономикалық, мәдени, саяси байланыс орнатқан, империялық пиғылды сол елдердің бұғауына түспей, ел мен жерді қорғау мүддесі үшін және оның дәулетін молайту жолында, оларға қарсы әскери жорыққа шығып, ата-бабаларымыз көшпелі мемлекетті басқарып, жауына жем болмай, оларға өз үстемдігін жүргізді. Оның дәлеліне «Күлтегін» жырындағы мына өлең жолдарына назар аударған дұрыс.

*Қаның судай ақты,
Сүйегің тау боп жатты...
Бек ұлдарың құл болды...
Пәк қыздарың күң болды...
Тізеліні бүктірдік,
Бастыны еңкейттік...
Еліміз қайта ел болды,
Халқымыз қайта халық болды [2].*

Міне, осы ерлік пен ездік, соғыс пен бейбітшілік, құлдық пен тәуелсіздік жайында жазылған тарихи жыр жолдарында ұрпақ үшін ұлтымыздың болашағына қажетті тағылым жеткілікті, яғни ұстаздың осының мәнін терең талдап оқытқаны дұрыс.

Үшіншіден, қазақтың жеті атаға дейін қыз беріп, қыз алуға тыйым салғандығы, ұлттық сананы шыңдауға белгілі дәрежеде ықпал еткенін, сол дәстүрдің бүгінгі жаһандану заманында қазақ жастары үшін, ұлтымыздың болашағы үшін құндылығы бар екенін түсіндіру, оқыту қажет.

Қазақ елінің көшпелі тұрмыс-тіршілігінен іріктеліп шыққан әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер мыңдаған жылдар бойы сақталып келген. Бастау көзін әдет-ғұрыптардан алатын дәстүрлер, салт-саналар, жол-жоралар, үкім-кесімдердің құқықтық заң нормаларын орындаған функцияларын талдау арқылы оқыту әдет-ғұрыптың белгілі бір уақыт ішінде өмір сүріп, халықтық сипат алып, мемлекет мүддесіне сай келсе, мемлекеттік биліктегі заң нормасы болып танылғандығын, дәстүрлердің озық үлгілері мемлекеттік, саяси күшке ие болып, қоғамдағы билік саласындағы қызметтерді реттеуге, өзінің тыйым салу пәрмені арқылы заңды игіліктерді, оның ішінде жеке адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайтын мемлекеттік құқықтың ең жоғарғы сатысына көтерілгенін көрсету оқытудағы басты бағыт болуы керек.

Халқымыздың ойға орамды, жүрекке жылы икемді, есте сақтауға ыңғайлы сөз тіркестері, ұйқасты әуезбен, шешендік үлгідегі нақыл сөздер заң ережесіне айналған. Олар қазақ мемлекетіндегі дәстүрлі құқықтың бұлжымас қағидасы деп танылған. Нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерді бүгінгі күндегі кодекс ретінде қолданып жүрген нормативтік заңдармен салыстыра қарап, талдау арқылы, ұлттық ой-пікірдің ұшқырлығы, ерекшелігін көрсетуде, жас ұрпақ санасына ұлттық мақтаныш, тіліне деген құрмет қалыптасуына ықпал жасайтыны сөзсіз. Мысалы, сот ісін жүргізген билер туралы: «Қара қылды қақ жару», «Әділ билік — алтын таразы», «Тура биде туған жоқ», «Жетпеген билік жеті ұлықтың есігін ашады» және қылмыстық істерге қатысты айғақ-дәлелдер мен үкім-келісімдер, азаматтық, шаруашылық істердегі заң нормаларына келетін мақалдар мен нақыл-сөздер; сөз маржандары қазақ қоғамындағы тұрмыс-тіршіліктің өзінен ерекшеленіп шыққан, халықтың ұғымындағы дәстүрлі құқықтарының тұжырымдары. Осы ойы өткір, тегеуріні мықты аталы сөзге тоқтай білген халықтың бүгінгі ұрпағына дәстүр-салттарын тереңірек талдап, қазақтың би-шешендері жөнінде жарық көрген басылымдарды пайдаланған жөн [3].

Отандық тарихты оқыту барысында би-шешендер ерекше тұлға екені баса айтылуы тиіс. Би-шешендер тек қазаққа ғана тән құбылыс, ол біздің халықтық асыл қазынамыз. Осы феномендік қасиеттерді оқып-түсінетін ұрпақ тәрбиелеу білім берудің ұлттық үлгісінің біріне айналмай отандық тарихты оқыту әдісі жетілмейді [4].

Отандық тарихты оқытуда басты көңіл идеялық тұғырды түсіндіруге аударылуы тиіс. Яғни дербес мемлекеттікті сақтау және дамыту жолындағы іс-әрекеттер тарихын, бүгінін, болашағын салыстыра оқыту. Соның бірегейі мемлекеттік тіл арқылы оқылтын тарих, елдің аумақтық тұтастығын сақтау, нақтылы экономикалық, әскери, ақпараттық дербестікке жетудің күрделі және ұзаққа созылатындығын түсіндіру. Ол үшін ұлттық мүдде тұрғысынан елді басқаруда ерекше қажыр-қайрат, төзімділік қажет екенін түсіндіру қажет.

Ұлттық мүддеге қызмет етудің ұлы үлгілерін шын мәнінде көрсетіп берген тарихи тұлғалардың, мемлекет басқарушылардың тарихын, солардың өз еңбектерін талдап оқыту арқылы берілуі қажет. Мысалы, Е.Б.Бекмаханов туралы тарихты оқытқанда мына проблемаларға көңіл аударған дұрыс.

Тарихты оқытуда қазақ тарихын жазу үшін қажетті деректердің ішіндегі құндыларының бірі — ұлттық құжатты (ақын, жыраулар шығармалары, шежірелер, ұлттық аңыздар, эпостық жырлар) пайдалану. Яғни бүгінгі біз айтып жүрген ұлттық деректердің, ауызша тарихи дәстүрлердің, фольклордың маңыздылығын жете түсіндіру.

Е.Б.Бекмахановтың еңбегін оқыта отырып, Қазақ мемлекеттігін қалпына келтіру мәселесін қозғап, тәуелсіз мемлекет деген тақырыпты оқушылардың зердесіне салу. Сонымен қатар әлі толық зерттелмеген қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымы, саяси-экономикалық мәселелері, жер қатынастарын ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеудің қажеттілігін көрсетеді.

Бүгінгі күні өзекті болып отырған ұлттық оқулық жазу мәселесіне баса назар аудару қажеттігін де Е.Б.Бекмаханов алға қойғандығын атап айту керек.

Е.Б.Бекмахановтың Едіге батыр туралы деректер келтіре отырып, еңбек жазуы ұлттық батырларды, ру батырларына бөлмей, олар жайлы ерлердің ерліктері сериясын жазу керектігін, сол арқылы ұлттық сананы оятуды, азаттық қозғалыстағы қазақ батырларының ролін көрсеткендігін оқыту қажет. Ол Қазақстан тарихында тарихшы М.П.Вяткиннен кейін екінші болып ұлттық қозғалыс, тарихи тұлға мәселелерін, теориялық оқыту, методологиялық проблемаларды зерттеуі басқа да тарихшыларға ой салады. Оның еңбегінде Алтын Орда және оның Ресеймен қарым-қатынасы, Русь және Дешті-Қыпшақ, Патша үкіметінің Қазақстанда жүргізген саяси-әкімшілік реформалары,

қырғыз-қазақ қатынастары, ел билеудің дәстүрлі институттары, орыс-қазақ шаруаларының бірлескен күрестері, Қазақстанның Қытаймен, Хиуа, Бұқара, Қоқан хандықтарымен қарым-қатынастары деген күрделі проблемалардың орын алуы — болашақ тарихшылардың бүгінгі күнгі тәуелсіз Қазақстан мемлекетінде сыртқы саяси қарым-қатынасқа негіз болғанын көрсету.

Е.Б.Бекмаханов еңбегі — отандық тарихта тарихнамалық еңбек жазудың үлгісі, оның еңбектерінде келтірілген мұрағат деректерінің өзі Қазақстан тарихын зерттеуде пайдаланатын бір мәселе. Оның түрмеде жазған хаттарынан, көрген азаптарынан 1991 жылға дейін зерттелмеген тарихи проблемада Кеңес үкіметінің Қазақстанда жүргізген зорлық-зомбылығы деген тақырып XX ғ. 40–50 жж. өзінде күн тәртібінде тұрғандығын көрсету керек. Оны айыптау құжаттарынан қазақ зиялыларының 1937 ж. кейінгі екінші рет қудалау тарихын зерттеуге қажетті деректер алуға болады.

Қазақ зиялылары туралы тақырыптарды оқытқан кезде Ә.Бөкейхановтың қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалысты еуропалық, демократиялық, конституциялық, парламенттік күрес жолы арқылы тәуелсіздікке жетуді жақтағанын және А.Байтұрсыновтың ұлт-азаттық қозғалысқа гуманистік, ұлттық сипат бергендігін, оқу-ағарту арқылы ұлттың өзін-өзі билеуге жетуге шақырғандығын баса айту керек. Яғни қазақ зиялыларының идеялары тәуелсіздіктің ұлттық тұғырнамасы болғандығын терең түсіндіру парыз.

Ұлы реформатор А.Байтұрсынов туралы материалдарды түсіндірген кезде оның мынадай мәселелерге көңіл бөлгендігін баса айтуға тиіспіз. Оның кәсібилікке көңіл бөлгендігі. Оның айтуынша, «мал бағатындар мал бағуын жақсы білуге керек», «ел бағатындар ел бағуын жақсы білуге керек», «бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білуі керек» дей келе, «жұрт ісіне жаны ашып, жұрт намысына қаны қызатын» азаматқа «ұлт намысы» екі ауылдың, я екі рудың намысы емес екендігін ескерткендігін көрсету қажет.

«Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын!» — дей келіп ол: «Баланы ұлша тәрбиелесең, ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең құл болмақшы», — деп пайымдайды. Рухани отаршылдықтың сырын терең түсінген халықты құлдықтан, «соқыр санадан», «адамдық айуандықтан» құтқарудың жолын іздейді. Осы ой-пікірдің мәнін ашып, бүгінгі күнмен байланыстыра түсіндіру абзал.

А.Байтұрсынов ұлы ұстаз-теоретик ретінде бала тәрбиесінен бастап ұлттық санаға дейінгі педагогикалық проблемаларды жан-жақты зерделеген. «Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, бізде өз алдымызға бір жұрт екенімізді білдірер едік», — деп армандайды, соның концептуалдық мәнін ашып түсіндіру керек.

А.Байтұрсынов ұлт ұстазы ретінде, М.Әуезов айтқандай, «елшілдік ұранын» көтерді, ұлттың мұң-мұқтажына, мүддесіне тоқтала келіп, «заманына қарай амалы» барын айтып, «талап жоқ, үміті мол» қазаққа «ғамалыңды түзет, түзелмесең ешкімге кінә қойма!...Еңбексіз егін шықпайды, терлесең, терің тегін қалмайды. Телміріп алған теңгеден, тер сіңірген тиын жұғымды» екенін дәлелдеді, XX ғ. басындағы нарықтық экономикаға халық пейілін бейімдейді.

Ол ұстаздықты ұлттық мүддеге бағындырып, ағартушылықты планетарлық масштабта қарады, өз халқын білім жарысына түсетін күнді жақындатты. Бұл бүгінгі күні Елбасымыз Н.Назарбаевтың «бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына қосылу» идеясымен ұласып жатқандығын түсіндіруге міндеттіміз.

А.Байтұрсыновтың шәкірттері ішінде М.Дулатов, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, башқұрт Заки Валиди Тоған, қырғыз И.Арабаев, Ә.Сыдықов «Қазақ» мектебінен өткен зиялылар ретінде олардың еңбектерінде талдап оқыту қажет.

Ресейлік отаршылдық қанаудан, кеңестік ұжымдастырудан, саяси қуғыннан, ұлтшыл деп жойылудан, орны толмас мәдени шығындардан, қазақ халқының бір бөлігі мәңгірттенуге жақындаған, ұлттық киесі күйреген, кезеңінен де мың өліп, мың тірілген ұлтымыздың психологиялық тығырыққа тірелмей, өздерін ұлы өркениеттің мұрагері, өзінің ұлттық «Мен» (қазақ) дегізерлік қасиеттерін алып шығып, оны жаңғырта білгендігі және ұлттық мәдени дамуды тежеу ешкімнің қолынан келмегендігін терең талдау бүгінгі таңдағы оқытудың басты міндеті болмақ.

Өлмейтін, өміршең қазақтың рухани әлемі ауызекі поэзия дәстүрін тарих пәнінде оқыту арқылы, қазақтың терең дүниетанымдық қасиеттерін берудің маңызы зор. Рухани төлтумалықтың темірқазығы тек зиялылар ғана емес, қара халықтың өзі болғандығын түсінген ұрпақ қана құлдық психологиядан арылады. Малшысы мен манабының бір деңгейде сөйлейтініне мақтанған халықтың, ұрпағына қазақ тілінде өз тарихын ұлттық мүдде тұрғысынан түсіндіру ойлаудың ұлттық ерекшелігі

болып шығады. «Ғасырлар бойы қазақтың ұлт ретіндегі мәдени тұтастығына ең негізгі ұйытқы болған — оның ғажайып тілі» [5].

Отандық тарихты оқытуда ұлттық ұстанымның бірі ретінде қазақ болмасының ерекшелігі оның тарихшылдығы, шежірешілдігі болады. Сондықтан да далалық ауызша тарихнама терең талданып, білім стандарты бойынша оқытылуы қажет.

Тарих дегеніміз өмір, қоғам және адамтанудың ұлы мектебі екендігіне көңіл аудара отырып, қазақтың қоғамдық құрылымында жеті ата ғана емес, тұтас елді саралап танып, сабақтап тарата білу кез-келген қазақ үшін өмір салтына, әрі өмірлік қажеттілігіне, әрі кісілік нормасына айналғанын түсіндіру керек. Сондықтан да отандық тарихты оқытуда бұл мәселеге көп көңіл бөлу, бүгінгі тек тест жаттап, өсіп келе жатқан ұрпақ үшін білімділікпен қатар өз халқын сүюге де тәрбиелейтіні сөзсіз.

Тарихымызды оқыту да, жаңаша жазу да бүгінде күрделі. Солардың бірі тарихты кезеңдеу мәселесі. Бұл жөнінде әлі орныққан методологиялық шешімдер жоқ [6].

Қазақ халқының тарихы «ұлттық тарих жылы» деп аталған кезеңде кеңірек зерттеле бастады, алайда басшылыққа алатын методологиялық принциптер жоқтың қасы. Бұл қиындыққа қарамай, ұлт болып қалу үшін ұлттық тарихымызды оқытуда ұлттық ұстаным және білім берудің ұлттық үлгісін жетілдіру міндеті тұр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастыру тұжырымдамасы. — Алматы, 1995.
- 2 Жолдасбеков М. Асыл арналар. — Алматы, 1986. — 40, 41-б.
- 3 Қазақтың жүз би-шешені // Қазақ әдебиеті. — 1993. — 23, 30 сәуір; 7, 14, 28 мамыр; Билер сөзі — ақылдың көзі. — 4, 11, 18, 25 маус.
- 4 Нысанбек Төреқұл. Даланың дара ділмарлары. — Алматы, 2001.
- 5 Назарбаев Н. Тарих толқынында. — Алматы, 1997.
- 6 Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. — Алматы, 2006.

Н.А.Бейсенбекова

Некоторые проблемы национальной позиции в изучении отечественной истории

В статье рассматриваются некоторые актуальные проблемы преподавания отечественной истории. Автор предлагает обратить внимание на необходимость использования на уроках духовного наследия казахского общества и исторических произведений представителей казахской интеллигенции для более глубокого понимания особенностей мировоззрения народа.

N.A.Beysenbekova

Some problems national position in the study of national history

The article discusses some current problems of teaching national history. The author drew attention to the need to use when teaching World History of the spiritual heritage of the Kazakh society and historical works of representatives of Kazakh intellectual for a deeper understanding of the worldview of the people.

Опыт и современные проблемы преподавания школьных курсов истории в контексте мировых тенденций развития образования

Статья посвящена исследованию основных направлений реформирования школьного образования с учетом мирового опыта и анализа процесса реализации реформ в Республике Казахстан. В ней показаны предпосылки реформирования зарубежных систем в конце XX в. и причины трансформации структуры школьного исторического образования в Казахстане, определены этапы школьных реформ с 1985 по 2010 гг.

Ключевые слова: Республика Казахстан, нация, школьное историческое образование, образовательная система, глобализация, европейские ценности, национальные традиции, культурное наследие, интеллектуальный потенциал, духовный потенциал.

Изучение опыта и задач современного развития школьного исторического образования Казахстана в контексте мировых тенденций обучения истории на сегодняшний день является малоисследованной проблемой в отечественной историографии. Казахская образовательная система, основы которой были заложены в Советском Союзе, имеет европейские корни, поэтому логичным представляется учет изменений той системы, которая исторически послужила прототипом для отечественной. Принцип ориентации в образовании на европейские ценности по существу, означает, что речь идет о конкурентоспособности и привлекательности европейского образования. С одной стороны, процессы глобализации носят объективный характер; страны мира с неизбежностью оказываются взаимозависимыми в экономическом, политическом и во многих других отношениях. С другой стороны, важно сохранить национальные традиции, являющиеся культурным наследием прошлого.

Выбор темы определяется целым рядом важных обстоятельств. Во-первых, с развитием образования связывается будущее любой страны. Именно его уровень определяет социальный статус личности и наций в цивилизованном мире.

Во-вторых, образование является основным фактором накопления и развития интеллектуального и духовного потенциала нации, важным внутренним ресурсом и субъектом модернизации общества.

В-третьих, от образовательной политики, ее системности, последовательности и результативности во многом зависит успех всех других реформ в обществе.

В-четвертых, одной из важнейших задач школы является не только образование, но и подготовка социально активной личности, обладающей высоким уровнем культуры, способной принимать самостоятельные решения и быть максимально подготовленной к современной жизни в рыночных условиях [1; 270].

Предпосылками реформирования зарубежных образовательных систем в конце XX в. были такие факторы, как:

- 1) влияние научно-технических достижений на все сферы общественной жизни;
- 2) изменения в квалификационном составе трудящихся;
- 3) превращение науки в производительную силу;
- 4) экономическое соревнование стран, которое стимулировало качество обучения;

5) усиление влияния США на культуру и образование европейских государств. Именно эти предпосылки способствовали тому, что начиная с 1980-х годов проявились новые тенденции в мировой школьной практике. Например, мировой опыт реформирования свидетельствует о том, что необходимы следующие изменения в системе образования:

- 1) снижение возраста учащихся, поступающих в школу не с 7–8, как это было раньше, а с 5–6 лет;
- 2) переход на 12-летний срок обучения;
- 3) разнообразие типов учебных заведений: академических, народных, реальных, государственных и частных школ, гимназий, колледжей и лицеев;
- 4) важнейшими требованиями к знаниям выпускников школы и специалистов становятся высокое качество, конкурентоспособность;
- 5) унификация документов о получении школьного образования должна обеспечить их взаимное признание.

Большинство стран мира на первое место в современных условиях выдвигают не обычную грамотность, а качество образования — функциональную образованность, компетентность. А это становится возможным только при условии более раннего обучения школьников, наличия различных типов школ и вариантов программ, учитывающих дифференциацию обучения. Важным аспектом решения задачи обеспечения высокого уровня знаний, наряду с применением инновационных технологий обучения, созданием материальной базы и т.д., является разработка стандартов содержания и качества образования, способов контроля успешности их усвоения, т.е. разработка государственных требований к базовому содержанию образования, обязательному для всех учащихся.

Согласно Государственному общеобразовательному стандарту среднего общего образования Республики Казахстан «перспектива развития исторического образования связана с существенным расширением объема исследований по отечественной истории. В школьном историческом образовании, в том числе по истории Казахстана, имеется ряд научных проблем, которые требуют дальнейшего изучения: периодизация истории мира и истории Казахстана; извращение исторических фактов истории Средней Азии и Казахстана вследствие господства европоцентризма в науке и в некоторых научных трудах востоковедов; необъективная трактовка фактов присоединения Казахстана к России и др.» [1; 147].

Основными направлениями реформирования мировой образовательной системы в 1980-е годы являлись, во-первых, рост требований к уровню образованности, а во-вторых, внимание к проблеме альтернативности исторического развития, роли демократии как механизма воздействия человека на общество.

Эти направления существенно трансформировались в 2000 г., так как направлениями реформирования стали:

- 1) структура образования;
- 2) воспитание и развитие личности;
- 3) система подготовки кадров педагогов;
- 4) качество исторического образования.

Трансформация структуры школьного исторического образования в Казахстане осуществлялась, по нашему мнению:

- на трех этапах школьных реформ, с 1985 по 2000 гг.:
 - 1985–1990 гг. — этап начала перестройки школьной системы в РК в соответствии с Основными направлениями реформы общеобразовательной и профессиональной школы;
 - 1991–1994 гг. — время подготовки концептуального обоснования гуманитаризации и гуманизации исторического сознания в РК;
 - 1995–2000 гг. — создание Концепции становления исторического сознания в Республике Казахстан, Госстандартов, программ, построенных по концентрическому принципу и завершение в 2000 г. Целей Тысячелетия — всеобщего начального образования в мировом масштабе;
- на двух этапах первого десятилетия XXI в.: 2001–2004 гг. — Новые Государственный стандарт и Концепция развития образования до 2015 г.; 2005–2010 гг. — переход на новые программы по истории (2006 г.) и реализация Государственной программы развития образования на 2005–2010 гг.

Таким образом, школьная реформа осуществлялась от линейного принципа последовательного изучения школьных курсов истории (Древний мир, средние века, новое и новейшее время) к концентрическому (изучение истории в каждом центре более углубленно, чем прежде), от модели советской 11-летней школы к новой национальной модели (на основе советской средней школы), с постепенным переходом к 12-летнему обучению [2; 76].

В целях повышения эффективности учебно-воспитательного процесса в школах Республики Казахстан на всех этапах реформ развивались интеграционные процессы в историческом образовании, происходила адаптация образовательных технологий и современных подходов в преподавании отечественной истории с учетом деятельного и личностно-ориентированного обучения.

Между тем процесс реформирования школьного исторического образования в Казахстане характеризуется в настоящее время отставанием от общемировых тенденций, непоследовательностью и противоречивостью целей и практических шагов в области разработки программ, учебников и других средств обучения. Такими примерами отставания могут служить, например, сведения об обязательном уровне образования, информатизации, времени перехода на концентрическую модель обучения, тестовом контроле качества обучения и интеллектуальных ресурсах.

Обращают на себя внимание три основных обязательных уровня образования: начальное, полное среднее и двенадцатилетнее. Указаны страны, которые принимали в школьном реформировании активное участие: Мир (европейские страны и США, так называемый Запад), Япония — наиболее динамично развивающееся восточное государство и Россия — страна, в образовательную систему которой долгое время был включен Казахстан.

Следует отметить, что осуществление всеобщего начального образования как Цели Тысячелетия в мировом контексте было завершено в конце XX в., но разные страны осуществляли свои реформы разными темпами. Реформы в образовании осуществляются гораздо медленнее, чем в других сферах жизни общества, так как они связаны с существенными изменениями в сознании людей. Изменить сознание людей за одно-два десятилетия — задача нереальная. И поэтому отставание на 1 год или несколько лет требует учета количества увеличения информации в единицу времени. В любом случае поспешность в проведении реформ, так же как и отставание в области образования, на наш взгляд, негативным образом сказывается на всех сферах жизни общества: экономике, политике, науке и культуре. Поспешность воспринимается как непродуманность действий, неподготовленность к кардинальным изменениям, когда нет еще теоретического обоснования новых реформ и средств для их осуществления, а отставание требует дополнительных усилий государства, педагогов и учащихся в попытке догнать передовые страны. Другой сферой кардинальных реформ в образовании стала информатизация, где отставание привело к тому, что с октября 2007 г. Казахстан участвует в программе снижения информационного неравенства.

Осуществление информатизации в образовании:

Мир — 1975; Россия — 1986/87 уч.г. (отставание 11–12 лет); Казахстан — 1997 (отставание 22 года) [3; 39].

Требуют тщательного анализа качество учебников нового поколения и переход на концентрическую модель обучения:

Мир — 1980-е годы; Россия — 1993–1995 гг. (отставание — 13–15 лет), Казахстан — 2000 г. (отставание 20 лет).

Эффективность обучения историческим дисциплинам и результаты ЕНТ оставляют желать лучшего и не способствуют развитию интереса к истории. Тестирование наряду с положительными факторами имеет и отрицательные, которые следует учитывать в учебно-воспитательной деятельности. Начало проведения тестирования: Мир (США) — 1947 г., Россия — 1989 г. (отставание 42 года), Казахстан — 1996 г. (отставание 49 лет).

Резкое снижение интереса к гуманитарным дисциплинам ведет к диспропорции в образовании. Уже сейчас в Карагандинской области 45 % учителей истории предпенсионного и пенсионного возраста. Необходимо решать вопрос о том, кто придет им на смену. Остальных преподавателей еще надо переучивать, так как концентрическая модель существенно отличается от линейной, а переход на 12-летнее обучение планируется с 2015 г.

Ресурсами талантов в США занимаются с 1954 г., в Казахстане — с 1994 г. (отставание 40 лет). Государственные программы по работе с одаренными детьми важны и перспективны как ресурсные центры подготовки талантливой молодежи.

Таким образом, динамика процесса развития школьного исторического образования в Казахстане несет в себе наряду с неустойчивыми положительными моментами черты кризисных явлений в образовательной системе, что особенно заметно при сопоставлении индекса человеческого развития (ИЧР) Казахстана в мировом сообществе: 1991 г. — 61 место ИЧР, 1995 г. — 93 место ИЧР (снижение на 32), 2005 г. — 61 место ИЧР (повышение на 32), 2007 г. — 73 место ИЧР (снижение на 13) [4; 170].

Работа по обновлению школьного исторического образования Республики Казахстан в первом десятилетии XXI в. способствовала появлению новых тенденций в отборе фактов и интерпретаций содержания отечественной истории. Выяснение закономерностей развития школьного исторического образования в независимом Казахстане составляет необходимую основу для тщательного изучения влияния опыта советской и зарубежных школ на систему образования РК, а также для научного прогнозирования основных тенденций и перспектив обучения историческим дисциплинам. Вот почему соотношение теории и практики в образовании является ключевым вопросом, в котором необходимо разобраться в первую очередь, если мы хотим добиться серьезных улучшений в обучении истории.

Список литературы

1 Государственный общеобразовательный стандарт среднего общего образования Республики Казахстан, утв. Приказом Министерства образования и науки Республики Казахстан № 693 от 24 сентября 2002 года. — Алматы, 2002. — 274 с.

2 Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан. Общее среднее образование. Основные положения. — Астана, 2006. — 76 с.

3 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 годы. — Астана, 2004. — 39 с.

4 Национальный доклад о состоянии и развитии образования в Республике Казахстан. Краткая версия. — Алматы, 2008. — 170 с.

Л.И.Зуева

Білімді дамытудың әлемдік тенденцияларының контекстіндегі тәжірибе және тарихтың мектеп курстарында оқытудың қазіргі мәселелері

Мақала әлемдік тәжірибеге сәйкес, Қазақстан Республикасында мектептегі білім беруді реформалаудың негізгі бағыттары мен оларды жүзеге асыру үрдісін талдауға арналған. Онда XX ғасырдың аяғындағы шет елдер жүйесін реформалаудың алғы шарттары мен Қазақстанда мектептегі тарихи білім беру құрылымын трансформациялау себептері және 1985–2010 жылдар аралығындағы мектеп реформаларының кезеңдері анықталған.

L.I.Zueva

Experience and current problems of teaching school history course in the context of global trends in education development

Article «Experience and modern problems of teaching of school courses of history in a context of world tendencies of a development of education» is devoted research of the basic directions of reforming of school education taking into account world experience and the analysis of process of realization of reforms in Republic Kazakhstan. In it preconditions of reforming of foreign systems in the end of the XX century and the reason of transformation of structure of school historical formation in Kazakhstan are found out, stages of school reforms with 1985 for 2010 are defined.

М.Г.Огнева

Гимназия № 45, Караганда

Творческая исследовательская деятельность учителя истории: выбор методов, поиск технологий

В статье обобщен опыт преподавания отечественной истории по инновационным технологиям с целью повышения эффективности учебно-воспитательного процесса в гимназии. Особое внимание обращено на использование технологии модульного обучения и критического мышления, обоснованы авторские варианты отбора содержания исторического материала по истории Казахстана.

Ключевые слова: образование, человек, процесс, знания, ценность, цивилизация, дети, информации, учитель, традиции.

По словам Джорджа Галифакса (XVIII в.), образование — это то, что остается, когда мы уже забыли все, чему нас учили. Георг Зиммель говорил в свое время, что человек образованный — тот, кто знает, где найти то, чего он не знает. Становится понятно, что образование — это процесс передачи не только знаний, но и ценностей, которые важны для нашей цивилизации. Образование включает в себя обучение детей тому, что важно в жизни, умению различать, что хорошо и что плохо.

За последние 20 лет формы коммуникации и передачи информации претерпели революционные изменения, а школы до сих пор выглядят так же, как и 200 лет назад: учитель читает лекцию перед тридцатью учениками.

В связи с этим актуальным остается вопрос: как надо преподавать? Вопрос о том, как надо преподавать, рассматривает методика. Слово «методика» в переводе с древнегреческого означает «спо-

соб познания», «путь исследования». Метод — это способ достижения какой-либо цели, решения конкретной задачи. Современное образование ставит перед нами задачу перейти от догматических методов в познавательной деятельности к исследовательским методам, выйти на творческий уровень интеллектуального развития учащихся.

Возвращаясь к понятиям «метод» и «методика», следует отметить, что под методами понимают способы деятельности. Суть методов заключается в том, что они дают ответ на вопрос, как учить, определяют двухстороннюю деятельность учителя и ученика. Каждый учитель стремится провести урок как можно лучше, эффективнее. Для этого, повышая профессиональные знания и умения, ищущие учителя внедряют новые приемы и методы обучения, например, технологию концентрированного (блокового) обучения. Это комплекс учебных занятий по теме, объединенных целевой установкой. Изучение нового материала происходит в процессе внутреннего взаимодействия и приращивания одних знаний к другим.

Сегодня большое распространение получили три вида активности, три технологии обучения: моделирование, или игровая деятельность, коммуникативный диалог, или дискуссионная деятельность, изучение источников, или исследовательская деятельность.

Уроки с игровой деятельностью мы условно можем разделить на игры-реконструкции с наличием воображаемой ситуации и ролями, игры-обсуждения, в которых моделируется ситуация с различными формами обсуждения, анализом прошлого с точки зрения современности и игры-соревнования с четко фиксированными правилами.

Уроки с дискуссионной деятельностью строятся или на основе коллективной деятельности с заданием всему классу — семинар, групповая работа в ходе структурированной дискуссии, когда каждая группа выполняет свое задание, или индивидуальной работы, когда каждый ученик в ходе обсуждения представляет свой проект.

Творческая исследовательская деятельность также может быть представлена в различных формах — на практическом занятии, проблемно-лабораторном уроке, собственно на исследовательском уроке, с докладами, рефератами, иными творческими работами.

В системе образования становится приоритетным «выращивание личности», так как сегодня нужны не только образованные люди, а образованные личности. В педагогической науке появились такие понятия, как «конкурентоспособная личность», т.е. личность, успешно конкурирующая с другими личностями в условиях рыночной экономики, «компетентная личность», т.е. личность, которая обладает соответствующими знаниями и способностями, позволяющими ей обоснованно и эффективно действовать в определенной области.

Современная действительность требует от выпускников не столько глубоких фактических знаний, сколько мобильных знаний, знаний, имеющих практическую направленность, знаний, которые могут помочь учащимся реализовать себя, подготовиться к переменам в будущем, к быстрым изменениям, происходящим в мире.

Анализируя мировой опыт, ученые отмечают, что с 1960 по 1984 гг. количество учеников в американских государственных школах выросло всего на 9 %, тогда как число учителей увеличилось на 57 %, а число директоров и школьных инспекторов — на 79 %. Численность вспомогательного персонала за этот период увеличилась на 500 %. А результаты тестирования ухудшаются, и это не единственная беда. Сегодня, например, американские работодатели жалуются на то, что выпускники средних школ не подготовлены к будущей работе. Оценки самих учащихся о своей учебе существенно отличаются от данных опросов. Во время опросов американские студенты утверждают, что обладают хорошими навыками в области письма, чтения и математики, однако у работодателей другое мнение. По результатам одного из таких опросов всего 22 % работодателей считали, что недавно принятые на работу выпускники средних школ имели достаточные познания в математике, лишь 30 % были удовлетворены их умением читать. Выпускники школы выходят на рынок труда совершенно не подготовленными к глобальной конкуренции [1].

Главная задача казахстанской образовательной политики — обеспечение современного качества образования на основе сохранения его фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства. Сегодня перед школой стоит задача внедрения в учебно-воспитательный процесс форм и методов работы, способствующих активизации познавательной деятельности учащихся.

В современном быстро изменяющемся мире учащимся необходимо уметь анализировать информацию и решать, что является главным, собирать информацию в единое целое, уметь выражать свое отношение к новым идеям и знаниям. Учащимся нужно делать свои критические, творческие умозаключения. Анализ, синтез, сравнение, классификация — это и есть конкретные мыслительные операции, уровень развития которых определяет интеллектуальные способности личности. Развитие конкретных мыслительных операций в результате применения стратегий метода критического мышления формирует «ученика думающего».

Метод критического мышления относится к интерактивным методам обучения. В основе интерактивных форм работы лежит деятельностный подход. Это обучение действием или через действие. Интерактивные формы предполагают не рассказ о том, как надо учить детей или как детям надо воспринимать информацию. Интерактивные формы и методы, и в частности критическое мышление, дают возможность и подводят учащихся к тому, что они самостоятельно воспринимают информацию, прорабатывают и апробируют (применяют) ее сами и зачастую по собственному желанию. Для осуществления этого имеются продуманные и побуждающие к поиску вопросы и некоторые приемы или, как они называются в рамках метода критического мышления, стратегии.

Метод критического мышления включает использование нескольких стратегий, которые выбираются исходя из тех или иных целей урока, направленных на их достижение. Среди стратегий метода критического мышления «мозговой штурм», «чтение с пометками», «пястишие», «кубики», «дневник двойной записи», «чтение с остановками», «ключевые слова», «круглый стол», «мозаика» и другие. Использование стратегий предполагает, что именно ученики будут «добывать» знания, задавать вопросы, строить предположения, высказывать свое мнение, т.е. будут активными участниками процесса познания, будут учиться критически мыслить. Для конкурентоспособной личности большое значение имеет актуальное владение логикой исследовательской деятельности. Сегодня уже в начальных классах учат детей самостоятельному исследованию, прививают исследовательскую культуру. Из приведенной ниже таблицы можно узнать о совместимости метода критического мышления и исследовательской деятельности.

Сравнение данных таблицы позволяет сделать вывод, что трехфазная структура метода критического мышления соответствует этапам исследования. Таким образом, можно использовать метод критического мышления для формирования исследовательской культуры и создания среды поиска в исследованиях как постоянно сопутствующий аудиторному обучению процесс. А это отвечает требованиям современного образования по воспитанию конкурентоспособной личности.

Т а б л и ц а

Совместимость метода критического мышления и исследовательской деятельности

Структура урока в критическом мышлении (3 стадии)	Этапы исследования
<i>1-я стадия.</i> Вызов или побуждение. Создание интереса, побуждение к активной учебно-познавательной деятельности. Вовлечение в воспоминание того, что уже известно по данной теме	1. Определение проблемы, постановка проблемного вопроса. Формулирование темы исследования, цели и задач
<i>2-я стадия.</i> Реализация. Поиск ответов из опыта личной работы с новой информацией. Работа с учебником, с новой информацией	2. Реализация задач, т.е. собственно исследование, теоретическая и практическая его часть
<i>3-я стадия.</i> Рефлексия (размышления). Закрепление знаний, понимание нового	3. Выводы исследования

В сложном динамичном образовательном процессе педагогу приходится решать бесчисленное множество типовых и оригинальных педагогических задач. Основным источником знаний и средством обучения является школьный учебник. Требуется, чтобы в нем раскрывались основы науки в соответствии с возрастом учащихся и уровнем их подготовленности. В дидактике утвердилось такое определение школьного учебника: массовая учебная книга, излагающая предметное содержание образования и определяющая виды деятельности; предназначена для обязательного усвоения учащимися с учетом их возрастных и иных особенностей. Часто учебник выступает в качестве основного ис-

точника построения урока. В последнее время много нареканий вызывают учебники по отечественной истории и истории мира, изданные у нас, — сложный текст, составленный без учета возрастных особенностей, разночтения в именах, датах, отсутствие карт, иллюстраций, грамотных заданий и т.п. Учебник теряет свои функциональные роли как средство самостоятельного изучения истории и эффективного воздействия на формирование и развитие личности. В связи с этим вспоминаются слова К.Д.Ушинского: «При хорошем учебнике и благоразумной методе посредственный преподаватель может быть хорошим, а без того и другого лучший преподаватель... долго, а может быть, и никогда не выйдет на настоящую дорогу». Перед учителем стоит задача адаптировать текст учебника для изучения изложенного в нем содержания. Учитель берет на себя многие функции, которые мог бы выполнить учебник: является зачастую носителем, источником информации, интегрирует знания и умения школьников и др. [2, 3].

Таким образом, рассмотрев лишь некоторые современные проблемы школьного преподавания истории, можно сделать два основных вывода. Во-первых, продуманный выбор и применение современных методик преподавания позволяют решать одну из важнейших задач образования — формирование конкурентоспособной личности, востребованной социально и профессионально. Во-вторых, в отсутствие «хороших» учебников возрастает роль учителя как носителя и транслятора информации. Учитель был и остается одной из главных фигур образовательного процесса, который, профессионально владея методами педагогической деятельности, ставит цели, прогнозирует результат и принимает обоснованные решения. Личность учителя имеет большое значение в обучении тому, что важно в жизни.

Список литературы

- 1 *Боуз Дэвид*. Либертарианство: История, принципы, политика. — Челябинск: Социум, 2009.
- 2 *Короткова М.В., Студеникин М.Т.* Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях. — М.: ВЛАДОС, 1999.
- 3 *Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю.* Методика преподавания истории в школе: Практическое пособие для учителей. — М.: ВЛАДОС, 2001.

М.Г.Огнева

Тарих мұғалімінің шығармашылық зерттеу қызметі: әдістерді таңдауы, технологияларды іздестіруі

Мақала гимназияда оқу-тәрбие үрдісін жетілдіру мақсатында инновациялық технология бойынша Отандық тарихты оқыту тәжірибесін қамтиды. Автормен негізінен модульді білім алу технологиясын пайдалану мен сынап ойлауға, Қазақстан тарихы бойынша тарихи материал мазмұнын таңдауға зор көңіл бөлінген.

M.G.Ogneva

Creative research history teacher: choice of methods, Search Technologies

In article «Creative research activity of the teacher of history: the choice of methods, search of technologies» is generalized experience of teaching of national history on innovative technologies for the purpose of increase of efficiency of teaching and educational process in a grammar school. The special attention addresses on use of technology of modular training and critical thinking, author's variants of selection of the maintenance of a historical material on stories of Kazakhstan are proved.

Б.Е.Мақтұпова

№ 92 гимназия, Қарағанды

Тарих пәнін оқытуда проблемалық әдістерді қолдану

Мақалада тарих пәнін оқытуда оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудың негізгі түрлерінің бірі — проблемалық әдіс екендігі баяндалды. Сондай-ақ оқушылардың тарих пәнін оқып үйрену барысында шығармашылық деңгейін анықтау мүмкіндігінің жолдары көрсетілген. Автор проблемалық әдісті қолдануды нақты тақырыптардан мысал келтіріп көрсетті.

Кілтті сөздер: білім беру, заман талабы, оқушы, мұғалім, біліктілік, іскерлік, тарих пәні, сабақ процесі, психолог.

Білім беру бағытында заман талабындағы өзекті мәселелердің бастысы оқушыны шығармашылықпен жұмыс істеуге жетелеу, олардың біліктері мен іскерлігін қалыптастыру, өздігінше білім алуға деген ынтасын арттыру, оны өз тәжірибесінде жаңа жағдайларға байланысты қолдана алу, ой-пікірінің дербестігі мен еркіндік аумағын кеңейту болып табылады. Бұл процестерді жүзеге асыруда тарих пәнінің міндеті мен қызметі, әрине, ерекше.

Тарих оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін қолайлы шарттарды, әдіс-тәсілдерді, алуан түрлі дидактикалық, түрлендіру жолдарын беретін пәндердің бірі және бірегейі болып табылады [1].

Оқу ісін ұйымдастырудың негізгі түрі — сабақ процесіндегі мұғалімнің тәрбиеші, зерттеуші, психолог ретіндегі ролі, оның теориялық білімі, тәжірибесі, сабақты ұйымдастыру шеберлігі — сабақтың сапасы мен нәтижесіне тікелей әсер ете отырып, сабақты белсендіру жолдарын іздестіруге, оқушының танымдық қабілетін дамытып, білім-біліктілік деңгейін анықтап, соған сәйкес әрекет етіп шыңдауға бағытталады.

Оқыту процесінде — тарихи құбылыстар мен оқиғаларды талдау, оларға баға беру барысында — дайын тұжырымдар мен қорытындыларды таңбай, оқушының осыған деген көзқарасы мен тұжырымына алып келу керек, яғни догмалықтан таза қабылдаудан бастап, ойлана отырып, салыстыру негізінде белгілі бір қорытындыға, түйінге өз бетімен жету [2].

Тарих пәнін оқытып-үйретудегі жылдар тәжірибесіне сүйене отырып, оқушының білім-біліктілік дәрежесін бағалауда, міндетті, мүмкін, жоғары, шығармашылық деңгей өлшемдерін (критерий) анықтау мүмкіндігі туады [3].

I-деңгей — міндетті:

Оқушылардың материал мазмұнын толыққанды дәрежеде баяндап бере алуы, тарихи терминдердің мәнін айқындау мүмкіндігі мен хронологиялық даталарды білуі. Оқулықпен және құжат материалдарымен жұмыс істей алу қабілеті, яғни тақырыптық жоспар, тезис жасай алуы, графикалық тапсырмаларды орындай білуі.

II-деңгей — мүмкін:

Оқушының тарихи идеяларды меңгеруі, таңдау элементтерін білу, тарихи құбылыстар арасындағы заңдылықтар мен себеп-салдарлық байланыстарды ашып көрсету, тарихи құбылыстарға, тарихтағы адамдар қызметіне баға беру, белгілі бір тарихи мәселелер бойынша өз пікірін айта білуі және дәлелдеу қабілеттілігі.

III-деңгей — жоғары:

Оқушының тікелей ізденушілік әрекеті нәтижесінде шығармашылықпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасқандығы, логикалық тапсырмалар мен проблемалық ситуациялық мәселелерді қиындықсыз шешуге жаттыққандығы, белгілі бір тарихи құбылыстар мен оқиғаларға өз тарапынан балама көзқарас пен ұсыныс жасауға бейімділігі және осыны тарихи заңдылықтарға сүйене отырып, тұжырымдап дәлелдей алуы.

IV-деңгей — шығармашылық.

Оқыту процесінде түрлі әдіс-тәсілдерді шығармашылықпен қарастырған жағдайда оқушылардың ойлау, таным қызметін дамыту мақсатында өте тиімді пайдалануға болады. Осы орайда оқушыларды тікелей шығармашылыққа, ізденушілікке үйрететін логикалық ойлау тапсырмаларын беру, проблемалы баяндау, проблемалы оқыту, проблемалық ситуация туғызу сияқты әдіс, тәсілдерді ұтымды пайдалануды оқыта отырып, дамыту талабын жүзеге асыруға үлес қосады, яғни бұл жағдай оқушылардың танып-білуге құштарлығын арттыратын тиімді тәсілдерді пайдалана отырып, тарихи

оқиға, құбылыс, фактілерді талдауға, ізденуге, дәлелдеуге үйрету, қайшылықты проблеманы шешу, оқушының ой-пікірі дербестігі мен еркіндігін барынша кеңейту, сабақта проблемалық жағдай жасау міндетін қояды.

Сабақтың үй тапсырмасын сұрау, жаңа оқу материалын үйрету және сол материалды пысықтап-бекіту сияқты аса маңызды кезеңдері мүмкін болғанша оқушылардың көпшілігінің белсене қатысуымен, олардың өз жұмыстарын ұйымдастыруымен, ал жаңа оқу материалын оқып-үйренуге оқушылардың өздерін тікелей қатыстыруымен ерекшеленуі тиіс. Мұндағы негізгі міндет — оқушының ойлау қызметін дамытуға басты назар аудару.

Сабақ процесінде проблемалық оқытуды, яғни проблемалық ахуал туғызуды оның барлық кезеңдерінде, жаңа материалды оқытып-үйретуде, пысықтап-бекітуде, үй тапсырмасын сұрауда, жүзеге асырып отыру тиімді [4]. Мұндай әдіс сабақтың түрлі тұрпаттарында саналуан әдістер арқылы жүргізіледі. Мысалы, біз өзіміз жиі қолданатын мәтін мазмұнына байланысты проблемалық сұрақтар қою және оған ауызша жауап беру арқылы шешумен қатар проблемалық әдісті құжат материалдарын талдау негізінде, оқулықпен жұмыс жүргізу барысында мәтін мазмұны бойынша әрбір бөлімге тақырыпша, ат қою, топтық проблемалық жұмыс тапсырмалары, тарихи көркем әдебиетті пайдалану негізінде іске асыруға болады.

Жалаң сөзді болмау үшін практикалық іс-әрекеттен мысалдар келтіруге болады: «Қазақстан тарихы» пәні бойынша «Соғыстан кейінгі ауыл шаруашылығының жағдайы» тақырыбын проблемалық ахуал тудыра отырып, кесте жұмысы арқылы жалпы ұжымдық әдіс негізінде жүргізуге болады. Жаңа тақырып айтылып, мақсатымен танысқан соң оның мазмұны баяндалмас бұрын, оқушыларға алдын ала проблемалық тапсырма беріледі.

Бірінші проблемалық тапсырма — Қазақстан ауыл шаруашылығының дамуына қандай саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайлар кері әсерін тигізді? Оны қалай шешуге болатын еді? Өз ұсынысың. Екінші проблемалық тапсырма — ауыл шаруашылығының артта қалушылығын жойып, дамыту қандай тәсілдер арқылы жүзеге асырылды? Материалдың мазмұны түсіндіріліп болған соң тапсырманы орындап, жауап беру үшін 3–4 мин уақыт беріледі. Жауаптардың ішіндегі дұрыс, нақты жауап тақтаға жазылады. Осыған орай оқушылар тарапынан туындайтын ұсыныс, пікірлер айтылып, оңтайлы деп танылған шешім де тақтаға жазылады. Оқушылар тақтадағы мәселелерді дәптерлеріндегі кестеге толтырып отырады.

«Тың және тыңайған жерлерді игеру» тақырыбында сынып жеке екі топқа бөлінеді.

Әр топ проблемалық тапсырмалар жазылған карточкалар алады.

1-топ — Тың игерудегі жетістіктер, республиканың экономикалық өркендеуі.

2-топ — Тың игеру: қайшылықтар, зардаптар, салдары.

Әр топтан айтылған нақты дұрыс жауаптар ғана тақтаға жазылып отырады. Оқушылар оны өз дәптерлеріне жазып отырады.

Жетістіктер. Республиканың экономикалық өркендеуі	Қайшылықтар, зардаптар, салдары

Бұл кесте топтарға тапсырмалар таратылып берілген соң тақтаға жазылады.

Немесе 11-сыныптың «Адам және қоғам» курсына «Қазіргі замандағы экологиялық проблемалар» тақырыбының практикалық бөлімін проблемалық іс-әрекет ойынын ұйымдастыру арқылы өткізуге болады [5]. Сыныпты үш топқа бөліп, мұғалім «Қалашық» деп аталатын оқиғаны әңгімелеп береді. Бұдан соң әр топқа өз рөлдері көрсетілген тапсырма қағаз таратылып беріледі және 10 мин уақыт ішінде — осы мәселелерді шешу жолдарының тізімін жазу керек. (Әр топтан оқушылар өз шешімдерін тақтаға жазады, барлық топ тақтаға өз тапсырмаларын орындап болған соң, әр топ бір оқушы шығып өз тұсау кесерін (презентация) өткізген соң, ең маңызды, қабылдауға болатын шешімнің асты сызылады.)

1-топ — Әкімшілік қызметкерлері — Сендерді қаладағы жағдай қобалжытып отыр. Бір жағынан, әлеуметтік сала осы кәсіпорынға қарап отыр, екінші жағынан, осы қалада сендердің отбасыларың тұрады. Ең бастысы — қаладағы қоғамдық ұйымдар болып жатқан жағдай туралы республикалық газеттерге жариялап жатыр.

2-топ — Өнеркәсіп иелері — Сендер «Бақыт» АҚ-ң өкілдерісіңдер. Екінші жағынан — сендер үшін талас-тартыстан бизнес маңыздырақ. Басқа жерге көшу немесе жұмыстан кету бұл мәселені шешпейді. Өйткені кәсіпорынды жабдықтауға көп қаражат жұмсалды.

3-топ — Қоғамдық ұйым — «Жасыл қала» өкілдеріңдер. Жағдай толғандырады. Әрекет етуге дайынсыңдар. Бірақ билікпен келіспеушілік, демонстрация, кәсіпорынды жабу — басқа да мәселелерді тудыруы мүмкін екенін жақсы білесіңдер. Бұдан соң — келесі тапсырма беріледі — бұл жалпы ұжымға (ұжымдық) берілетін тапсырма:

1 — Туындаған жағдайлармен ең алдымен кім күресе алады? (Дәрігерлер, ата-аналар, белсенді азаматтар, мәселеге қатысты адамдар).

2 — Адамдарды шешім қабылдауға не итермелейді? (Жеке мүддесі, кәсіби қызығушылығы, белсенді өмір позициясы).

3 — Әкімшілік қызметкерлерін, өнеркәсіп иелерін, қоғамдық ұйымда жұмыс істеуге не итермелейді?

а) мемлекеттік органдардың басты міндеті — тұрақтылықты сақтау (экономикалық, әлеуметтік, құқық, тәртіп);

б) коммерциялық құрылымдардың басты міндеті — пайда түсіру;

в) қоғамдық ұйымның басты міндеті — әлеуметтік маңызды мәселелерді шешу, қоғамда жағымды өзгерістер жасау [6].

Әрине, мұғалімнің тәжірибелік іс-әрекетінде оқытудың проблемалық әдісін қолданудың жолдары алуан түрлі. Мұны әр ұстаз өз тәжірибесінде тиімді пайдалануға ұмтылады. Бірақ бір шындық бар — ол оқушыларды түрлі тың деректі материалдармен, құжаттармен, естеліктермен жабдықтап, яғни хабарландырып отыру, қысқаша айтқанда — оқушылардың арнайы қосымша әдебиеттерді оқып, таныс болуы, яғни олардың әр түрлі көзқараспен таныс болуы. Осы қарама-қайшы көзқарастан, пікірден жаңа проблема, сұрақ пайда болады, ал оның дұрыстығын, шындығын анықтау арқылы іздену, талпыныс жасауда оқушы жаңа ойларды тауып, проблемасын талдауда жаңалық ашады, өзіне қызықты пікірлерді салыстырып, танымдық, шығармашылық белсенділігі арта түседі. Сөйтіп, оқушы алдымен мұғалімнің көмегімен, кейіннен өздігінен түрлі деректегі әр түрлілік пен қайшылықтан дұрыс қорытынды жасап, түрлі мәліметтерді сыни және аналитикалық талдауға, ой-пікірін жаңа жағдайда, дұрыс дәлелдей білуге, ой-өрісінің дамуына мүмкіндік алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. — Алматы, 1992.
- 2 Назарбаев Н. Заманның сыншылы да, тарихшысы да — бүгінгі жастар // Егемен Қазақстан. — 2001. — 22 қазан.
- 3 Азаматтық білімге кіріспе. — Алматы, 2000.
- 4 Әбдіғұлова Б. Қазақстан тарихын оқытуда оқушылардың өздік жұмыстарын ұйымдастыру жолдары. — Алматы, 2000.
- 5 Көпекбай Ә., Воронянская О. Қазақстан тарихын оқыту әдістемесі. — Алматы, 2002.
- 6 Жексенбина Ү.К. Жеке тұлға дарындылығы. — Алматы, 2005.

Б.Е.Мактупова

Использование проблемных методов в изучении истории

Статья посвящена проблемной методике преподавания отечественной истории на конкретном тематическом материале. Автор показывает возможность определения критериев творческих уровней школьников, приводит примеры применения различных методов проблемного обучения истории.

В.Е.Мактупова

Use of problem method in the study of history

Article В.М.Максупова devoted to the problematic methods of teaching World History at a particular thematic material. The author shows the possibility to define the criteria for level of creative students. And as this article covers some examples of different methods of problem-based learning history.

Оқушылардың білімі мен біліктілігін жетілдіру

Мақалада қазіргі білім беру стандартының талаптарына сай мектепте тарих пәнін оқытудың басты мақсаттары мен міндеттері көрсетілген. Автор тарихшы-мұғалімнің тарих сабағын жетілдірудің қазіргі талапқа сай жолы интерактивті тақта мүмкіндіктерін оқу үрдісінде қолдану әдістерін пайдалана отырып, сабақ берудің мүмкіндіктерін қарастырды. Сонымен бірге білім беру жүйесіндегі ақпараттандыруды жетілдірудің жолдары, мақсат пен міндеттері туралы айтты.

Кілтті сөздер: білім беру, бағдарлама, тәрбие, тарих пәні, ұлтжандық, сана, дүниетаным, мәдениет, халық мәдениеті.

Біз өмір сүріп жатқан ХХІ ғасыр жан-жақты дамыған, өз ісіне және өзгенің ісіне әділ баға бере алатын, өзіне сенімді, Отанның әлеуметтік-экономикалық жағынан дамуына зор үлесін қоса алатын азамат тәрбиелеуді талап етіп отыр.

Қазір білім беру стандарты талаптарына сай тарих пәнінің оқытылуына, тарихшы мұғалімдерге ерекше жауапкершілік пен міндет жүктелді. Өйткені жас ұрпақтың бойына ұлтжандық сезім мен сана, дүниетаным қалыптастыруда тарих пәні басты рөл атқарады.

Мектепте тарих пәнін оқытудың басты мақсаттары мен міндеттері:

- оқушылардың адамзат қоғамының ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі даму тарихынан жүйелі білім негіздерін қалыптастыру;
- бүкіл адамзат жасаған құндылықтарды, мәдени-тарихи тәжірибенің негізін оқытып, меңгерту;
- тұлғаның жеке мүддесін, оның бейімділігі мен танымдық мүмкіндіктерін барынша ескере отырып, оқушылардың өз халқы мен басқа да халықтардың мәдениеті мен тарихын, бүкіл адамзаттың мәдени мұрасын сақтауға және байытуға үлес қосуға тәрбиелеу;
- оқушылардың бойында қазақстандық патриотизмді, адамзаттық сезімді дамыту;
- оқушыларға эстетикалық, экономикалық тәрбие берудің тарихтағы қызметін дұрыс түсіне білуге тәрбиелеу;
- оқушылардың басты назарын қоғам тарихына: адамдардың өмір тіршілігіне, қызметіне, салт-дәстүр тарихына аудару, тарихи оқиғаларды, құбылыстарды талдай отырып, олардың біртұтас тарихи козғалысқа жататынын түсінуге көмектесу.

Еліміздің «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері қойылған. Осы міндеттер мен мақсаттарды орындауда стандарт талаптары негізінде білім сапасын жетілдіру маңызды орын алады. Ол үшін қазіргі педагогиканың соңғы жаңалықтарын, оқу-әдістемелік тәсілдің тиімді жолын таңдау, оқытуда үздіксіз ізденіс жасау, оқулықпен шектелмей тың деректерді пайдаланып, білім сапасын жақсарту көзделіп отыр [1].

Мұғалім еңбегі үнемі шығармашылық ізденісті, әдістемелік шеберлікті жетілдіруді талап етеді. Сондықтан тарих пәнін оқыту барысында оқушылардың таным белсенділігі мен ойлау қабілетін, ізденісін дамыту үшін сабақтың әр түрлі типтерін ұйымдастыру нәтижеге жетудің негізі бола алады.

Қазіргі мектепте тарих сабағын жетілдірудің тағы бір жолы — интерактивті тақта мүмкіндіктерін оқу үрдісінде қолдану әдістері.

Қазіргі кезде activstudio (активстудио) бағдарламасымен қамтамасыз ету арқылы интерактивті тақтамен оқыту технологиясы — оқу үрдісін белсенді, қарқынды студия бірден-бір жолы. Интерактивті тақта мүмкіндігін пайдалана отырып өткізген сабақтар мұғалімнің оқу процесінде уақытын үнемдей отырып, оқушыларға көптеген ақпараттарды беруге көмектеседі. Ол әр түрлі түспен көркемделіп, дыбыстармен, мультимедиялық-операциялық ортамен құрылған сабақ.

Activstudio бағдарламасының көмегімен жасалатын дыбысты, суретті сабақ көрнекілігі флипчарттарды сабақ барысында тиімді қолдану сабақ үрдісінің сапасын арттырып, оқушылардың қызығушылығы мен ақпараттық мәдениетін арттыруына және мұғалімнің сабақ кезеңдерін жүзеге асыру уақытын үнемдеуіне септігін тигізетініне көзіміз жетіп отыр [2]. Оқушы танымын арттыру мақсатында «нысандарды мағынасына қарай топта», «тиісті орынға апар» деген сияқты тапсырмалар жиі кездеседі. Осыны жүзеге асыру үшін Activstudio бағдарламасында объектілерді контейнер ретінде пайдалануға мүмкіндік қарастырылған.

Оқушылардың білімі мен біліктілігін жетілдіруде электрондық оқулықтың көмегі зор. Білім беру жүйесін ақпараттандыру — бүгінгі күннің басты талабы. Өйткені ол — берілетін білім сапасын көтеруді жүзеге асыруға бағытталған үрдіс, яғни еліміздің ұлттық білім жүйесінің барлық түрлерінде кәдімгі технологияларды тиімді жана компьютерлік ақпараттандыру технологияларына алмастыру, оларды сүйемелдеу және дамыту, нақты жүзеге асыру шаралары қолға алынып отыр.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру ісінің негіздерінің бірі болып білім алу саласына ақпараттық технологияларды енгізу жұмыстары саналады, бірақ бұл негіз ақпараттандыруды басқаша түсіну қауіпін туғызып, оны көптеген жағдайларда тек техникалық құралдармен жабдықтауға ғана әкеліп соқтыратыны белгілі. Міне, осы тұрғыдан білім беру мәселесін алға тарта отырып, ақпараттандыру ісінің мақсатын информатика терминдері арқылы емес, білім саласының мақсаттары мен терминдері арқылы емес, білім саласының мақсаттары мен терминдері арқылы өрнектеуіміз қажет.

Ақпараттандыру ісінде білім жүйесінің адамзат тіршілігінің барлық әлеуметтік аймақтармен әрекеттесуі және олардың бір-біріне әсер етуі толық бейнеленеді. Білім беру жүйесін ақпараттандыру ісі жаңа оқыту технологияларын дайындауды талап етеді. Бірінші кезекте оларға электрондық басылымдар: электрондық оқулықтар, мультимедиялық оқу құралдары мен әр түрлі құрылғыларға жазылған электрондық жазбалар жатады. Қазіргі кезде электрондық басылымдарды әзірлеу және пайдалану мәселелерін зерттеу өзекті іске айналды.

Білім беру жүйесін ақпараттандырудың негізгі бағыты — ХХІ ғасырдың талаптарына сәйкес қоғамды дамытудың жоғары тиімділікті технологияларына сүйенген жаңа білім стратегиясына көшу. Осыған сәйкес жаңа білім жүйесінің ерекшеліктеріне оның іргелігі, алдын алу сипаты және осыларға қол жеткізу мүмкіндіктері жатады.

Болашақта ақпараттандыру ісі білім беру жүйесін түбегейлі түрде өзгертеді деп күтілуде. Мұндай жағдайда алдыңғы сапқа оқыту материалдарын электрондық құралдарда өрнектейтін және соларды дер кезінде жеткізу мүмкіндіктеріне сүйенетін жаңа педагогикалық технологиялар шығады. Алғашқы тәжірибелер көрсетіп отырғандай, білім беру жүйесінің тиімділігін пайдаланылатын ақпараттық технологияларға емес, оларды жүзеге асыру кезінде қолданылатын педагогикалық жұмыстардың сапасына байланысты болмақ.

Электрондық оқулық — дисплей экранында көрінетін жай ғана мәтін емес, ол оқушыға өз жолымен көрнекті материалды жеке меңгеруге арналған күрделі, көп сатылы жүйе. Ендеше оқулықтың қажетті бөлімдерін қайталап игеру тәсілі мен логикасына да өзіне тән етіп таңдап алып, осы сәтте ең керек деген материалды қарап шығуға мүмкіндік береді. Электрондық оқулық төмендегіндей жағдайлар жүзеге асқанда тиімді болады:

- жедел кері байланыс;
- анықтамалық ақпаратты тез іздеу мүмкіндігі;
- демонстрациялық мысалдар мен модульдер;
- бақылау (тренажер, тестілеу, өз білімін бақылау).

Электрондық оқулықтың құрылуының бірнеше ұстанымдары мыналарға саяды:

- оқу ақпаратын сызықты емес және көп деңгейлі көрсету;
- өз бетінше орындау және жеке жұмыстарға бағытталу.

Электрондық оқулықтың екі түрі бар: жабық электрондық оқулық және интернет оқулық. Біріншісі тәуелсіз және тұрақты болып табылатын пәндік облыста дәстүрлі оқулыққа айналған. Ол жеке дербес компьютерде немесе локалды желіде қолданылады. Интернет-оқулық — ол ашық оқулық. Ол сыртқы ақпарат көздеріне сілтейді және глобалды желінің серверлерінің бірінде орындалады.

Электрондық оқулықтың басқарушы модулі қиындық деңгейінен тәуелді мазмұнының динамикалық құйылуын қамтамасыз етуі керек. Ядро ақпаратты (оқулық мәтіні, суреттер жиынтығы, зертханалық модельдер мен бақылау есептерінің қиындық деңгейі) дифференциалдап шығаруды қамтамасыз етуі қажет.

Электрондық оқулықты құрайтын ең қажетті бөліктердің бірі — курстың барлық тақырыптарын қамтитын гипермәтінді оқулық. Оқулықты оқу құралы немесе конспект-анықтама ретінде қолдануға болады. Оқулық төмендегі жағдайларды қамтамасыз етуі керек:

- курс бойынша түсінікті навигация;
- бұрын ағылшын тақырыпқа қайта оралу мүмкіндігі;
- курстың іздеу кешеніне көшпей-ақ берілген тақырып бойынша іздеу.

Электрондық оқулықта иллюстрация болуы керек. Мультипликациялар мен бейне-иллюстрациялар (анимациялар) — электрондық оқулықтың қажетті бөліктерінің бірі. Анимация — қозғалыстың әр түрлі кезеңіне сәйкес кесіндер тізбегін экранда жылдамдата көрсету арқылы дене қозғалысы динамикасын бейнелеу тәсілі. Электрондық оқулыққа көптеген анықтамалық материал кіруі тиіс. Ал тестілеу кешені — есеп шығару дағдыларын қалыптастыруға, бақылау жұмыстарын өткізуге арналған электрондық оқулықтың қажетті бөліктерінің бірі. Кешен, негізінен, төмендігілерден тұрады:

- киындық деңгейлерін басқару жүйесі;
- сұрақтар мен есептердің мәліметтер қоры;
- жаттықтандырушы блок;
- тестілеу блогі;
- бақылау жұмысын басқару жүйесі;
- курс бойынша өзін-өзі бақылау сұрақтары.

Электрондық оқулықта қарапайым оқулыққа қарағанда қосымша, *біріншіден*, күшті өз білімін тексеру жүйесі; *екіншіден*, аралық бақылау жүйесі болуы керек. Өз білімін тексеру жүйесіне қойылатын негізгі талап — тест сұрақтарының көп болуы. Тест сұрақтары оқулықтың бүкіл материалын қамтитындай көп болуы керек [3].

1. Сұрақтар кездейсоқ ретте берілуі керек.

2. Сұрақтар нөмірден немесе басқа символдық белгілеуден басталмауы тиіс. Сынақтан өтуші әрқашан сұрақты оқып, ұғынуы керек, яғни сұрақты оның реті немесе символы емес мағынасы бойынша еске сақтау.

3. Мүмкін болатын жауаптар да кездейсоқ ретпен берілуі керек.

4. Жауап беруге уақыт шектелуі болуы қажет. Бір сұраққа жауап беруге кететін уақыт бір минут деп көрсетіледі.

5. Тест сұрақтарының жиынтығы әр тақырыпты оқығаннан кейін оқу материалын қаншалықты меңгергенін тексере алатындай, тақырыптар бойынша орналастырылуы керек.

6. Тестілеу жүйесіне оқушының сұрақтарға дұрыс жауап беруіне байланысты бағалау кіруі тиіс.

7. Компьютерлік тест қолдану қарапайым болуы қажет. Тест сұрақтары және оларға жауап мағынасы жағынан түсінікті болуы керек.

Білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы оқытудың инновациялық әдістері ретінде қашықтан оқыту үрдісіне енгізіліп келеді. Қашықтан оқытудың технологиялық базасының негізі — компьютер, электрондық оқулықтар, ақпарат таратушы желілер. Қазіргі таңда дайындалған электрондық оқулықтарды дайындаудың бір жүйеге келтірілген заңдылығы болуы керек. Осыған байланысты электрондық оқулықтарды дайындауда мынадай дидактикалық шарттарды ескеру керек:

- белгілі бір пәнге байланысты дайындалған электрондық оқулықтың сол пәннің типтік бағдарламасына сәйкес болуы;

- электрондық оқулықтар курста оқытылатын тараулар мен тақырыптарға қатысты дәріс конспектісін қамтитын негізгі, зертханалық және тәжірибелік тапсырмаларды орындауға арналған қосымша; материалға қатысты анықтама, библиографиядан тест; материалды дайындауда пайдаланылған әдебиеттер бөлімдерін қамтуы;

- электрондық оқулықтың кәдімгі оқулықтар мазмұнын қайталамауы, яғни, берілетін тақырыпқа қатысты ақпараттың нақты әрі қысқа берілуін ескеру керек;

- белгілі бір тақырыпқа қатысты материал 2–3 экрандық беттен артық болмауы тиіс. Егер мәтін көлемі бірнеше экрандық бетті қамтитын болса, онда экранда пайда болатын оң жақ тік, төменгі көлденең жылжыту сызықтарын электрондық оқулықты пайдаланушының көп пайдалануына тура келеді. Мұның өзі пайдаланушының материалға қатысты ойын бөледі және мәтінді жоғары — төмен, оңға — солға жылжыта беру пайдаланушының шыдамдылығына да әсер етеді;

- бір қатардағы мәтін 62–65 таңбадан аспауы тиіс. Себебі материалды баспаға шығару қажет болса, ол А4 көлемді параққа дұрыс түсетіндей болуы керек;

- оқулықты шектен тыс иллюстрациялық. Анимациялық тұрғыдан көркемдеу пайдаланушыға кері әсерін тигізуі мүмкін [4].

Электронды оқулық оқушыны ізденушілікке баули отырып, ғылым мен техниканың жетістіктеріне сәйкес жетістіктерге жетуге, ғылымға жетелеу арқылы өздерінің қабілеттерін ашуларына көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құдайбергенова К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. — Алматы, 2007. — 134-б.
- 2 Қараев Ж. Білім беру процесіндегі танымдық әрекеттің белсенділігі. — Алматы: Жазушы, 2005. — 176-б.
- 3 Қараев Ж., Қобдиқова Ж. Технологиялар негізінде педагогикалық жүйені модернизациялау мәселелері. — Алматы: Жазушы, 2005. — 98-б.
- 4 Сабыров Т.С. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру. — Алматы, 1999. — 78-б.

Ж.С.Баймолдина

О совершенствовании знаний учащихся

В статье рассматриваются основные цели и задачи преподавания истории согласно образовательному стандарту. Автором показаны возможности применения интерактивной доски, электронных учебников, других современных информационных технологий и их значение в совершенствовании методики преподавания отечественной истории, представлена подготовка тестовых заданий, иллюстраций, видеоматериалов как один из методов преподавания истории.

J.S.Baymoldina

Improving the knowledge and qualifications of students or disciples

Article J.S.Baymoldina devoted to the basic aims and objective of the teaching of history according to educational standards, as well as the use of interactive whiteboards, electronic textbook of modern information technology and their importance in improving the teaching methodology of national history. The article deals with the preparation of test, image, video as method of teaching history.

С.Д.Ізтілеуова

№ 39 М.Жұмбаев атындағы гимназия, Қарағанды

Тарих сабағында тарихи сананы қалыптастыру жолдары

Мақалада оқытушының сабақ үрдісінде оқыту технологиясының инновациялық әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, ұстаз оқушыларды Отан сүйгіштікке, ұлтжандылыққа тәрбиелей отырып, тарихи сананы қалыптастырудың әдістерін көрсетті. 9-шы сыныпта Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс тақырыбын топтық жұмыс түрінде өткізудің әдісін және Алаш қозғалысы тақырыбын оқытудың бүгінгі өмірмен байланыстыра оқытудың әдістемелерін ұсынды.

Кілтті сөздер: тарих сабағы, тарихты оқыту, тарихи сана, инновациялық әдіс, отансүйгіштік, ұлтжандылық, Алаш қозғалысы, әлеуметтік орта, қоғам тұтастығы, тұрақтылық.

«Тарих тек ғылым үшін зерттелмейді, ол ең алдымен тарихтан тағылым, сабақ алу үшін зерттеледі», — деп Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев өз еңбегінде атап өткен болатын [1].

Ендеше, жас ұрпақтың дүниетанымында шынайы да, әділ тарихи сананың қалыптасуында тарих пәнінің маңызы зор.

Тарихи сана — жан-жақты дамыған тұлғаның басты құралдарының бірі. Тарихи сана, тарихи құбылыстарды бұрмалау түрінде емес, объективті себеп-салдар байланысы, оппозициялық ой-идеялар тартыстарының нәтижесі.

Ұлттың болашағы — ұрпағында болса, ұрпақтың тәрбиесі — ұстаз қолында.

Ал мұраты — жетілген, толыққанды азамат тәрбиесі ұлттық және азаматтық құндылықтардың, ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыру және дамыту үшін басты жағдайлар жасау.

Тарихты оқу барысында оқушылар отаншылдыққа, өз халқына, басқа да халықтарға деген сүйіспеншілікке, жауынгерлікке, еңбексүйгіштікке, Отан үшін кез келген қиындыққа әзір тұруға халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастыққа, қоғам үшін, халық үшін, ел үшін қызмет жасауға дайын болуға тәрбиеленеді. Біздің мақсатымыз — осы қасиеттерді шәкірттер бойына сіңіру.

Сабақ үрдісінде оқыту технологиясының инновациялық әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, ұстаз оқушыларды отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа, ата-баба мұраларын құрметтеп қадірлеуге, туған елі мен жері үшін мақтаныш сезімін қалыптастыруға тәрбиелеу қажет.

Тарихи қайраткерлердің алға қойған мақсатқа жету үшін жасаған іс-әрекеттері, жүзеге асырған іс-шаралары, әсіресе сын сағатта қиын жағдайда дұрыс шешім қабылдауы, Жәңгір ханның жоңғарлармен соғысқан атақты «Орбұлақ шайқасы» жаудың 50 мың әскеріне қазақтың 600 сарбазының қарсы тұрып, жеңіске жетуін оқушыларға жан-жақты қосымша тарихи деректер арқылы жеткізу оқушыларды патриотизмге тәрбиелеп, ерліктің адамзат таң қалатындай үлгісін көрсетуі мақтаныш, сүйіспеншілік сезімін туғызары сөзсіз. Сын сағаттарда дұрыс шешім қабылдай білген, сол арқылы елін, жерін аман алып қалған Абылай, Әбілқайыр, Тәуке хандардың іс-әрекеттері жеке басы қасиеттерінің алдына қойған мақсатына сай келуін сабақ үрдісінде үнемі оқушыларға жеткізіп отыру оқушыда жоғары адамгершілік сапаны қалыптастырады.

Айтулы билеріміз Қазыбек, Төле, Әйтекелердің даналық сөздерімен халықты жауға қарсы топтастырғанын, жігерлендіргенін қосымша деректерді, көркем әдебиеттерді пайдалана отырып жеткізу, ұлылардың ұлағат сөздерін оқыту оқушылардың бойына отансүйгіштік, адамгершілік сезімдерін ұялатады.

9-сыныпта туған жерінің азаттығы мен бостандығы үшін жанын берген Кенесары батырдың ұлт-азаттық көтерілісі тақырыбын топтық жұмыс түрінде өткізіп, оқушыларға топтық, шығармашылық тапсырмалар берілді. I-топқа — Кенесары — мемлекет қайраткері, реформатор; II-топ — Кенесары — азаттық жолындағы күрескер, III-топ — Кенесары — талантты қолбасшы. Оқушылар сабақ үрдісінде қызығушылықпен, шығармашылық белсенділікпен жұмыс жасады, өзіндік көзқарастары қалыптасты.

«Алаш қозғалысы» тақырыбын өткенде Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың елі үшін сіңірген еңбектеріне тоқтала отырып, зиялылардың сол кезеңдегі алдына қойған мақсаттарының, армандарының дұрыстығын бүгінгі күннің дәлелдегенін өмірмен байланыстыра түсіндіру қоғамға деген дұрыс көзқарасты дамытады.

Қарағанды мемлекеттік университетінің тарих факультетінің студенттері тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Бейсенбекова Нұрсахан Ахметовнаның жетекшілігімен № 39 гимназияда педагогикалық практикадан өту барысында мектеп оқушыларымен, пән мұғалімдерімен бірлесе отырып, «Тәуелсіздік және Алаш», «Мағжан тағылымы» тақырыбында өткізген ғылыми-практикалық конференция, тәрбие кештері оқушылар, студенттер бойына азаматтық, патриоттық, отансүйгіштік сезімдерді ұялатары сөзсіз.

Тарих сабағында проблема қойып оқыту әдісінің маңызы зор, проблемалық сұрақтармен жұмыс оқушыларды ізденіске, сұраққа жауап ізденуге жетелейді. Тарих пәні бойынша проблемалық-ситуациялық әдісті, пікірсайыс тәсілін көбірек пайдалануға болады. Осы әдісті жүзеге асыру үшін ең әуелі сабақта проблеманы дұрыс қою шарт. Оқушылар проблемалық сұрақтарды шешу үшін өз ұсыныстарын, пікірлерін, ойларын, проблеманы шешудегі көзқарастарын білдіреді. Бұл пікір алуандығының салтанат құруына алып келеді.

Қоғамда ой-сана алуандығын туғызу мемлекетті барлық жағынан өркендету негіздерінің бірі болып табылады. Пікірсайыс — нағыз азат ой қорытындысының жемісі. Кеңес үкіметі кезінде жетекші саясат қаншалықты үстем болсын, әр кезде, әрқашан оған баламалы ойлар болғаны тарихи заңдылық, шындық.

Ресейдің отаршыл саясатына қарсы тұрған Ә.Бөкейханов «қазақ халқына отаршылыққа көшу үшін 250 жыл қажет» десе, Голошекин қазақ жерін 2–3 жылда отаршылыққа күшпен көшіріп, халықты қырғынға ұшыратқанын оқушыларға сабақ барысында жеткізу тарихи шындықтың бетін ашады [2].

Оқушылардың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыру дегеніміз — табиғаттың да, қоғамның да белгілі бір заңдылықпен дамидығын дәлелдеу.

Дүниеге ғылыми көзқарасты қалыптастыруда адамгершілікке, имандылыққа, ізгілікке тәрбиелеуде «Тарих» пәнінің орны ерекше.

«Адам және қоғам» пәнінен «Қазақ ойшылдары адам және қоғам туралы» тақырыбын өткенде, Абайдың дүниетанымына тереңірек тоқталдық.

Абай — өз заманының парасат иесі. Ол замана қайшылықтарын шешудің дұрыс бағытын көрсете білген ақын. Оның дүниетанымындағы философиялық көзқарастары жайлы түсінік беру оқушылардың дүниеге қоғамға көзқарастарын қалыптастыруға әсерін тигізеді.

Дүниені тануға, дамытуға көмектесетін құдіретті күш — білім мен тәрбие. Ұлы Абайдың бойында терең білім мен терең ой да жеткілікті болған. Оның шығармаларында, қара сөздерінде осы философиялық ой-пікірлер жан-жақты берілген. Осыны сабақ үрдісінде оқушыға дұрыс, жан-жақты тиімді, сапалы жеткізу олардың дүниетанымын дұрыс қалыптастырады.

Абайдың «Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та, бар қалан» деген сөзінде терең философиялық ой жатқанын болашақ ұрпаққа жеткізе білу маңызды.

Оқыту барысында тәрбиелік міндеттердің дұрыс анықталуының мәні зор. Себебі сабақтың қандай көзқарастарды қалыптастыру бағытында жүргізілетінін алдын ала белгілеу, пайдаланатынын тарихи құжат пен алынатын үзінділердің адамгершілік ұстанымдары, алдыңғы қатарлы дәстүрді, ерлікті, батылдықты, тарихи қайраткерлердің тамаша қасиеттерін, іс-әрекеттерін шындық тұрғысынан көрсете алуы құндылықтарды насихаттауға, адамгершілік тәрбиенің жүзеге асуына көмектеседі.

Оқушыларды отаншылдыққа, халықтар достығына тәрбиелеу үшін сабақта:

- халықтардың алдыңғы қатарлы дәстүрлерін нақты мысалдармен ашып көрсету;
- көрнекті қайраткерлердің де қарапайым халық өкілдерінің де тарихтағы халық алдындағы қызметін, еңбегін атап көрсету;
- халықтар достығын, ынтымақтастығын ашып көрсету;
- мемлекет пен үкімет тарапынан қабылданған құжаттарды, өлкетану материалдарын тиімді пайдалану қажет.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан–2030» бағдарламасында: «Қоғамның саяси тұрақтылығы мен бірлігін жүзеге асыруда қазақстандықтардың байсалдылығы мен төзімділігі, кеңпейілділігі мен ақжарқындығы басты фактор болып табылады» деп атап көрсетті [3]. Қазақстан — көп ұлтты мемлекет. Ұлтаралық ынтымақтастық пен өзара татулыққа ерекше мән беруіміз керек. Әлеуметтік орта мен қоғам тұтастығы, тұрақтылығы «азаматтардың патриоттық тәрбие» ұғымын қаншалықты деңгейде сезінетіндіктеріне, түсінетіндіктеріне байланысты болады. Бұның барлығы патриоттық тәрбие жүйесі тиімділігінің дамуы мен беки түсуінің ерекше маңыздылығының негізі болып отыр.

Қазақстан сияқты көптеген көп ұлтты мемлекеттер үшін де бұл мәселенің орны ерекше. Азаматтық пен патриотизм тәрбиесінде маңызды орын білім жүйесінде беріледі.

Тарихи материалдарды оқыта отырып, ерлікке, жауынгерлікке тәрбиелеу маңызды. Ондағы мақсат — елін, халқын жаудан қорғай алатын батыл да ержүрек патриот тәрбиелеу. Ондай материалдарға:

1) жаппай ерліктің, батырлықтың үлгісін көрсеткен шайқастар;

2) сырттан келген басқыншыларға жан аямай соғысқан халықтың ерлігі, ынтымақтастықтың, достықтың көрінісі болған 1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысы, қазақстандықтардың қатысуы, Жеңістің маңызы, биылғы Жеңістің 65 жылдық мерейтойы;

3) қазақстандық ержүрек батырлар, олардың ерліктері жатады.

Елбасымыз «Қазақстан–2030» Жолдауында негізгі бағыттардың бірі — жоғары құқықтық сана мен құқықтық мәдениет деп атап көрсетті [3].

Құқықтық сауатты адамдар дайындау — біздің міндетіміз. Құқықтық сауатты адам қылмысқа ұрынбауға әрекет жасайды. Өмір сүрудің тиімді жолдарын өз бетімен шешуге ұмтылады.

Қазіргі кезде Қазақстан «Қазақстан–2030» даму стратегиясында басты басымдылықтардың бірі болып табылатын мемлекеттік жастар саясаты тиімділігін арттыру үшін жағдай жасауға жан-жақты көмектеседі [3].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан жастарының II Конгресс қатысушыларымен кездесу барысында: «XXI ғасыр — белсенді өмірге қадам басқан және ел, халық,

отбасы тағдырына жауапкершілікті өз мойнына алатын жастардың ғасыры болуы керек» деген болатын [4].

Патриоттық тәрбие — тарихи сананы қалыптастырудың басты негіздерінің бірі.

Патриоттық тәрбие жүйесінің дамуы жастар саясатының негізгі мақсаттарының бірі болып табылады және ол төмендегіше топшыланады:

- жастардың әлеуметтік-маңызды құндылықтарды, оқыта тәрбиелеу процесі барысында азаматтық пен патриотизмді меңгеруі, қалыптастыруы, дамытуы;
- атқарушы билік органдары, қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер жүзеге асыратын бұқаралық патриоттық жұмыстар;
- бұқаралық ақпарат құралдары, ғылыми және басқа да ұйымдар, патриоттық тәрбие мәселелерін қарастыруға, айқындауға бағытталған шығармашылық одақтар, Отан азаматының тұлғасын дамыту мен қалыптастыру.

Рухани-адамгершілік, әскери-патриоттық тәрбиелер патриоттық тәрбиенің негізгі бағыттары болып табылады.

Патриоттық тәрбие Отан азаматы мен патриотында болатын қасиеттер бойынан табылатын және соғыс пен бейбітшілік кезінде де өзінің азаматтық міндеттерін сәтті орындайтын тұлғаны қалыптастырып, дамытуға бағытталған.

«Өлкетану — бұл, бәрінен бұрын, өз өлкесін сүйу», — деген болатын әйгілі аймақтанушы, профессор С.Шмидт.

Өлкетану ақпаратының негізгі көздері:

- мерзімдік басылым (газет, журнал, жыр жинақтары);
- көркем әдебиет;
- мұрағат қорлары;
- мұражай мұрағаттары;
- мәдениеттің материалдық іздері (мүсін өнері, сәулет өнері, шығармалар);
- статистика мәліметтері.

Өлкетану жұмыстарының негізгі принциптері:

- жүйелілік қадам;
- деректердің мөшерлі нақтылығы.

Патриоттық тәрбиені дамыту үшін халықтың әр түрлі категориясының нәтижелілік көрсеткіштерін білу керек. Олар — төменгі сынып оқушылар: «Отан», «туған жер», «мемлекет» ұғымдарының мағынасы; Қазақстан халқының жауынгерлік, еңбек дәстүрлерін түсіну; Отанының, туған өлкесінің, өз тегінің шығу тарихының, өз отбасының өткен тарихының негізін білу; мәдени-тарихи, ұлттық, жалпы адами, рухани-адамгершілік құндылықтармен танысу;

- жасөспірімдер: өзінің туған жері, жақындарымен мақтаныш сезімінің қалыптасуы; әлемдік өркениет тарихындағы Қазақстанның тарихи жолы туралы ерекше көрінісі, Қазақстан мемлекетінің тарихи-мәдени рәміздерін түсіну;

- жоғары сынып оқушылары: патриоттық сана-сезім тұтастығын қалыптастыру; әскери қызметті атқаруға оң көзқараспен қарау; Отанының, туған жерінің, елінің қаһармандық тарихы қарым-қатынасына патриоттық сезім деңгейін дамыту; әлеуметтік құндылықтарды таңдау бағыты мен сипаты; салауатты өмір салтын ұстау талабы, дене шынықтырумен, спортпен айналысуы; азаматтық даму деңгейі.

«Өткенсіз — бүгін, бүгінсіз — болашақ тұл». Өсер ұрпақ тарихтан тағылым алмай, болашаққа батыл қадам жасай алмайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің еңбегінде: «Біздің жас мемлекетіміз өсіп келе жатыр, біздің балаларымыз бен немерелеріміз де бірге өсіп келеді. Олар өз ұрпақтарының қуатты және жауапты өкілдері болады. Олар өз ата-бабаларының дәстүрін сақтай отырып, нарықтық экономика шарттарында жұмыс істеуге дайын болады. Олар өздерінің бейбітшіл, гүлденуші, жылдам өсуші, барлық әлемге сыйлы және танымал мемлекетінің патриоты болады», — деген болатын [1].

Ендеше, Қазақстанда жас ұрпақты тәрбиелеу барысында тарихи сананы қалыптастырудың рөлі зор екендігін осыдан көруге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. — Алматы: Атамұра, 1999. — 296-б.
- 2 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар жинағы. — Алматы: Жазушы, 1985. — 560-б.
- 3 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан–2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы // Қазақстан сарбазы. — 1997. — № 85. — 4 қараша.
- 4 Азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамасы. (Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 1 наурыздағы ел халқына Жолдауында белгіленген Демократиялық реформалардың жалпыұлттық бағдарламасына және Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясына сәйкес әзірленді).

С.Д.Изтулеуова

Пути формирования исторического сознания на уроках истории

В статье рассматривается применение инновационных технологий в преподавании истории. Автор подчеркивает, что их применение способствует формированию исторического сознания молодого поколения. Формирование исторического сознания показано на основе опыта преподавания конкретного исторического материала.

S.D.Iztuleuova

Ways of forming historical ideology in history class

Article S.D.Iztuleuova considers the application of innovation technology in the teaching of history, the author stresses that the use of innovative technology contributes to the formation of historical consciousness of young generation. Formation of historical consciousness examines the experience of teaching a specific historical material.

Қ.С.Смағұлова

*№ 7 Жамбыл атындағы дарынды балаларға арналған мектеп-интернаты, Қарағанды***Орта мектептерде «Қазақстан тарихы» пәнін оқытудың кейбір мәселелері**

Мақалада әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, Отан тарихын оқытудың бірыңғай тәсілін өңдеудегі жоғары және орта мектептердің ынтымақтастығы, Отан тарихын оқытудың мәселелерін анықтау, мектептер мен жоғары оқу орындарындағы тарих сабағында инновациялық технологияларды өңдеу мен оларды қолдану, сонымен қатар Қазақстан тарихы жөнінде жаңа ұрпақ оқулықтарын жасау сұрақтары қарастырылды.

Кілтті сөздер: Қазақстан, тәуелсіздік, Қазақстан тарихы, төл тарих, демократиялық үрдістер, азаматтық қоғам, саяси реформалар, білім беру, кенестік кезең, ұрпақ.

Қазақстан тәуелсіздік алған осы жылдар ішінде еліміз үлкен өзгерістерге қол жеткізді. Ел ішінде экономиканың салалары барған сайын даму үстінде. Демократиялық үрдістер мен азаматтық қоғамға бастайтын саяси реформалар жүргізілуде. Осылармен қатар білім беру саласы да маңызды реформаларды басынан өткеруде.

Кенестік кезеңде КСРО тұсында қалыптасқан білім беру жүйесінің өзіндік дәстүрлері, құндылықтары мен артықшылықтарына қарамастан, ұлт республикаларында ана тілдері мен тарихтарына өте аз сағат бөлінді және тарих оқулықтары кеңестік идеологияға сәйкес бұрмаланып жазылған. «Қазақ тарихы» жеке пән ретінде 1960–1961 оқу жылына дейін оқылмай келді.

Қазақстанның білім беру жүйесі еліміздің Конституциясының қағидаларына, «Қазақстан–2030» Стратегиялық бағдарламасына, ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған жолдауларына, сонымен бірге халықаралық білім саясатына арналған құжаттарға негізделеді. Осыған

сәйкес Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі аталмыш құжаттарды басшылыққа ала отырып, білім беру жүйесін қалыптастырып әрі оны дамытуда. Аталмыш министрлік «Білім туралы», «Ғылым туралы» ҚР Заңдарымен қатар Білім беруді дамытудың 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын жасап, осы заңнамалық негіздерге сәйкес іс-шаралар атқарылуда. Осы іс-шаралардың ішінде ұлттық мүдде мен идеяны қалыптастыруға көмектесетін «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту мен оның оқу құралдарымен қамтамасыз ету де бар.

Ендігі кезде «Қазақстан тарихын» кең көлемде оқытын, сол арқылы келешек ұрпаққа төл тарихымыз бен мәдениетімізді жеткізетін уақыт туған шақта тарихты оқытуда алғашқыда бірқатар қиындықтар кездесті. Біріншіден, орта мектептерге арналған «Қазақстан тарихы» оқулықтарын жазу; екіншіден, оқулықтардың мазмұнының сапалық жағы; үшіншіден, оқу құралына көмекші оқу-әдістемелік кешендермен қамтамасыз ету. Осы мәселелерді қысқаша сараптап қарастырып көрейік.

Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап-ақ отандық оқу құралдарын жазуға ерекше көңіл бөліне бастады. «Қазақстан тарихы» оқулықтарын жазуға қазақстандық ғалымдармен қатар тәжірибелі мектеп ұстаздары да қатысты. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен оқулықтар әзірленді. Ұзақ жылдар асыға күткен тәуелсіз еліміздің тарихын, оның арттағы көпғасырлық тарихынсыз елестету мүмкін емес еді. Сондықтан «Қазақстан тарихы» оқулықтары Қазақстанның территориясындағы болған және қазақ халқының тағдырындағы маңызды тарихи кезеңдер мен оқиғаларды барынша қамтуға тырысты. Соған қарамастан, орта мектептерге арналған «Қазақстан тарихы» оқулықтарының мазмұны ұлттық білім беру үлгісіне сай болмады. Мысалы, №7 Жамбыл атындағы дарынды балаларға арналған мектеп-интернаттың 8-сынып оқушылары тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж.Қ.Қасымбаев әзірлеген жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған «Қазақстан тарихы (XVIII ғ. — 1914 ж.)» оқулығы («Мектеп» баспасынан 2004 жылы шыққан. — Қ.С.) бойынша білім алады. Бұл оқулық бір қарағанда көзге жақсы жазылған кітап болып көрінеді. Жеті бөлімнен тұратын бұл оқулықта көрсетілген мерзім ішіндегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуы және мәдениеті біршама жақсы жазылған. Оқулықтың тағы бір ұтымды тұсы — әрбір тақырыпшалардан кейін оның мәтініне сәйкес берілген түрлі құжаттық материалдардың болуында. Сол сияқты біраз карталар мен соңында хронологиялық шеңбер ішіндегі басты оқиғалардың даталары, оқулықтың мазмұнында жиі кездесетін шартты қысқартулар да берілген. Алайда ұлт мүддесі үшін өмірлерінің соңына дейін күресіп өткен алаш азаматтарына байланысты, олардың қоғамдық-саяси қызметтерінің қырлары, мәдениетке қатысты кейбір мәселелер әлі де болса толықтыруды қажет етеді. Мысалы, қазақтардың Мемлекеттік думаға сайлануын, олардың саяси белсенділіктерінің өсуін, екі Думаға қазақтардан барлығы он екі адам сайланғанын, олардың ішінде үшеуі екі Думаға да депутат болғанын және де олардың империяның төріндегі үлкен мінбелерден ұлтының жоғын жоқтаған Алаштың алғашқы азаматтары екеніне ерекше көңіл бөлген дұрыс сияқты. Себебі тарихта олардың іздері ұмытылмастай болып қалды. Қалай болғанда да Алаштан шыққан алғашқы 12 депутатты бөліп-жармай, барлығы туралы қысқаша мәліметтер берілу қажет. Оқулықта Алпысбай Қалмен, Дәуіт Ноян Тұндыт, Тілеулі Аллабергенұлы, Бактыгерей Құлман, Молда Тайынұлы сияқты депутаттардың аттары да жазылмаған [1]. Тарихи оқиғалар мен көрнекті тұлғалар жайында толық деректер беру мүмкіндігіне қазіргі кезде қол жеткізілді. Олай дейтініміз кезінде мұрағат қорларында «құпия» белгімен сақталып келген құжаттармен ғалымдардың жұмыс істеуіне рұқсат берілмесе, қазіргі кезде мұндай құжаттармен танысуға толық мүмкіндік туды. Жеке тұлғалар, олардың қоғамдағы орны, бір-біріне әсері, әсіресе ұрпақтар сабақтастығы, оның ішінде ұлт зиялыларының тәуелсіздік пен бостандық жолындағы күрестері сияқты өзекті мәселелерді жаңа буын өкілдері — мектеп оқушыларына жан-жақты жеткізетін кез келді.

Ал осы оқулықтағы «XX ғасыр басындағы Қазақстан мәдениеті» тақырыпшасын қарасақ, мұндағы мәдениет тақырыбы да толық ашылмай қалған. Айталық, атақты Әміре Қашаубаевтың жай ғана әнші емес, оның қазақ музыкасын алыс шетелге — Францияға танытқаны туралы қысқаша жазып кетсе немесе оған байланысты құжаттардан үзінді келтіру керек. Сондықтан оқулықта бұл мәселелердің қамтылмай қалған тұстары, мектеп хрестоматияларында жазылғаны дұрыс. Оқулық баспадан 2004 жылы жарық көргендіктен, оны толықтырып, өңдеп қайтадан екінші рет басып шығаруға әбден болады. Мұндай тілек-ұсыныстардың 5–7 және 9 сынып оқулықтарына да қатысы бар. Себебі бұл оқулықтарды да қайтадан қарастырып, толықтыру қажет. Мысалы, Қазақстан территориясы қола ғасырлар ескерткіштеріне өте бай. Осы ескерткіштердің кейбірі ғана мектеп оқулықтарында бар. Ал соңғы жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында қаншама

жұмыстар жүргізіліп, көптеген тарихи-археологиялық және сәулет ескерткіштері қайта жаңғыртылып, қалпына келтіріліп жатса, кейбір жерлерде археологиялық қазба жұмыстардың барысында жаңадан ескерткіштер ашылып жатыр. Кезінде Есік қорғанынан табылған «Алтын адам» ұзақ жылдар бойы жалғыз болып келсе, аталмыш бағдарламаның кешенді жүргізіліп келе жатқан жұмыстарының нәтижесінде «Сармат жауынгері» деп аталған екінші «Алтын адам» Атырау облысынан табылса, олардың қатары Шығыс және Орталық Қазақстаннан табылған «Алтын адамдармен» толықтырылу үстінде. Өкініштісі, олар туралы қызық мәліметтерді мектеп оқушыларының алдарындағы оқулықтардан кездестіре алмауы.

«Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты — халқымыздың ұлттық мәдениетін болашақ ұрпаққа таныту арқылы қазақстандық отаншылдыққа тәрбиелеу, сол арқылы ұлт мәдениетін әлемге көрсету. Себебі адамзат тарихының күретамыры — мәдениет. Мәдениет — адамның ақыл-ойы мен қимыл-әрекеті дүниеге әкелген рухани және материалдық құндылықтары. Халық мәдениет арқылы танылады.

2007 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру жөніндегі Қоғамдық кеңестің қорытынды отырысында Президент Н.Назарбаев сөз сөйлеп, баяндама жасаған еді. Сонда сөзінде Елбасы былай деп еді: «Рухани-мәдени таным арқылы, тарихи сана негізінде патриоттық сезім, отаншылдық рух қалыптасатыны белгілі. Әсіресе бүгінгі жастарды отаншылдық рухта тәрбиелеу — мемлекеттік идеологияның темірқазығы болуы тиіс» [2; 1]. Мемлекеттік идеология саласына тікелей қатысы бар мектеп мұғалімдері үшін осы бағдарлама аясында бізге танымал емес рухани және материалдық мәдениеттің жәдігерлері туралы мәліметтерді мектеп хрестоматияларына енгізген дұрыс. Мысалы, бағдарламадағы айрықша жобалардың бірі — археологиялық мұра.

Археологиялық мұра мәдени мұраның аса маңызды заттай бөлігі ретінде халықтың материалдық ескерткіші саналып, еліміздің тарихын зерттеумен қатар, тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтау мен пайдалануда ерекше рөл атқаратыны баршаға аян. Осы орайда Қазақстанның археология ғылымының отандық тарихқа сүбелі үлес қосып отырғанын ескерсек, олармен толықтай таныс болатын мәліметтер әзірше мектеп оқулықтарынан сырт қалды. Біз, мектеп мұғалімдері, бүгінде «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында ұлттың рухани, мәдени-интеллектуалды өсуі, келер ұрпақты ата-баба дәстүрі, адамзат баласының құндылықтары рухында тәрбиелеу тұрғысында орасан зор еңбек жасалып жатыр деп жастарға нық сеніммен айта аламыз. Өйткені ұстаздың міндеті — алдында отырған оқушыға айналанда болып жатқан жаңалықтарды жеткізу. Сондықтан бірінші дерек көзі жарияланатын орын газет-журналдар, яғни баспасөз құралдары, болғандықтан, мектептердің ұстаздар қауымы осылардан алынған мәліметтерді тек қана ауызша түрде жеткізумен ғана шектелуге мәжбүр. Егер олар туралы шағын материалдарды көмекші құрал ретінде шығарып, мектептерге таратылса, онды болар еді. Осы жерде тағы да Елбасының мына бір айтқан ойы еске түседі: «Мәдени мұраны игеру — халықтың тарихи жадының негізі, онсыз шынайы патриотизм болмайды. Тарихи мәңгірттіктің осынау екпінін еңсеру жеткіншек ұрпақты тәрбиелеу үшін айрықшы маңызды» [2]. Олай болса «Мәдени мұра» бағдарламасы негізінде орта мектептердің «Қазақстан тарихы» оқулықтарының мазмұнын қайта қарап, оларды толықтыру мәселесін қолға алатын кез жеткен сияқты.

Сол сияқты 9-сыныпқа арналған «Қазіргі заман тарихы» оқулығында (авторлары Аяган Б.Ғ., Шәймерденова М.Ж. — Қ.С.) оқушыларды ғана жаңылтып қана қоймай, мұғалімдердің де күмәнін тудыратын тақырыпшалар кездеседі. Мысалы, оқулықтың төртінші бөлімінде тәуелсіз Қазақстанның халықаралық жағдайына арналған тарауша бар [3]. Мұнда Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік қауымдастыққа таныла бастағаны, соның нәтижесінде бірқатар мемлекеттермен екі жақты дипломатиялық қарым-қатынастардың орнай бастағаны, қысқа мерзім ішінде сыртқы саяси басымдылықтардың айқындалғандығы баяндалып келе, олармен бірге Қазақстанның ішкі саяси мәселелері қабаттасып кеткен. Оқулықтың 336–338-ші беттерінде жазылған 1994 жылғы республика парламентіне сайлау, осыған байланысты қабылданған Конституциялық соттың қаулысы, әрі қарай оған берілген түсініктеме және 1995 жылғы жаңа Конституцияның қабылдануы сияқты мәселелер Қазақстанның халықаралық жағдайын емес, ішкі саясатын көрсетеді. Біздің пікірімізше, көрсетілген беттердің аралығындағы ішкі саяси мәселелерді оқулықта берілген алдыңғы тараушада қарастырған дұрыс еді. Ал оның орнына неге Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың 1992 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының 47-ші сессиясында ұсынған Азиядағы өзара ықпалдастық пен сенім шаралары жөніндегі Кеңесті (АӨСШК) шақыру туралы мәліметтерді бермеске? [4]. Дипломатия тілінде мұндай ұсынысты мемлекеттің превентивті, яғни алдын алу дипломатиясы, деп аталатындығы

баршаға аян. Немесе Қазақстанның Шанхай ынтымақтастығы ұйымын құрудағы рөлі және осы бір аймақтық маңызы зор ұйым туралы бір сөйлем де таба алмайсыз. Ең маңыздысы 2002 жылы АӨСШК-ның бірінші саммитінің өтуі, 1996 жылы «Шанхай бестігінің» құрылуы, ал оның Шанхай ынтымақтастық ұйымына айналған жыл — 2001 жыл. Осы фактілерге қарап отырсақ, олардың барлығы да оқулық жарыққа шыққанға дейін болған оқиғалар. Ендеше тәуелсіз Қазақстанның саяси келбетін көрсететін маңызды халықаралық оқиғалардың да осы оқулықтың мазмұнында орын алғаны дұрыс еді. Сол сияқты тәуелсіз Қазақстанның әлемдік қауымдастықта өзінің орнын көрсететін осы айтулы даталардың да оқулық соңындағы «Тарихи анықтамалардың» арасына кірмей қалған.

Осы айтылғандарды тұжырымдай келе, орта мектептерде «Қазақстан тарихын» оқытудың барысында мектеп мұғалімдерінің алдында туындаған кейбір мәселелер бойынша мынадай ұсыныс туындайды:

- ұлттық білім берудің үлгісін толық анықтап, мектеп құжаттарында көрсетуден бастаған дұрыс;
- орта мектептерге арналған «Қазақстан тарихы» оқулықтарының мазмұнын тағы бір қарастырып, оларды толықтырып, өңдеп қайтадан басып шығарған жөн;
- оқулықтың мазмұнына енгізілетін материалдарды мұқият іріктеп, олардың қатарын тың материалдармен толықтырған абзал;
- мәтінге сыймай қалатын материалдарды, тараушалардың соңында берілетін «Мәтіндерді көңіл қойып оқындар» сияқты жеке айдарлармен берген дұрыс;
- жыл сайын оқулықтар мен оқу құралдарын жаңадан басып шығару түрлі қиындықтарды келтіретіндіктен, мектеп оқулықтарын әрбір бес жылда қайтадан қарастырып отырса немесе тың және көкейкесті материалдарды жыл сайын мұғалімдер мен оқушыларға бірдей арналған оқу-әдістемелік кешен түрінде әзірлеп ұсынылса т.с.с.

Қорыта келе, бәсекеге қабілетті, интеллектуалды жастарды дайындаудың бірінші сатысы мектептен басталатын болғандықтан, олардың біліміне негіз болатын жаңа буын мектеп оқулықтарының жазылғаны дұрыс дер едік. Сол оқулықтардың арасында «Қазақстан тарихының» болғанын қалаймыз. Жан-жақты, дұрыс білім беруде «жан азығы — кітаптың» қаншалықты маңызды екені баршаға аян. Ендеше «ел болам десең, бесігіңді түзе демекші», XXI ғасырдың ұрпақтары білімді, бәсекеге қабілетті болу үшін, ең алдымен білім саласындағы жүргізіліп жатқан реформалардың ішіндегі отандық оқулықтардың мазмұны мен сапасы үшін жұмыс жүргізу керек. Сонда ғана жас ұрпақтың алдында ұялмай жұмыс істеуге, оларды патриоттық рухта тәрбиелеуге, өз Отанын сүйуге, оның өткен тарихы мен мәдени құндылықтарын барынша қастерлеуге үйретуге және оларды осы бағытта шынайы тәрбиелеуде жана мүмкіндіктерге қол жеткізуге болар еді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Қасымбаев Ж.* Қазақстан тарихы (XVIII ғ. – 1914 ж.): Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. — Алматы: Мектеп, 2004. — 248-б.
- 2 *Назарбаев Н.* «Мәдени мұра» мемлекеттің соны стратегиялық ұстанымы // Орталық Қазақстан. — 2007. — 15 ақп.
- 3 *Аяған Б.Ф., Шәймерденова М.Ж.* Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық / Жалпы ред. басқ. тарих ғыл. д-ры, проф. Б.Ф.Аяған. — Алматы: Атамұра, 2005. — 334–340-б.
- 4 Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 47-ші сессиясында сөйлеген сөзі. АӨСШК бастамасы (Нью-Йорк, 1992 жылғы 5 қазан) / Тоқаев Қ. Беласу. Дипломатиялық очерктер. — Алматы: Дәуір, 2003. — 472–481-б.

К.С.Смағұлова

Некоторые проблемы в изучении дисциплины «История Казахстана» в средних школах

В статье рассматриваются вопросы сотрудничества высшей и средней школы в разработке единых подходов к преподаванию отечественной истории с использованием мирового опыта, в выявлении проблем преподавания отечественной истории, в разработке инновационных технологий и их применении в школьных и вузовских курсах истории, а также в создании учебников по истории Казахстана.

K.S.Smagulova

Some problems in the study of "History of Kazakhstan" in high school

In articles offered on a round table «Actual problems of a technique of teaching of National history» considered questions of cooperation of the higher and high school in working out of uniform approaches in teaching of national history with use of world experience, in revealing of problems of teaching of National history, in working out of innovative technologies and their application in school and high school courses of history, and also in creation of textbooks on stories of Kazakhstan.

Л.Л.Батурина, И.Ю.Фалежинская

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букедова***Преподавание истории в школах СНГ**

В статье показано, что содержание школьных учебников по истории на постсоветском пространстве вызывает серьезные опасения: этноцентризм, искажение фактологического материала, представление России в роли жестокого агрессора. Отмечено, что в российских учебниках прослеживается идея особой цивилизаторской миссии России в отношении малых народов, недостаточно выявляются негативные последствия национальной политики. Сделан вывод, что все это способствует не только искаженному восприятию исторического прошлого, но и отчуждению народов друг от друга.

Ключевые слова: история, знание, историческая наука, распад Союза, суверенные государства, образование, учебники, школьные учебники, авторы учебников, этноцентризм.

Начало 90-х годов XX в. было ознаменовано появлением новых независимых государств, возникших после распада Советского Союза. Всех их объединяло общее прошлое, которое все, в конечном итоге, старательно пытались вычеркнуть из своей истории. Это можно объяснить попытками самореализации национальной идентичности на международной арене, поисками новых союзников, отношения с которыми во время существования СССР были просто невозможны. Но, так или иначе, в конце XX в. возникла острая необходимость создания «новой» истории суверенных государств.

Условия, в которых происходил данный процесс, были омрачены кризисом в политической, экономической, культурной сферах жизни общества, что напрямую повлияло также на качество школьной исторической литературы. Ведь мы знаем, что развитие исторической науки и исторического образования зависит от условий, в которых развивается страна, от того, что является на том или ином историческом этапе ведущим и определяющим. Роль исторических знаний в этих условиях повышается, растет и востребованность этих знаний в обществе. Мифотворчество, «плюрализм» мнений, борьба с «неслыханной ложью» советских учебников, а главное извращенное отношение к России как наследнице советского прошлого — все это стало неотъемлемой частью содержания истории многих из новообразованных государств. Учебники, как структурный элемент образования, предстают в качестве сложносоставного и полифункционального культурно-политического феномена. Мы в своем анализе школьных учебников, вышедших в странах СНГ, обратимся к их содержанию в части оценки своего положения в составе Российской империи, СССР, места и роли последних в судьбах самих народов.

Мифологизация истории Украины поражает своими масштабами, начиная с того, что «украинский язык — один из древнейших языков мира... и есть все основания полагать, что уже в начале нашего летосчисления он был межплеменным языком» [1], на котором впоследствии писал свои стихи Овидий [1], а арии (ории), приручившие коня, изобретшие колесо и плуг, — на самом деле «древнейшее название украинцев», которые принесли «свои знания о земледелии и народных ремеслах в Китай, Индию, Месопотамию, Палестину, Египет, Северную Италию, на Балканы, в Западную Европу, Скандинавию» [1], кончая тем, что вождь гуннов Атилла провозглашается «обыкновенным украинским парубком» [1].

Этноцентризм здесь усугубился явной односторонностью и однозначностью взгляда на взаимоотношения с Россией, когда за последней признается только насилие, угнетение и порабощение, в то время как позитивные факторы либо отрицаются, либо замалчиваются. Эти антироссийские настроения и искажение фактов стали отличительной особенностью украинской школьной исторической литературы. К примеру, яркое описание тяжелой жизни украинского народа под властью Москвы можно встретить на страницах учебника И.М.Бирюлева, автора Всемирной истории для 8 классов: «Украинцы искренне отдавали Московии все свои силы, все свои знания, и на протяжении XVII в. они подготовили плодотворную почву для реформ Петра I и были его ближайшими помощниками, когда пришлось эти реформы проводить в жизнь. Преодолев тот мостик, которым для московского общества являлась украинская культура, Россия в XVIII в. стала способной непосредственно воспринимать все европейские новшества» [2; 77]. По мнению автора, украинское духовенство гордилось своим православием, отличным от московского, приверженного «обрядовой показной религиозности», а «украинская культура стала той отдушиной, через которую Московское общество знакомилось с духовными достижениями западноевропейской цивилизации, уже адаптированной к православной почве деятельностью украинских просветителей» [2; 77].

В учебнике Струкевича для 9 классов [3] рассматриваются вопросы территориального притеснения Украины со стороны Москвы. Автор рассказывает об уничтожении казацкой государственности, исторической памяти, повсеместной русификации без учета национальной идентичности, что, в конечном итоге, вывело «Украину из средоточия европейских наций» [3; 34].

Еще больше искажены темы Второй мировой и Великой Отечественной войн. Главы учебника «Истории» для 11 класса Ф.Турченко [4] составлены таким образом, что даже название «Великая Отечественная война» в них вообще не встречается. Есть главы «Оккупация Украины войсками Германии и ее союзников», «Оккупационный режим и развертывание антинацистского сопротивления в Украине», «Украина в 1943 г.» и «Украина на завершающем этапе войны (1941–1945)». Отсутствуют любые упоминания о роли Советского Союза, войска которого, по сути, одержали знаменательную победу, о блокаде Ленинграда и сражении на Курской дуге, о героях, защищавших Севастополь и Керчь, которые сегодня являются частью Украины. О битвах под Москвой и Сталинградом есть лишь краткое упоминание. Включение Западной Украины в состав СССР, по мнению автора, является результатом советско-германского сговора, при этом отмечается, что первоначальное отношение населения к этому событию носило положительный характер вследствие действенности советской пропаганды.

Но еще больше поражает цинизм, с которым авторы учебника «Введение в историю Украины» для 5-х классов описывают события периода Великой Отечественной войны, делая основной упор на неизмеримую роль Украины в деле борьбы за освобождение собственной территории. «Для нашей земли Вторая мировая война была самой несправедливой из всех войн. Ибо ни Советский Союз, ни Германия не заботились об освобождении Украины и построении в ней независимого государства», более того, «советское правительство не хотело, чтобы Украина имела свою армию. Поэтому, когда в 1943 г. с украинских земель были изгнаны нацистские захватчики, большевики начали воевать с Украинской повстанческой армией», которая и была создана для борьбы с фашистскими оккупантами, что стало еще одним свидетельством большевистского террора [5; 224–225].

Особый интерес вызывает отношение историков к процессу включения Крымского полуострова в состав Украины: по мнению автора учебника, это «было попыткой переложить на плечи Украины часть моральной ответственности за выселение с полуострова крымско-татарского населения и вынудить ее взять на себя восстановление хозяйственной и культурной жизни на полуострове. Московский центр при этом ничего не терял, так как в свою очередь безраздельно контролировал Украину» [4; 129].

Авторы учебного пособия «Всемирная история. Новейший период» для 11-х классов утверждают, что Россия и после распада СССР не перестала вмешиваться во внутренние дела новых независимых государств, что привело к ухудшению, в частности, российско-украинских отношений. Одной из основных причин можно назвать проблему раздела Черноморского флота и вопрос о статусе Крыма. «Вплоть до лета 1994 года Россия по существу вела против Украины «холодную войну»» [6; 185]. Вновь возрастающие имперские амбиции РФ, по мнению авторов, заставили большинство стран Центральной и Юго-Восточной Европы вступить в НАТО. «Благотворные результаты такого решения не замедлили сказаться в бывшей Югославии». Более того, «за кулисами локальных конфликтов на тер-

ритории бывшего СССР почти всегда стоит Россия. Без её помощи вооруженный сепаратизм был бы невыносим» [6; 189].

Таким образом, начиная с 5-х классов и вплоть до окончания обучения, у украинских школьников происходит формирование образа России как врага, который виновен во всех бедах и трагедиях украинского народа. Повсеместная мифологизация отечественной истории Украины приводит к искажению фактологического материала и способствует не только неверному восприятию исторического прошлого, но и взаимному непониманию, отчуждению народов друг от друга.

Не меньший интерес вызывают прибалтийские школьные учебники истории. К примеру, ни в одном учебнике Латвии нет даже упоминания о современной России, зато о повсеместной русификации и неблагоприятном советском прошлом материала предостаточно.

Особое место в школьной исторической литературе данной страны занимает учебник, вышедший в 2005 г. при поддержке канцелярии президента и посольства США, «История Латвии: XX век» [7], который стал одним из основных учебных пособий. Не имея возможности проанализировать текст латвийского учебника, ввиду его недоступности, мы можем судить о нем по рецензиям и отзывам, в которых отмечается, в частности, что Саласпилский концлагерь представляется там как «исправительно-трудовой», при этом ни слова нет о том, что там погибли 100 тысяч человек, из которых 12 тысяч — дети. Зато происходит повсеместное восхваление латышских отрядов СС, которые, по словам автора, отличались выносливостью, навыками ведения боя и т.д. И это не единственный случай искажения истории в латышских учебниках.

Не сильно отличаются от предшествующей школьной литературы эстонские учебники, также подверженные мифологизации и искажению фактов. Так, в учебнике Марта Лаара «История Эстонии» рассказывается о ста эстонцах, приданных «к армии киевского князя Олега», сыгравшей ведущую роль при штурме в 907 году Константинополя» [8; 24]. При этом то, откуда взялась эта цифра, автор умалчивает. Но уже само упоминание нации, не существовавшей в X веке, вполне характеризует книгу. Еще больше настораживает другой факт: «Надежда на освобождение Эстонии наступила 22 июня 1941 года» [8; 115].

Другие учебники в большинстве своем повествуют о тяжелой жизни страны под властью Москвы. Авторы гимназического учебника «История Эстонии» утверждают, что «наибольший вред народам Балтийских губерний нанесла русификация в области культуры. В 1887 г. русский язык был объявлен единственным дозволенным языком обучения в народных школах. Дети зачастую не понимали, о чем идет речь на уроках. Многие учителя были уволены за слабое владение русским языком» [9; 127]. Авторы рассказывают о «тяжелом положении» страны в составе Советского государства. Строительство новых промышленных предприятий, нарушавших окружающую среду, было абсолютно не нужно самой Эстонии, ведь все произведенные товары вывозились на Восток, а отходы производства оставались внутри страны. Более того, в период аннексии советскими войсками многие офицеры оставались здесь жить, что «должно было привести со временем к тому, чтобы эстонцы остались на своей родине в меньшинстве и русифицировались. Одной из целей кремлевского руководства было принудительное смешение народов, уничтожение их политической, хозяйственной и культурной элиты в целях создания новой исторической общности — советского народа (естественно, русскоязычного)» [9; 225]. Но еще больше поражают оценки итогов Второй мировой войны, согласно которым «Эстония оказалась в числе проигравших,.... на много лет попав под власть СССР» [9; 222].

Литовские же школьные учебники истории отличаются сдержанностью в отношении советских времен. Были попытки негативного освещения ряда событий, например: «Литовцы войну (Великую Отечественную) встретили с радостью, ибо она спасла от советского террора» [10; 166]. Однако в последующих изданиях, эту фразу изъяли из-за претензий возмущенных жителей Литвы.

Азербайджанские учебники нового поколения также имеют весьма противоречивый характер. Негативные оценки взаимоотношений с Россией пронизывают большинство учебной литературы данной страны. Т. Велиев в своей работе «История Азербайджана» [11] рассказывает о колониальной политике Российской империи, делая акцент на том, что своим указом от 16 ноября 1795 г. об охране Южного Кавказа от иранского нашествия Екатерина II предполагала осуществить политику захвата северных земель Азербайджана [11; 163]. Однако царизм не учел вольнолюбивый дух народа, который начал освободительную борьбу, проводя при этом довольно тонкую дипломатическую политику [11; 166–174]. Формирование образа врага происходит и в учебнике для 11 классов «История Азербайджана (1918–2000)» [12]. Здесь рассказывается о постоянных национально-освободительных вос-

станциях против России, об экономическом и сырьевом закабалении страны. Но еще больше поражают главы, посвященные Второй мировой войне. Авторы клеймят советское руководство за сговор с фашистской Германией, утверждая, что «у Советского руководства в отношении Азербайджана был свой грязный план», связанный с алчными намерениями И.Сталина еще больше расширить границы Советского Союза за счет политики «разделенных народов». План рассматривал переселение населения в Казахстан и Среднюю Азию. «Причина — недоверие властей к азербайджанцам» [12; 207]. Более того, судя по материалам учебника, Азербайджан был одной из основных целей Гитлера (в частности, из-за Баку, как основного нефтедобывающего узла).

Не менее циничны высказывания в данном учебнике и по вопросам распада СССР. Несмотря на то, что народ во главе с Г.Алиевым был против участия Азербайджана в референдуме, страна под давлением коммунистов все же приняла в нем участие. Итоги голосования, по мнению авторов, «были сфальсифицированы. Народ якобы проголосовал за сохранение СССР» [12; 279]. Более того, в преддверии распада Союза, «остерегаясь грядущего усиления мощи Азербайджана и тюркского мира в целом, руководство Советской империи разожгло очаг конфликта в Нагорно-Карабагской Автономной Области» [12; 268].

После всего перечисленного выше можно сделать определенный вывод о том, какое мнение о России сложится у подрастающего поколения, обучающегося по данным учебникам.

Кыргызские школьные учебники истории нового поколения, как и многие другие, созданные на территории постсоветского пространства, пронизаны духом «свободолюбия и мечтой о независимости». Эти стремления можно рассмотреть в «Истории Кыргызстана» М.К.Иманкулова [13]. Автор рассказывает о тяжелой жизни кыргызского народа под властью царской России, о непрерывающейся освободительной борьбе против колонизаторов, а позднее Советской власти, политика которой толкала народ на открытое сопротивление [13; 40]. Однако события Второй мировой и Великой Отечественной войн рассмотрены с объективных позиций. Так, виновником развязывания войны названа Германия, а «народ Кыргызстана, как и вся страна, воспринял нападение фашистов как величайшее бедствие» [13; 111].

Наиболее объективными, на наш взгляд, по своему содержанию являются учебники Белоруссии. Даже несмотря на отход от советских норм в школьной исторической литературе, в русофобии их не упрекнешь. Наиболее выгодными партнерами, судя по учебникам, являются все же европейцы, но связь со своим ближайшим соседом явно не нарушена и не омрачена циничными замечаниями в адрес совместной советской истории.

Следует отметить тот факт, что на съезде учителей и работников образования стран СНГ в Астане (26 апреля) именно заместитель министра образования Беларуси Казимир Фарино сообщил, что Беларусь намерена внести предложение о создании единого учебника истории стран СНГ [14].

Казимир Фарино обратил внимание собравшихся на расхождения, которые ярко прослеживаются в современных учебниках по истории стран Содружества. Это вызвано, скорее всего, различными политическими, экономическими, культурными взглядами стран-членов. По его мнению, над созданием единого учебника должен работать большой авторский коллектив, в который будут входить историки и политики из стран СНГ, что, в конечном итоге, и приведет к созданию объективного учебника, который бы удовлетворял амбиции каждой страны-участницы СНГ, однако в рамках исторической объективности [14].

Ситуация с учебными пособиями по истории в Молдове вообще парадоксальна. Даже после обретения независимости данная дисциплина в школах преподавалась по серии учебников «История румын». Так продолжалось на протяжении всех 90-х годов. Первые учебники отечественной истории начали появляться лишь с 2005 г., чуть позже вышел первый интегрированный учебник [15], в котором история Молдавии рассматривается через призму общеевропейской. Однако и здесь не обошлось без мифов. Так, сохранив русофобию, сюда еще прибавили и антирумынские настроения. Автор утверждал, в частности, что румынский и молдавский — это разные языки, «молдавский народ произошел от волохов», а «волохи, предки молдаван, подверглись сильному влиянию со стороны славянских колонизаторов». Эти нелепые высказывания запутали школьников настолько, что теперь лишь единицы из них выбирают предмет «История Молдовы» в качестве предмета по выбору.

Но все ли хорошо в школьных учебниках самой России? Следует начать с того, что с середины 90-х годов в школьную программу по истории стали внедрять учебники зарубежных авторов, так называемый «взгляд поверх барьеров». Среди них можно выделить книги Н.Верта «История Советского государства 1900–1991» [16], Дж. Боффа «История Советского Союза» [17], Дж. Хоскинга «Исто-

рия Советского Союза. 1917–1991», увидевшей свет еще в начале 80-х годов [18]. Однако то, что написано на страницах данных книг, просто поражает. Начать следует с введения к учебнику Дж.Хоскинга, написанного заместителем министра образования А.Г.Асмоловым. В нем говорится о том, что «история Государства Советского ещё не написана... Вот тут-то и может помочь жёсткий взгляд поверх барьеров известного английского историка» [18; 6]. А взгляд этот таков: «Если смотреть с Запада, народы Советского Союза кажутся серой, безликой и инертной массой» [18; 7]. Вот какому отношению к своей Родине учили на уроках истории в течение нескольких лет.

Первые более объективные школьные учебники российских авторов начинают появляться с середины 90-х годов. К их числу можно отнести двухтомный учебник Л.Н.Жаровой и И.А.Мишиной «История Отечества. 10 класс» [19], а также учебник А.А.Данилова и Л.Г.Косулиной «История России. XX век. IX класс» [20].

Что касается последнего, то раздел 1 «Эпилог великого процесса: Россия в 1900–1916 гг.» начинается со следующей фразы: «Реформы 60–70-х гг. XIX в. привели к бурному развитию производительных сил и окончательному утверждению капиталистического способа производства». Но дальше приводятся не вполне привычные для России термины: «преодоление разрыва», «модернизация», «индустриальное общество». А события 1917 г. охарактеризованы как «революционная бездна» [20; 15].

Гораздо больший интерес вызывают учебники А.А.Данилова и А.В.Филиппова «История России 1900–1945» [21] и «Новейшая история России. 1945–2006» [22]. В них содержатся авторские субъективные точки зрения и суждения на ряд довольно сложных вопросов. Концепция первого учебника, по словам авторов, направлена на то, чтобы сконцентрировать «основное внимание учащихся... на объяснении мотивов и логики действий власти» [21; 7]. Это выражается в оправдании массовых репрессий советских граждан в период руководства Иосифа Сталина. В своем методическом руководстве к учебнику авторы советуют педагогам, как «важно показать, что Сталин действовал в конкретно-исторической ситуации, действовал (как управленец) вполне рационально — как охранитель системы, как последовательный сторонник преобразования страны в индустриальное общество, управляемое из единого центра, как лидер страны, которой в самом ближайшем будущем угрожает большая война» [23; 131].

Не меньше шума наделал и второй из указанных учебников. Там авторы утверждают, что «Советский Союз не был демократией, но он был ориентиром и примером лучшего, справедливого общества для многих миллионов людей во всем мире... На протяжении 70 лет внутренняя политика западных стран корректировалась в пользу прав человека под немалым воздействием СССР, гигантской сверхдержавы, осуществившей социальную революцию и победившей в самой жестокой из войн» [22; 6].

Однако в целом, несмотря на нападки либералов, которые говорят о чрезмерном государственном уклоне данного учебника, он содержит в себе ряд объективных оценок по вопросам современной политики российского руководства. В частности, это можно наблюдать в главе 6 «Суверенная демократия» [22; 420–482], где даны оценки деятельности В.В.Путина.

В российских школьных учебниках появилось много новых сюжетов, связанных с присоединением народов, не желавших добровольно входить в состав Российской империи. Признается теперь и неравноправное положение народов внутри империи, которое было законодательно оформлено и порождало постоянные конфликты, но еще недостаточно выявляются негативные последствия национальной политики.

В целом можно сказать, что содержание школьных учебников нового поколения по истории на постсоветском пространстве вызывает серьезные опасения. Во-первых, это связано, со все возрастающей мифологизацией, искажением фактологического материала, снижением роли России в истории каждой отдельно взятой страны, выставлением ее в роли жесткого агрессора. В российских учебниках до сих пор прослеживается идея своеобразной цивилизаторской миссии России в отношении малых народов. Отсюда обратное отношение — России приписываются все собственные неудачи, беды, укореняются чувства исторической ущемленности, возникает упоение заслугами своего народа перед человечеством. Во-вторых, ярко выраженные этноцентристские настроения способствуют ухудшению межнациональных отношений, что может привести к серьезным последствиям. Ведь от того воспитания, которое получит подрастающее поколение, во многом зависит стабильность не только одного государства, но и всего мира в целом. Создавая учебники, нужно помнить о том, что они должны не разъединять, а объединять людей.

Список литературы

- 1 *Гнаткевич Э.* Украинский язык для начинающих. — Киев, 1992.; *Гнаткевич Э.* От Геродота до Фотия // Вечерний Киев. — 1993. — 26 янв.; *Плачинда С.* Словарь древнеукраинской мифологии. — Киев, 1993. <http://semitology.lugovsa.net/elephants/ukranian.htm>; Украинский парубок Атилла. <http://rusk.ru/newsdata.php?idar=175444>
- 2 *Бирюлев И.М.* Всемирная история. Часть первая. Новое время (XVI – конец XVIII в.). Учебник для 8 кл. средн. общеобразов. шк. — Запорожье: Просвіта, 2002. — 320 с.
- 3 *Струкевич О.К.* Історія України. Підручник для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — Київ: Грамота, 2009. — 288 с.
- 4 *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новейшая история Украины. Часть вторая (1939–2001): Учебник для 11-го кл. сред. общеобразоват. завед. — Киев: Генеза, 2001. — 380 с.
- 5 *Власов В.С., Данилевская О.М.* Введение в историю Украины. Учебник для 5-х кл. общеобразоват. шк. — Киев: Генеза, 2002. — С. 250 / *Власов В.С., Данилевська О.М.* Вступ до історії України: Підруч. для 5 кл. загальноосв. навч. закладів. — Київ: Генеза, 2002. — 250 с.
- 6 *Давлетов А.Р., Космина В.Г., Мороко В.Н.* Всемирная история. Новейший период. 1939 — конец 90-х годов. Учеб. пособие для 11 кл. средн. общеобразоват. шк. — Запорожье: Просвіта, 2001. — 215 с.
- 7 История Латвии: XX век. — Рига: Jumava, 2005. — 474 с.
- 8 *Mart Laar, Lauri Vahtre.* Lahi Ajalugu in gymnaasiumile. Tln, Avita / Март Лаар. Новейшая история в средней школе. — Таллинн: Авита, 1997. — 192 с.
- 9 *Андрес Адамсон, Сулев Валдмаа.* История Эстонии. Учебник для гимназии. — Таллинн: Колибри, 2000. — 239 с.
- 10 *Kasperavičius A., Jokimaitis R.* Naujausiuju laikų istorija. — Vilnius: Kronta, 1998. — P. 329 / Касперавичус А., Йокимайтис Р. Новейшая история. — Вильнюс: Кронта, 1998. — 329 с.
- 11 *Велиев Т.* История Азербайджана (вторая половина XVII – первая треть XIX вв.). Учебник для 9 кл. общеобразоват. шк. — Тахсил, 2001. — 239 с.
- 12 *Гандилов С., Мамедов И.* История Азербайджана (1918–2000). — Чашыоглу, 2002. — 285 с.
- 13 *Иманкулов М.К.* История Кыргызстана XX–XXI вв. Учебник для 9 кл. ср. шк. — Китеп, 2006. — 278 с.
- 14 *Прудникова.* Нужна ли СНГ единая история? // Общество. — 2010. — Апр. [//naviny.by/gubrics/society/2010/04/27/ic_articles_116_167602/](http://naviny.by/gubrics/society/2010/04/27/ic_articles_116_167602/)
- 15 *Попович К., Попович А.* История. Средние века, Молдова в контексте всеобщей истории. Учебник для 6 кл. — Кишинев: Lumina, 2006.
- 16 *Верт Н.* История Советского государства. 1900–1991. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 544 с.
- 17 *Дж. Боффа.* История Советского Союза: В 2 т. — М.: Междунар. отношения, 1990. — 561 с.
- 18 *Хоскинг Дж.* История Советского Союза. 1917–1991: Пер. с англ. П.Куценкова. — Смоленск: Русич, 2001. — 496 с.
- 19 *Жарова Л.Н., Мишина И.А.* История отечества (1900–1940). — СПб.: СМИО Пресс, 1998. — 416 с.
- 20 *Данилов А., Косулина Л.* История России. XX век. Учебник для 9-го кл. общеобразоват. учреждений. 4-е изд. — М.: Просвещение, 1995. — 366 с.
- 21 *Филиппов А.В., Данилов А.А.* История России. 1900–1945 гг. Учебник для 11 кл. — М.: Просвещение, 2009. — 448 с.
- 22 *Филиппов А.В.* Новейшая история России. 1945–2006 гг. — М.: Просвещение, 2007. — 496 с.
- 23 *Филиппов А.В., Данилов А.А.* История России. 1900–1945 гг. Метод. пособие. — М.: Просвещение, 2009. — 208 с.

Л.Л.Батурина, И.Ю.Фалежинская

ТМД мектептерінде тарихты оқыту әдістері

Мақалада посткеңестік кеңістіктегі тарих жөніндегі мектеп оқулықтарының мазмұнындағы дау-дамай тудыратыны жайлы айтылады: этноцентризм, практологиялық материалды бұрмалау, Ресейді қатаң агрессор рөлінде сипаттау. Ресейлік оқулықтарда Ресейдің кіші халықтарға деген ерекше ағартушылық миссиясы байқалады, ұлттық саясаттың кері салдары жеткіліксіз түрінде көрінеді. Осының барлығы өткен тарихты бұрмаланған күйінде қабылдауға ғана емес, сонымен қатар халықтардың бір-бірінен алшақтауына әсерін тигізеді.

L.L.Baturina, I.Y.Falezinskaya

History teaching in schools of the CIS

The article notes that the content of school textbooks on the history of the post-Soviet area causes serious concerns: ethnocentrism, distortion of the practical material, representation of the Russia as a cruel aggressor. In fact, the Russian textbook follow the idea of a special civilizing mission of Russia in regard to small peoples; the adverse effects of the national policy are not identified. All that conduces not only to the deformed perception of the historical past but also to the social distance between people.

**АКАДЕМИК Е.А.БӨКЕТОВ АТЫНДАҒЫ ҚарМУ-дың БҮКІЛӘЛЕМ ТАРИХЫ
ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР КАФЕДРАСЫНЫҢ ПРОФЕССОРЫ Т.Ғ.К.
А.Н.ТЕЛҒАРИННЫҢ 75 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА АРНАЛҒАН «XXI ҒАСЫРДАҒЫ
ӘЛЕМДІК ТАРИХТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ» АТТЫ ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ КРУГЛОГО СТОЛА «АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВСЕМИРНОЙ
ИСТОРИИ В XXI ВЕКЕ», ПОСВЯЩЕННОГО 75-ЛЕТИЮ К.И.Н. ПРОФЕССОРА
КАФЕДРЫ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ
КарГУ ИМ. АКАДЕМИКА Е.А.БУКЕТОВА А.Н.ТЕЛЬГАРИНА**

К.Т.Жумагулов

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

Об изучении всеобщей истории в Республике Казахстан

В статье рассмотрены некоторые аспекты преподавания всеобщей истории. Автором исследованы такие проблемы преподавания всеобщей истории в Казахстане, как неразвитая источниковая база, отсутствие четкой периодизации в историографии и т.д. Сделан вывод о необходимости повышения качества обучения гуманитарным наукам. Отмечено, что важнейшей задачей по всеобщей истории в Казахстане является углубленная разработка истории Центральной Азии и Евразии с древности и до наших дней.

Ключевые слова: Республика Казахстан, ООН, международные организации, суверенная республика, историческая наука, историческое образование, всемирная история, советское время, история, исторический факультет.

С обретением независимости, став членом ООН и многих других международных организаций, суверенная Республика Казахстан должна располагать своим собственным научно-исследовательским и преподавательским корпусом по одному из основных направлений исторической науки и исторического образования — всемирной истории. Специалисты по всеобщей истории призваны изучать прошлое и настоящее различных регионов земного шара, прослеживая взаимосвязь народов, государств, эпох, культур в глобальном всемирно-историческом процессе.

В советское время изучение всемирной истории было монополией центра. Кадры для неё готовились в основном в Москве, Ленинграде, Киеве и других местах. Но теперь мы не можем уповать на то, что за нас её будут писать другие. Казахстан, как независимое государство, член мирового сообщества, создающий и собственное образовательное и научное пространство, должен располагать своим центром по подготовке соответствующих кадров. Нельзя «вариться в собственном соку», нужен отказ от изживающих себя догм и стереотипов в исторической науке. Необходимо научное сотрудничество, живой обмен мнениями по вопросам как мировой, так и национальной истории, проблемам периодизации всемирной истории, исторических закономерностей, общего и отличного в развитии того или иного региона, государства, этноса, взаимосвязи эпох, культур и др. Историю цивилизаций нужно изучать в непрерывной связи, как единую цепь мировой истории. Только так можно объяснить закономерность исторического развития.

Исследованием проблем всемирной истории занимаются и должны заниматься, главным образом, в ведущих университетах нашего государства, где есть кафедры всеобщей или всемирной истории. Это, прежде всего, КазНУ им. аль-Фараби. Кафедра всемирной истории исторического факультета здесь уже зарекомендовала себя как центр по подготовке конкурентоспособных специалистов выс-

шей квалификации по всемирной истории в Республике Казахстан. Кафедры всеобщей (всемирной) истории функционируют также в КарГУ им. Е.А.Букетова, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, КазНПУ им. Абая, КазГосЖенПУ, ВКГУ, ЮКГУ, МКТУ, Семипалатинском, Актюбинском, Северо-Казахстанском и других университетах.

Определенную положительную роль в подготовке кадров по всемирной истории играет диссертационный совет при КазНУ им. аль-Фараби по защите кандидатских и докторских диссертаций, в том числе и по всеобщей истории. Кафедрам и докторам наук по всемирной истории необходимо обратить большее внимание на подготовку кадров высшей квалификации для всех регионов нашего государства.

Годы независимости, конечно, не такой уж большой отрезок времени. Тем не менее в условиях деидеологизации и деполитизации исторической науки, в век интеграционных процессов нам необходимо сделать попытку поиска новых путей анализа тех или иных важнейших теоретических и методологических проблем.

Для плодотворного занятия вопросами всемирной истории специалистами разных уровней у нас нет должной источниковой базы. Поэтому необходимы стажировки и командировки в зарубежье, а также консультации по проблемам всемирной истории, чтение лекций наших специалистов в ближнем и дальнем зарубежье, приглашение ведущих ученых разных стран в наши университеты. Например, в качестве опыта подобного сотрудничества можно привести совместную работу по изучению проблемы «Евразия в древности и средние века» между кафедрой всемирной истории КазНУ им.аль-Фараби и Институтом тюркологии и стран Центральной Азии Геттингенского университета Германии.

Перед студентами, магистрантами, докторантами PhD и преподавателями регулярно выступают известные учёные-историки Германии. Это профессора М.Майер, К.Гества (Тюбингенский университет), Т.Шмитт (Бременский университет) и другие. Научную стажировку по темам диссертаций в Тюбингенском университете прошли докторанты PhD кафедры всемирной истории А.Сыдыков, А.Оспанова, Н.Абдимомынов.

Одной из существенных проблем исторической науки была и остается проблема периодизации как мировой, так и национальной истории. Как известно, периодизация — это установление хронологически последовательных этапов в общественном развитии. И в основу выделения этих этапов должны быть положены решающие факторы, эпохальные события, общие для всех стран или для ведущих государств мира. В целом всемирную историю можно разделить на четыре основных периода.

Древний мир (с конца IV тыс. до н.э. и до начала Великого переселения народов в 70-х годах IV в. н.э.).

Средние века (период от начала Великого переселения народов и до Английской буржуазной революции сер. XVII в.).

Новое время (от английской буржуазной революции XVII в. до 1918 г., т.е. до окончания Первой мировой войны).

Новейшее время (1919 г. и до наших дней).

В русской историографии, вслед за рядом направлений европейской медиевистики, концом эпохи древней истории и началом средних веков было принято считать 476 год. Эта дата, фигурировавшая и в советской историографии, которая осталась и в нынешней российской, и, конечно, стран СНГ, — скорее, условная — год низложения последнего западоримского императора, чем крупное историческое событие. Предпосылки были заложены веком раньше, с момента начала Великого переселения народов в Евразии и Европе в 375 г., когда гуннские вторжения всколыхнули весь евразийский континент, Европу, имевшие далеко идущие последствия по глобальности и масштабам, способствовавшие переходу от одной эпохи к другой, от одной цивилизации к другой. Это и было эпохальным событием, общим для всех государств Европы и Азии. Поэтому мы с большим основанием можем датировать начало средневековой истории именно с конца IV в. (375 г.) — начала Великого переселения в Евразии. Такой подход к вопросу о конце истории древнего мира и начале средневековой истории был одобрен, в частности, на международных конференциях, проведенных в КазНУ им. аль-Фараби, и отражен в типовой программе по истории средних веков, разработанной и изданной прежде кафедрой истории древнего мира и средних веков КазНУ для всех гуманитарных специальностей университетов Республики Казахстан. Программа одобрена МОН РК.

Важнейшей задачей всеобщей истории в Казахстане должна стать углубленная разработка истории Центральной Азии, Евразии, начиная с древности и до наших дней. Хотелось бы в этой связи обратить внимание на следующее обстоятельство. За последние годы я углубленно занимаюсь и исто-

рией гуннов в Европе, поскольку это и начало средневековой истории, пример взаимодействия истории Востока и Запада, но это и история Центральной Азии, начала тюркской истории, а следовательно, и ранней истории Казахстана [1]. Однако следует отметить, что в русскоязычной литературе, включая и советскую медиэвистику, история гуннов в Европе почти не освещалась. По-видимому, здесь сказалось и влияние ряда поколений западноевропейских авторов, характеризовавших движение гуннов как некое движение «азиатов», уничтожавших, якобы, европейскую культуру.

Для серьёзного занятия проблемами всемирной истории специалистам необходима и соответствующая лингвистическая подготовка, т.е. знание классических и современных западных и восточных языков. Так, например, при реконструкции истории Гуннской державы в Евразии, Европе нами используются в качестве источников сочинения прежде всего позднеантичных и раннесредневековых авторов (хроники, истории, папская переписка и др.), которые по большей части составлены были на латинском языке, а также и древнетюркские источники. Вместе с тем нужно привлекать данные археологии, этнологии, лингвистики, антропологии и других смежных научных дисциплин.

За время векового существования в Европе, Евразии (IV–V вв.) в бурную эпоху Великого переселения народов Гуннская держава с центром в Паннонии объективно оказала своё воздействие на судьбы европейской истории в плане перехода к новой эпохе и цивилизации средних веков. Войны и противостояния гуннов с Западно-Римской империей ещё более расшатывали последнюю, приближая её падение. Это событие произошло в 476 г., когда последний Западно-римский император был смещен предводителем наемников Одоакром — сыном Эдеко, занимавшим в своё время высокое положение при Атилле.

После падения Римской империи шире раздвигается полоса цивилизации, и она находит развитие в регионах Севернее Альп — Западной, Центральной, Северной и Восточной Европе. Возрастает значение собственно «Европы» как таковой, пришедшее на смену старой Римской империи, Германские, кельтские и другие общности заполняют тот «вакуум», который образовался после гуннских вторжений. После Атилы на историческую арену приходит другая выдающаяся личность I тысячелетия — Карл Великий — император Франкской империи с центром в Париже и Аахене. Эта держава Каролингов на Западе положила начало складыванию трех будущих крупных европейских государств — Франции, Германии, Италии.

В связи с рассматриваемой периодизацией всемирной истории хотелось бы обратить внимание ещё на следующее обстоятельство. В западной историографии, в том числе в советской, всегда говорилось о передвижениях германских, кельтских и других племен на Западе в эпоху Великого переселения народов, которое, как мы уже отметили, началось с движения гуннов на запад евразийского континента. Но ведь почти такое же явление можно наблюдать и на примере Востока. Я имею в виду прежде всего передвижения арабов и арабские завоевания в Азии, Африке и Европе VI–VIII вв., которые также были эпохальным событием по своим масштабам и последствиям для всемирной истории. В новых условиях специалистам-всеобщникам Казахстана необходимо обратить на это должное внимание в своих исследованиях.

И далее, в самой истории Европы, Евразии специалистам по всемирной истории нужно начать систематическое изучение давно назревших проблем истории тюркского мира этого периода. Прежде всего, это история Аварского каганата VI–VIII вв., тюркоязычных авар, пришедших с евразийских степей на места прежних гуннских поселений в Паннонии. Здесь и в пограничных с нею местах была основана мощная держава — Аварский каганат, игравший значительную роль в международных отношениях раннего средневековья.

Материалы археологии последних десятилетий XX – нач. XXI в. свидетельствуют о хозяйстве, ремеслах, материальной культуре Аварского каганата. Авары принесли с востока два связанных друг с другом нововведения: железные стремена и сабли однолезвийные, слегка изогнутые клинки, предназначенные для нанесения скользящего удара. Со времен кагана Баяна известны археологии последних десятилетий XX в. богатые захоронения вождей, знатных людей, в частности, в районах между Тиссой и Дунаем [2].

Необходимы специальные исследования и по истории болгар и хазар после распада Тюркского каганата, прежде всего такие аспекты, как род Ашина, род Дуло, Хан Аспарух и Дунайская Болгария, Хазарский каганат, хозяйство и общественный строй, взаимоотношения с Византийской империей, экономика, внешняя и внутренняя торговля, религиозные представления.

Назрела необходимость и в объективном показе истории Запада и Востока времен крестовых походов. До сих пор советская наука освещала эти страницы истории с евроцентрических позиций. Не-

обходимо показать глубокие предпосылки и подлинные причины крестоносных войн на Востоке, а также итоги и объективные их последствия. Следует заострить внимание и на истории мамлюкского государства и кипчаков, в том числе в период правления султана Бейбарса, на основе всестороннего анализа исторических свидетельств и специальной литературы на иностранных языках.

Специалисты должны многое сделать и по детальному изучению истории Золотой Орды, которая первоначально входила в состав огромной Монгольской империи. Орда долгое время была самым сильным государством Центральной Азии и Восточной Европы. Помимо степных просторов Казахстана, среди ее владений были Русь, Хорезм, Крым, Северный Кавказ, Западная Сибирь. С золотоордынским двором пытались поддерживать дружеские связи европейские короли и римские папы, византийские императоры и турецкие султаны. Свидетельством этому являются, в частности, жалованные грамоты золотоордынских ханов Тохтамыша польскому королю Ягайле, Улуг-Мухаммада — турецкому султану Мураду II, сохранившиеся до нашего времени и мн. др. Необходимо тщательно изучать свидетельства письменных источников, в том числе на иностранных языках западного и восточного происхождения, с привлечением данных археологии, этнологии, лингвистики и других смежных наук.

Изживая прежние стереотипы, следует сделать большой акцент на проблемы мировой культуры и мировых цивилизаций в целом, начиная с древности, средних веков и вплоть до наших дней — здесь и античная культура Древнего мира, Ренессанс на Западе и Востоке, эпоха Просвещения и др.

Необходимо обратить особое внимание на качество обучения не только историков, но и всех гуманитариев. В актовой лекции перед студентами и преподавателями КазНУ им. аль-Фараби Глава государства подчеркнул значение и гуманитарной составляющей. Слова Н.А.Назарбаева о том, что каждый современный казахстанец должен читать в оригинале произведения М.Ауэзова и У.Шекспира, владеть, как минимум, тремя языками, были восприняты с воодушевлением [3]. Следует создать на государственном языке и полноценный фонд гуманитарного образования на базе лучших достижений мировой научной мысли, культуры и литературы.

В пределах статьи автором обозначены лишь некоторые основные задачи в изучении всеобщей истории в университетской науке Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 См. *Жумагулов К.Т.* Гунны в Европе. К современной постановке и трактовке проблемы // Вестн. КазГУ. Сер. История. — 1998. — С. 35–37; Поход Аттилы в Галлию // Вестн. КазГУ. Сер. История. — 1999. — № 15. — С. 130–138; Завоевание Аттилой Северной Италии // Вестн. КазГУ. Сер. История. — 2000. — Вып. 16. — С. 3–14; Ғұндар алғашқы еуразиялықтар еді // Қазақ әдебиеті. — 2002. — № 15. — 14–15-б.; Гунны и ранняя история Казахстана // Вестн. КазГУ. Сер. История. — 2002. — № 1(24). — С. 3–7; Материальная культура и военное искусство гуннов в экспозиции исторического музея города Шпейера (Германия) // Вклад ученых КазНУ им. аль-Фараби в реализацию программы «Культурное наследие»: достижение и перспективы развития. — Алматы: Изд. КазНУ, 2009. — С. 17–19 и др.
- 2 *Жумагулов К.Т.* К истории Аварского каганата // Проблемы исторической науки: состояние и перспективы. — Караганда: Гласир, 2009. — С. 221–226.
- 3 *Назарбаев Н.А.* Казахстан в посткризисном мире: интеллектуальный прорыв в будущее // Казахстанская правда. — 2009. — 14 окт.

К.Т.Жұмағұлов

Қазақстан Республикасындағы жалпы тарихты зерттеу туралы

Мақалада жалпы тарихты оқытудың кейбір қырлары қарастырылады. Автор Қазақстанда жалпы тарихты оқыту барысында кездесетін бірқатар қиындықтарға тоқталады: деректік базаның өз деңгейінде болмауы; тарихнамадағы кезеңге бөлу мәселесінің шешілмеуі т.б. Барлық гуманитарлық бағыттағы білімнің сапасына көңіл бөлу қажет деген тұжырым жасалады. Қазақстандағы жалпы тарихтың басты мақсаты ретінде Орталық Азия мен Еуразияның көне заманнан бастап бүгінгі күнге дейінгі тарихын терен зерттеу керектігі анықталады.

К.Т. Zhumagulov

Study of world history in Kazakhstan

In article some aspects of teaching of general history are considered. The author stops on such problems of teaching of general history in Kazakhstan as undeveloped source base, absence of an accurate periodization in a historiography etc. One of the central conclusions of the author is position about necessity of improvement of quality of training to the humanities. As the major problem of general history in Kazakhstan profound working out of history of the Central Asia and Eurasia from an antiquity and is defined up to now.

В.В.Горовой

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова***К вопросу о классическом полисном пути формирования внешнеполитической доктрины: Перикл**

В статье проанализированы начало, подъем, взлет и закат внешнеполитической доктрины Перикла. Автором отмечено, что перспектива внешнеполитической доктринальности по-афински сменилась базирующейся на Пелопонесской войне доктринально-идеологической конструкцией историка Фукидида. Определено, что в перспективе развития внешнеполитической доктрины важен учет связи научной доктрины и личного опыта.

Ключевые слова: Афины, Перикл, внешняя политика, доктрина, политика, судебный спор, старцы, греко-персидские войны, новая эпоха, партия.

В предыдущих исследованиях речь шла о формате внешнеполитической доктрины Фукидида [1] и появлении её у Солона как формы доктринерской диалектики [2]. Практика развития внешнеполитической доктрины относится к середине V в. до н.э. (60 – 30-е годы до н.э.). Центр тяжести практической диверсификации внешнеполитических взглядов и их конфигурации пришелся на риторический опыт Перикла — «первого мужа» Афин с 444 по 426 гг. до н.э. [3].

Конечно, ораторы в Афинах были и до Перикла: несомненен ораторский дар Фемистокла, Аристида, отца Перикла Ксантиппа. Но все они наследовали в основном Солону, который риторику с молодых ногтей соотносил с поэзией (речь о возобновлении войны за Саламин, например, была просто поэтическим произведением). Прозаические же речи были довольно безыскусны, несли часто отпечаток гомеровского судебного спора старцев из-за двух золотых талантов по делу о мести. Старцы прозу суда старались закончить побыстрее, ибо, во-первых, надо было стоять (в то время, когда хотелось сидеть на гладко отесанных камнях в силу возрастных ограничений), а во-вторых, держать скипетр, который долго держать было неприлично, ибо Зевс даровал (по Гомеру) его лишь басилеям, но отнюдь не старцам. Басилеи всегда хвалились участием в советах (кроме военных подвигов). Так что риторика от VIII в. до н.э. до VI–V вв. до н.э. могла развиваться лишь в контексте чрезвычайных обстоятельств [4].

Греко-персидские войны в этом плане развития речевой практики в народном собрании были лишь катализатором типа предыдущих крупных войн архаики (Лелантской, Священной и т.д.).

Новая эпоха политической борьбы началась между партиями аристократов и демоса, в которой за будущее двадцатилетие и взошла звезда Перикла. В правовом отношении, кроме эпохи законов, наступило время псефизм — постановлений народного собрания, которые были похожи на римские плебисциты [5]. Вот только они не могли стать законами, ибо предшественник Перикла Эфиальт отобрал у греческого сената (ареопага) все формы одобрения, передав их непостоянной экклесии — народному собранию, то принимавшему псефизму, то отменявшему её. В связи с данным сюжетом дело дошло до того, что покровительница Афина родилась по новой мифологии из головы Зевса, а освящать демократические законы стала просто богиня Демократия, отсутствующая в прежней мифологии.

Такой политико-культурный режим должен был дать перспективу нового политического руководства, способствовать переоценке прежних взглядов (по Солону) на государство Афин как «ионий-

скую землю», обновившуюся в своем первенстве «среди других ионийских земель» старую концепцию лидерства. Только в V в. до н.э. для Афин актуально стало освящение этой «первой земли» присутствием на ней единого сообщества.

В аспекте отношения «земли людей» как оппозиции внутренней и внешней политики в первой половине V в. до н.э. ещё не было: попытка драматизации этого отношения появляется у Софокла в драме «Антигона» (442 г. до н.э.). Правитель Креонт в ней своеобразно спорит со своим сыном Гемоном. Его позиция — позиция не царя, не тирана, но одного мужа, как управленца какого-то, но не «собственного народа». Гомеровский герой Ахиллес царю бацилею Агамемнону бросил бы в этом случае упрек: «Царь — пожиратель народа...». Но Креонту — правителю Фив, организовавшему отражение натиска семи сопредельных ратей, такая характеристика равна проклятию всего царского рода (а Кодриды, как цари в Афинах, этого явно не заслужили). И вот тут в полемике между афинизированными Гемоном и Креонтом возникает дилемма в Афинах Ионийской земли: Гемон на упрек Креонта: «мой народ, — говорят цари», — отвечает: «Попробуй-ка царем державным быть в пустыне (не над обществом. — В.Г.)». Так, в Афинах доктринирована новая связь не первой и других Ионийских земель, а земли и людей как чего-то нового, что отдельно во внутренней и внешней политике требует разных подходов. Афинский демос настолько увлекся этим новым процессом осмысления, что на следующий год после постановки «Антигоны» избрал Софокла стратегом, даже не думая о том, может ли драматург Софокл командовать гоплитами или триерами...

Однако к тому времени в качестве первого стратега, задумывающегося над новым соотношением внутренней и внешней политики, постоянно (с 446 г. до н.э.) стал избираться Перикл, аристократ, поставивший себя на службу демосу. В конце 70-х годов он выступил на политическую арену никем иным как... хорэгом у Эсхила с его трилогией, куда органично входила трагедия «Персы». Именно этот первый политический шаг поставил перед Периклом новую дилемму внутренней и внешней политики полиса: война, кроме преимуществ постмиграционного присвоения и полисного приобретения, оказалась ещё (с позиции матери персидского царя) разорением, гибелью войска, крушением политических планов (на примере персов).

Выход из этой ситуации для греков (по Периклу) был в изменении внутривнутриполитического устройства с существенным переводом этой внутривнутриполитической новизны во внешнеполитический эффект. Перикл на этом пути был ещё не духовным, но политическим соратником Эфиальта (Перикл и Эфиальт 464/3 гг. до н.э. были избраны в коллегию стратегов). Афины в это время были в режиме Грекоперсидских войн и политического преобладания проспартанской партии во главе с Кимоном. Тот пытался всеми мерами возродить союз Спарты и Афин (без затрагивания основ Пелопоннесского и Афинского морского союзов) для продолжения страдания персидских знатных жен по Эсхилу. Однако спартанцы высокомерно отказались от помощи афинян во главе с Кимоном в борьбе с восставшими илотами — и политическая группировка аристократов для себя потеряла вес в народном собрании, как Кимон ни пытался, открыв свои поместья, раздачей продуктов привлечь демос на свою сторону. Возобладала (после смерти Аристида) не позиция граждан, которые по Аристиду были равными среди равных, собирающих с нивы благоразумия советов добрых жатву — возобладал союз гемон-периклов и корабельного демоса, во главе которого стал Эфиальт (вскоре из-за забегания вперед погибший от рук какой-то аристократической тайной гетерии). Перикл после этого несколько отошел от дел в начале 50-х годов V в. до н.э., предоставив демагогам во главе демоса самим ошибаться по поводу внешнеполитических действий. Те к 455 г. до н.э. потеряли эскадру на поддержке восстания Инара в Египте. Тогда и начинают вырисовываться контуры внешнеполитической доктрины Перикла не как одного из стратегов, а как первого стратега Афин.

Во-первых, он создает первую международную (межполисную) гетерию, куда входят не видные представители знати, а знатные и талантливые афинские ксены (граждане из других полисов, постоянно живущие в Афинах), среди которых Геродот, Анаксагор, Пратогор, Гипподам, даже ионянка из Милета Аспазия и др. Во-вторых, Перикл разрывает линию наследования внешней политики рода Алкмеонидов (которому и принадлежал сам), ориентирующейся на жречество и оракул в Дельфах. Теперь Афины должны, по мнению Перикла, в какой-то мере занять место Дельфов в Греции (Афинский акрополь, представляющий значение Афин посредством архитектурных украшений центральных храмов, — конкурент дельфийских храмов и сокровищниц).

Конечно, не обошлось и без доктринерских «довесков»: чтобы не оказаться (по Гемону) спорящим с отцом Креонтом в пустыне, в 451 г. до н.э. Перикл провел закон, по которому афинскими гражданами должны были считаться те, кто подтвердит урожденность по афинскому отцу и матери. За-

кон предполагал устранение с перспективного политического горизонта лидера афинских аристократов Кимона, который, в это время возвратившись из изгнания, нашел правильный алгоритм афинской стратегии на Кипре и в Малой Азии, проведя последнюю победоносную кампанию Греко-персидских войн. Но доктринерство тем и плохо, что указывает и противникам в политической игре ходы против самого доктринера: предполагаемое судебное преследование сыновей Кимона как неграждан Афин вызвало затем реальное судебное преследование самого Перикла и Аспазии. Так что новые доктринальные веяния наследника Солона шли рука об руку с недостатками доктринерских заблуждений (устойчивая недостаточность взаимосвязи доктрины и доктринерства в методическом плане).

Однако пока все шло хорошо: аристократ Калий, руководствуясь тогдашней практикой переговоров греков с восточными владыками, изложив условия афинян, заключил мир с Артаксерксом, который просто кивнул головой, одобряя эти условия. На следующий же год Перикл предложил пик своей внешнеполитической доктрины: греческий мир избавлялся от равновесия религиозно-аристократического союза вокруг Дельфов, военно-войсковой симмахии с центром в Спарте и корабельной симмахии с центром в Афинах. В 448 г. до н.э. во все стороны были посланы двадцать «пятидесятилетних» для составления условий по созыву нового общеэллинского конгресса по поводу завершения Греко-персидских войн.

Но и здесь Перикл совершил, при верном ходе развития внешнеполитической доктрины, доктринерскую ошибку: он предложил в экономическом плане восстановления сожженных персами святынь коллективные жертвоприношения в наиболее значимых храмах Греции по поводу победы над Персами. Вместо решения вопроса в 448 г. до н.э. разразилась малая Пелопоннесская война, в ходе первых действий которой афиняне взяли Дельфы, выгнали жрецов Аполлона и передали заботу о жертвоприношениях фокидянам. Те, конечно, потеряли это право на следующий год (из-за спартанцев), но именно в 448 г. до н.э. афиняне могли предоставить для важных жертвоприношений наибольшее количество священных мест. Вот только везде возглавлять жертвенные процессии предполагались именно афиняне, ибо в Дельфах они смогли записать на боку железного волка (в пику надписи на лбу волка, сделанной спартанцами) право на Промантейю — это самое жертвоприношение. Поэтому после потери Дельфов сюжет выбора мест великих жертв по поводу торжественного завершения Греко-персидских войн отпал сам собой. «Пятидесятилетние» потеряли доктринальный смысл своего посольства и вернулись в Афины, сославшись на противодействия спартанцев и местных олигархов. Доктринальный ход Перикла был сорван, и проинициированная Афинами правовая ситуация исчезла. Афины не смогли стать вместе с Периклом основой нового общегреческого союза.

В дальнейшем внешнеполитическая доктрина Перикла покатила в своем творческом масштабе по наклонной к доктринерскому тупику. Афины все явственнее становились не вершиной и школой греческого мира, а его Архэ — Началом (по нашему — империей), увеличившим взимание денег с союзников для просто духовно-культурной орнаментики Афин, местом не инициативы великих жертвоприношений, а образцового представительства эллинской культуры в Средиземноморье [6]. Однако сами афиняне не были посвящены в планы внешнеполитической доктрины Перикла и считали, что это и есть основная задача и предназначение Афин.

Последний ход во внешнеполитическом доктринальном сюжете — это посылка в 443 г. до н.э. на Итальянский полуостров афинской колонии Фурии. Для этого Перикл пожертвовал и частью своей гетерии, куда были посланы Геродот, Гипподам, Лампон. Однако и это не добавило Афинам значимости в греческом мире: основное население Фурий составили представители дорийцев, а не ионийцев. Завершающим же культурным ходом Перикла, как воспоминанием о его доктрине, была экспедиция в Причерноморье. Увы, экспедиция смогла удачно демократически сказаться на олигархии в Синопе: там появилась демократия. Лично Периклу такая версия не понравилась настолько, что он пытался попрактиковать свою внешнеполитическую доктрину в соседнем небольшом Амисе. Там он стал ойкистом, но не под именем Перикл, а как Афинокл, и переименовал Амис в Пирей, а Пирей был портом при Афинах [7; 149]. Вот только новых Афин при этом Пирее появиться просто не могло, за них могла сойти лишь сама афинская эскадра в море, как воспоминание о Фемистокловом тезисе о «полисе без территории» (да и то временно). В дальнейшем подвиги «плавающих Афин» Перикла вообще никем не освещаются, ибо Боспорское царство, куда заплывал Перикл, и до этого было союзником Афин, но явно не стало после посещения ни Синопой-демократией, ни Пиреем.

Последним отблеском Перикловой внешнеполитической доктринальности стали изменения в образах амазонок в художественной культуре Афин. Раньше они были атакующими, а афиняне от них удачно отбивались. С 40-х годов V в. до н.э. амазонки, особенно на краснофигурной керамике,

изображаются в виде обороняющейся стороны, которую успешно атакуют греческие герои. Скорее всего, это и есть попытка последнего, уже доктринерского плана, предположения будущего взаимодействия Запада и Востока по-афински (именно так поняли афиняне идею эскадры Перикла около Амиса и реки Термодонт, где располагалось древнее, с точки зрения греков, поселение Амазонок).

Внешнеполитическая доктрина Перикла, таким образом, испытала начало, подъем, взлёт и закат своего существования. В дальнейшем перспектива внешнеполитической доктринальности по-афински сменилась базирующейся на Пелопоннесской войне доктринально-идеологической конструкцией историка Фукидида [8].

Список литературы

- 1 Горовой В.В. Солон как основоположник древнегреческой внешнеполитической доктрины... // Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики: Сб. науч. тр.: В 2-ч. — Ч. 1. — Киров, 2009. — С. 12–15.
- 2 Горовой В.В. Фукидид и осмысление внешнеполитической доктрины государства // Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики: Сб. науч. тр.: В 2-ч. — Ч. 1. — Киров, 2008. — С. 21–24.
- 3 Перикл изучался с любых позиций, в контексте развития истории древней Греции и роли афинско-спартанского соперничества в установлении политической гегемонии. Но доктрина гегемонии изучалась во взаимодействии монархии и демократии. Речь идет о закладывании основ полисной внешнеполитической доктрины по линии выдающихся людей Афин: Солона, Перикла, Фукидида. Конкретному изучению подлежит эволюция внешнеполитической доктрины от Солона к Фукидиду посредством учета поиска её в ранней трагедии, Аристидом и по опыту Перикла.
- 4 Например, участие полиса в войне или избегание этого участия (если силы воюющих были неравны, их могли корректировать посредством проведения межобщинных советов).
- 5 Подробнее о соотношении закона и псефизмы: Ober J. Mass and Elite in democratic Athens: Rhetoric Ideology and the Power of the People. — Princeton, 1989. Но там речь шла о развитии не доктрины, а политической программы демоса Афин, которую Перикл лишь обслуживал.
- 6 Подробнее о трансформации: Строецкий В.М. Полис и империя в классической Греции. — Нижний Новгород, 1991. — 402 с.
- 7 Суриков И.Е. Перикл, Амис и амазонки // Из истории античного общества. — Нижний Новгород, 1999. — С. 147–152.
- 8 Ученые считают речь Перикла над могилами павших воинов не доктриной, а изложением развития предвоенной программы Афин (Thuc., II, 36–41). Последующие ораторы ориентировались на эту речь, с извинениями за приблизительность в изложении её историком Фукидидом. Но это не изложение внешнеполитической доктрины Перикла, которая изучена в данной статье.

В.В.Горовой

Сыртқы саяси доктринаның қалыптасуындағы классикалық полис жолы жөніндегі мәселе: Перикл

Мақалада Периклдың сыртқы саяси доктринасының басталуына, көтерілуіне, шарықтауына және құлдырауына сараптама жасалады. Автор афиналық сыртқы саяси доктринаның одан кейінгі болашағы Пелопоннес соғыстарына негізделген тарихшы Фукидидтің доктриналды-идеологиялық конструкциясына ауысқандығы туралы қорытындыға келеді. Сыртқы саяси доктринаның даму перспективасы үшін ғылыми доктрина мен жеке тәжірибенің байланысын ескеру маңызды.

V.V.Gorovoy

On classical polis ways of forming foreign policy doctrine: Pericles

In article analyzed the beginning, lifting, launch and a decline of the foreign policy doctrine of Perikl. According to the author, the prospect foreign policy of Athenes's doctrine based on Peloponnesus war was replaced by a doctrinal-ideological design of historian of Fukidid. In the long term developments of the foreign policy doctrine the account of communication of the scientific doctrine and personal experience is important.

С.К.Алиева

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана***Некоторые вопросы государственного управления во Франции XIII–XIV вв.**

В статье рассмотрены некоторые вопросы государственного управления во Франции в XIII–XIV вв. На основе зарубежных источников и научных трудов, автором проанализированы возможные пути развития феодальной Франции. Выявлена особая роль Парижского Парламента в осуществлении централизации Франции и формировании основных институтов государственного управления.

Ключевые слова: Европа, Франция, сословная монархия, общество, феодализм, консолидации сословий, социальные коллективы, юридическое право, автономия, провинции.

Сословная монархия возникла в Европе на этапе развитого феодализма в обществах, переживающих процесс централизации на провинциальном и в ряде случаев общегосударственном уровне. Решающей причиной, которая вызвала к жизни эту форму, послужил процесс оформления и консолидации сословий, в ходе которого социальные коллективы вырабатывали общие юридические права и привилегии в рамках провинции, а затем государства. Закрепленные в хартиях, они обеспечивали сословную автономию, с которой была вынуждена считаться монархия. Не располагая властью, достаточной для того, чтобы осуществить высший суверенитет, монархия была вынуждена идти на контакты и диалог с общественными силами, самой яркой формой которого явились сословно-представительные органы. Их существование в качестве органов компромисса нарушило прежний авторитарный способ управления, ограничив монархию и, как может показаться, осуществив тот идеал «смешанной» монархии, в пользу которого высказывались мыслители древности и средневековья, — соединение монархического, олигархического и демократических принципов управления. Степень их ограничительных возможностей зависела от конкретно-исторических условий развития той или иной страны, в первую очередь от степени консолидации и активности сословий, а также расстановки социальных сил, в том числе отсутствия или наличия союза между привилегированным и непривилегированным городским сословием в этом органе. Притязания сословий подкреплялись развитием политической мысли, важным завоеванием которой явился сформулированный ею правовой принцип согласия. Он включал признание необходимости совета монарха с сословиями, ответственности государя перед ними и возможности разрыва политического контакта, если глава государства не выполняет своих обязательств [1; 19].

XIII в. по праву считается периодом блестящего расцвета феодальной Франции. Королевский домен с 1202 г. увеличился благодаря прибавлению к нему герцогского домена Нормандии, состоявшего из четырех десятков «*cités*» (главных городов епархий), или кастелянств, домена анжуйских графов с Анжером, Туром и Ле Мансом, домена герцогов аквитанских в Пуату и Сентонже с городами Путье и Сентом, наконец, ленов, конфискованных у мятежных вассалов, таких как графство Булонское и Овернское, или оставшихся без наследников, или приобретенных на основании сделок, как восточный Вермандуа с Сен-Кентеном, графства Валуа, Клермон-ан-Бовези, Бомон-сюр-Уаз, Алансон, сеньории Ножан и Иссуден. Если прибавить к этому присоединения, сделанные в начале правления Филиппа II Августа, то окажется, что он учетверил королевский домен, который теперь простирался от окрестностей Сен-Омера до Сентонжа [2; 215].

Людовик VIII закончил присоединение Пуату и приобрел кастелянства Сен-Рикье и Дуллан, графство Першское, и, в результате крестового похода северофранцузских рыцарей на юг (так называемые альбигойские войны), где получила широчайшее распространение ересь катаров [3; 67], приобрел сенешальства бокерское и каркассонское, отторгнутые от Тулузского графства. В период правления Людовика IX было приобретено графство Маконское, но особенно важны были заключенные им договоры, которые упрощали и делали более ясными отношения между королем Франции, баронами и соседними королями: 1229 г. — договор с графом тулузским, который, за исключением столицы и Тулузоны, сохраняемых им за собой, уступает королю Франции все свои домены и сюзеренные права; 1234 г. — договор с графом бретанским, который отдает королю важные укрепленные места Сен-Жам-де-Беврон и Беллем; 1258–1259 гг. — договор с королем арагонским, который оставляет за собой во Франции только сюзеренство над Монпелье, и с королем Англии [4; 216].

Правда, королевский домен во времена Людовика IX значительно уменьшился благодаря введению Людовиком VIII обычая учреждать значительные уделы в пользу младших сыновей короля: по своему завещанию он отдал Артуа своему второму сыну, Анжу и Мэн — третьему, Пуату и Овернь — четвертому. Если владелец удела умирал без прямого наследника, то его земля возвращалась к короне. Многие из предшественников Людовика VIII наделяли своих младших сыновей сеньориями. Это был обычай, как в областях, где баронства были неделимыми, старший давал младшему «средства к жизни» (*apanamentum*). Это не было «долей наследства», как неверно заявлял Роберт Д'Артуа, брат Людовика IX [5, II, № 2562]. Тем не менее Людовик VIII подверг отчуждению, таким образом, добрую треть домена, чтобы не могло возникнуть распрей между сыновьями. Людовик IX исполнил волю своего отца, но сам он пожаловал своим младшим сыновьям лишь очень скромные уделы. В XIII в. благодаря твердости Людовика IX и счастливой случайности раздробление домена между королем и его братьями не было губительным для Франции.

В начале XIV в. английские владения были сведены к прибрежной полосе между Бордо и Байоной, а королевский домен простирался от Фландрии до Средиземноморья, охватывая примерно три четверти страны; вне его оставались только Бургундия, Бретань и несколько аквитанских княжеств.

Внутренняя организация домена отличалась немалой пестротой. Присоединяя крупное феодальное владение, король в ту пору не переделывал его административной структуры. Он только замещал собой бывшего герцога или графа, перенимая все его политические и сеньориальные права. Он даже не всегда (особенно на первых порах) мог назначать на важнейшие посты своих ставленников, так как обычно торжественно обязывался соблюдать привилегии и кутюмы (местное право) провинции и не посягать на ее «вольности», среди которых едва ли не первое место занимали притязания местных феодалов на все административные функции. Поэтому провинциальное управление продолжало сохраняться и после присоединения. По своему существу структура всех французских областей была в основном однотипной. Кроме того, в XIII в. короли еще не обладали достаточными возможностями для полной унификации страны [6; 98].

Деятельность Филиппа II Августа и, особенно, Людовика IX Святого (1226–1270), прославившегося своим благочестием и мудростью, преследовала несколько целей: унифицировать, хотя бы до известной степени, управление доменом в узком смысле слова (т.е. теми владениями, где король мел всю полноту феодальных прав, включая и сеньориальные), организовать центральное управление в соответствии с расширившейся территорией, ликвидировать не только феодальную анархию, но и, по возможности, ее причины.

Социально-экономическое развитие феодального общества и внутренняя эволюция сословий не исчерпывают причин обострившейся к концу XIII в. внутриклассовой и межсословной борьбы во Франции. Существенным источником противоречий, усугублявшим напряженность в стране, было усиление королевской власти, которое нанесло ощутимый ущерб материальному благополучию всех классов и сословий и изменило равновесие политических сил в пользу монархии [7; 121].

Обеспечив себя сравнительно действенным и надежным административным аппаратом, король пытался осуществить и до известной степени осуществлял высший суверенитет уже не только в королевском домене, который к началу XIV в. составлял три четверти территории Франции, как мы указывали выше, но и в рамках всего королевства. Изменился и сам характер королевской власти, патримониальная основа которой постепенно уступала место публично-правовой. Королевская власть к этому времени была объявлена легистами единственным источником права и закона, хранительницей общественного блага. С конца XIII в. монархия заметно оживила свою законодательную деятельность, посредством которой пыталась регулировать все стороны жизни феодального общества. В преамбуле ордонансов, в мотивировке мер, предписываемых ими, часто повторяется и подчеркивается мысль об общем благе, интересах мира, необходимости уничтожения общественного зла. Королевские ордонансы посвящены вопросам администрации, юстиции; взаимоотношениям с сословиями, ремеслу, торговле, ростовщичеству, продовольственному вопросу. Они определяли даже условия приобретения звания хирурга, изучения гражданского и канонического права, регламентировали одежду и питание. Парламент санкционирует исключительное право короля аноблировать виллана, а также разрешает королю не признавать сюзереном сеньора, во владениях которого он мог сделать земельные приобретения [8; 54].

Именно при Филиппе IV складывается королевская администрация, преданная интересам короны, следующая воле короля как единственному закону. В период его правления завершается дифференциация высшего политического и административного органа государственной власти — Королев-

ской курии, из которой выделились особая судебная палата — Парижский парламент, ставший уже в XIII в. Верховным Судом всей страны, Королевский совет, как высший политический орган, и Счетная палата.

Усиление королевской власти, совпадающее на данном этапе с объективным и прогрессивным процессом государственной централизации, не могло не найти поддержки в самых широких кругах французского общества. Вместе с тем оно существенно ущемляло интересы формирующихся сословий: духовенства, дворянства и горожан, вызывая с их стороны активное сопротивление. Характер противоречий между королевской властью и сословиями в изучаемый период заслуживает, на наш взгляд, особого внимания, поскольку из всех явлений социально-политической жизни именно эти противоречия оказывали самое непосредственное и прямое влияние на возникновение новой государственной формы — сословной монархии. Динамику взаимоотношений королевской власти с крупными духовными и светскими сеньорами, а также городами, воссоздаваемую, в частности, на основе королевского законодательства, определяли откровенные притязания короля и его временные уступки, вызванные сопротивлением сословий. Эта динамика позволяет четко определить тот круг вопросов, решение которых создавало противоречия между правительством и силами, располагавшими определенным суверенитетом в государстве.

Важным объектом притязаний королевской власти, вызывавшим наиболее частые столкновения с привилегированными сословиями, являлась сфера сеньориальной и церковной юрисдикции, которую правительство настойчиво пыталось сократить, справедливо расценивая судебные привилегии как главное условие политического влияния феодалов.

Главным источником доходов короны к началу XIV в. продолжал оставаться домен, который теперь составляли 34 бальяжа и сенешальства. Согласно обычаю, порожденному феодальным характером земельной собственности, наследник умершего держателя фьефа должен был «восстановить за собой» (relever) фьеф, заплатив сеньору — в данном случае королю — рельеф. Если держатель продавал свой участок, он должен был уплатить сеньору продажные пошлины. То же правило действовало и для незнатных держателей (censives). Ордонанс 1235 г. о выкупе фьефов (relief, rachat), согласно которому при переходе такого наследства от отца к сыну последний должен был либо уплатить сеньору определенную сумму, либо сеньор пользовался пахотной землей в течение года, не претендуя на талью или помощь зависимых людей этого фьефа [9, т. I, с. 56]. В 1246 г. (май) королевский указ для областей Мэн и Анжу отменял, в соответствии с местными кутюмами, выкуп при переходе фьефа от отца к сыну, от брата к брату [9, т. I, с. 59–60].

Кроме того, королевская казна получала сборы от оммажа, баналитетов, права постоя, продажи прав на ремесло и торговлю.

По праву регалий король получал доходы от епископств, когда престол епископа был вакантным. Непосредственно под властью Капетингов находилось примерно 25–26 епископств, т.е. одна треть их общего количества. Некоторые доходы давало и право «regard» — покровительства, досмотра над монастырями и коммунами, основанными королями в домене и вне его [9, т. I, с. 297, 1272 а., с. 472–473, 1309 а.].

Королевская власть увеличила денежные штрафы, взимаемые королевскими судами, стала извлекать постоянные доходы из лесов. В 1311 г. Филипп IV начинает отдавать в аренду должности нотариусов, хранителей печати, прево, причем превотства он предлагает отдавать в аренду по частям лицам, способным заплатить максимальную цену [9, т. I, с. 483]. В 1275 г. король присваивает себе право облагать всякую вновь приобретенную церковью или незнатными недвижимую собственность (amortissement).

В XIII в. королевская юрисдикция оформила передачу королю прав «batardise» и «aubaine», т.е. прав наследования имущества внебрачных и иностранцев, которыми раньше располагали бароны тех мест, где проживали люди названных категорий. Однако ожесточенное сопротивление феодалов побудило короля уже в 1301 г. признать, что он не будет посягать на имущество бастардов и иностранцев в землях сеньоров с высшей юстицией, если для этого не будет определенных оснований. Филипп IV соглашается также не брать поборы с имущества людей, находившихся под его протекцией, только в том случае, если наследники могут доказать свою личную свободу [9, т. I, с. 338].

Несмотря на всяческие ухищрения, правительство с помощью весьма нерегулярных доходов не могло разрешить финансовой проблемы. Значительно разросшийся административный и судебный аппарат, активная внутренняя и внешняя политика требовали более постоянных и эффективных поступлений в королевскую казну.

Еще Людовик IX в целях укрепления королевской власти провел монетную реформу, согласно которой королевская монета имела силу во всем королевстве как единственная там, где не было частных монет, а где они были — наряду с другими. «Добрая», т.е. полноценная монета Людовика IX успешно конкурировала с феодальными и, способствуя вытеснению их, подготавливала переход к единой монетной системе.

Филипп IV в монетной политике исходил из тех же принципов. Более того, он усилил контроль за частной монетой, подчеркивая, что феодалы имеют право чеканить монеты только с разрешения короля. В 1305 г. он предписывает феодалам чеканить монету прежней стоимости, напоминая, что частная монета может иметь хождение исключительно во владениях ее собственника. В июне 1313 г. он указывает, что феодалы могут чеканить монету в своих землях только после получения соответствующей грамоты короля и не должны портить ее [10; 218].

Итак, королевская власть пока признавала право феодалов чеканить монету. Правда, Людовик X попытается (по сведениям издателя ордонансов) в декабре 1315 г. выступить с запрещением частной монеты, которые чеканил к тому времени 31 сеньор [9, т.1, с. 624–625]. Но его проект не был реализован. Людовик X вынужден был вернуться на прежние позиции в монетной политике, особо оговорив различие во внешнем виде между королевской и частными монетами.

Реформы монет король сочетал с запрещением иностранных монет в государстве, к которым, естественно, стремилось прибегать население во всех платежах. Отношение современников к этим акциям хорошо передает автор «Рифмованной хроники», утверждая, что король обесцененной монетой «обременил и поглотил своих людей».

Первыми союзниками короля в деле объединения Франции были, помимо его курии (Двора), куда входили вассалы домена и те из крупных феодалов королевства, кого король пожелал призвать на совет, горожане домена и севера Франции. Еще при Людовике VII на заседаниях курии появились горожане, в 1179 г. им была создана ассамблея для получения согласия на возведение в королевское звание Филиппа Августа. Последний через 10 лет, отправляясь в III крестовый поход, предписывал привлекать представителей городов домена к управлению, и они действительно участвовали в ассамблее следующего, 1190 г.

За полвека (1179–1230 гг.), пришедшиеся на правление Филиппа II и время альбигойских войн, можно насчитать два десятка ассамблей. За короткий срок территория домена утроилась, горожане и крестьяне помогли Филиппу Августу объединить под своей властью треть Франции. Филипп II не только стал непосредственным сеньором Нормандии, Вермондуа, Оверни и Луарских графств, но стремился унифицировать управление и ликвидировать сами предпосылки феодальной анархии.

Наиболее решительные шаги в этом направлении были предприняты его внуком Людовиком IX. Еще в короткое правление Людовика VIII (1223–1226) были окончательно присоединены Пуату и часть Лангедока в результате двух походов 1224 и 1226 гг. Капетинги властвовали уже над половиной Франции. Однако в начале правления Людовика IX правительству регентши королевы Бланки пришлось вести борьбу против лиг крупных феодалов. Видную роль в этой борьбе сыграли города северной части Франции.

Если Филипп II фактически заложил основы французской государственности, поскольку при нем свыше десяти крупных графств было объединено под одной властью и сложилось ядро государства, включавшее некоторые центральные области Франции, ее север и северо-запад, но при этом юридической унификации не произошло, и король выступал как сюзерен, не будучи в состоянии активно вмешиваться в отношения сословий на местах, то укрепление позиций короля произошло лишь при Людовике IX [11; 18].

Король присвоил себе исключительное право рассмотрения апелляций. С 1278 г. феодалам было запрещено иметь судей для рассмотрения апелляций, так как теперь это право принадлежало только королевскому суду. Все шире становилась сфера дел, подсудных лишь суду короны (не только убийства, но и кражи, изготовление фальшивых монет, наконец, любое нарушение спокойствия в королевстве). Таким образом, можно убедительно говорить о том, что в деле централизации Франции огромную роль сыграл Парижский Парламент.

Список литературы

- 1 Власть и политическая культура в средневековой Европе / Под ред. Е.В.Гутновой. — М.: ИВИ РАН, 1992. — 360 с.
- 2 *Пти-Дютайи Ш.* Феодальная монархия во Франции и Англии X–XIII вв. — М.: Госоцэкгиз, 1938. — 422 с.

- 3 Сидорова Н.А. О некоторых проблемах исследования средневековой культуры Франции // Вестник истории мировой культуры. — 1961. — № 6. — С. 65–77.
- 4 Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII–XV вв. — М.: Высш. шк., 1989. — 272 с.
- 5 Laites du Trésor des Chartes; edit. Teulet, J. de Laborde, E.Berger, H.F.Delaborde. — P., 1863–1909. — Vol. 5.
- 6 История Франции / Под ред. А.З.Манфреда. — Т. 1–3. — М.: Наука, 1972. — Т. 2. — 357 с.
- 7 Bois G. Crise du feodalisme. Économie rurale et demographie en Normandie orientale du debut du XIV s. au milieu du XVI s. — P., 1976.
- 8 Карсевич П.Л. Гражданское обычное право Франции в историческом его развитии. — М., 1875. — 488 с.
- 9 Ordonnances des rois de France de la troisième race. — P., 1723–1849. — 22 v.
- 10 Les sources de l'histoire de France depuis les origines jusqu'en 1815. — Vol-VIII. — P., 1901–1912. — Vol. III. Les Capetiens (1180–1323). — P., 1903. — 248 p.
- 11 Perrot E. Les institutions publiques et privées de l'ancienne France jusqu'en 1789. — P.: Recueil Sirey, 1935. — 691 p.

С.К.Әлиева

Франциядағы мемлекеттік басқарудың кейбір мәселелері

Мақалада XIII–XIV ғасырлардағы Франциядағы мемлекетті басқарудың кейбір мәселелері қарастырылады. Автор шет тілінде жазылған деректер мен ғылыми мақалаларды пайдалана отырып, феодалдық Францияның дәуірлеу кезеңіндегі мемлекетті басқарудың түрлері мен жолдарына тоқталады. Францияны орталықтандыру жұмысы барысында маңызды рөлді Париж Парламентінің атқарғандығы туралы тұжырым жасалды.

S.K.Aliyeva

Some government in France XIII–XIV explosives

In given article considered some questions of the government management in France in XIII–XIV. The author, leaning against foreign sources and proceedings, analyzes ways of development of feudal France, marking a huge role of the Parisian Parliament in business of centralization of France. The special role of the Parisian Parliament in realization of centralization of France and formation, the basic institutes of the government comes to light.

С.В.Селиверстов

Институт истории государства, Астана

Ч.Ч.Валиханов и Азиатский департамент Министерства иностранных дел: взаимоотношения с Н.П.Игнатьевым

Почему Ч.Ч.Валиханов не вернулся в Петербург в 1862–1864 гг.?

В статье на основе переписки дан анализ взаимоотношений Ч.Ч.Валиханова с директором Азиатского Департамента Министерства иностранных дел Н.П.Игнатьевым. Автором на основе анализа взаимоотношений Ч.Ч.Валиханова с представителем российской администрации выявлены основные причины, из-за которых Ч.Валиханов не вернулся в Петербург в 1862–1864 гг. Определены место и роль деятельности Ч.Валиханова.

Ключевые слова: Ч.Ч.Валиханов, чокановедение, архивные источники, Петербург, военная служба, Азиатский департамент МИДа, Центральная Азия, дипломатическая экспедиция, Аулие-Ата, служебное принуждение.

175-летие Ч.Ч.Валиханова является хорошим поводом обратиться к малоосвещенным сторонам его жизни. Как отмечал профессор К.К.Абуев, в чокановедении «имеется еще немало «белых пятен» и проблем, требующих научного исследования». Например, «слабо осуществлен сопоставительный анализ архивных источников и материалов его переписки» [1]. Одним из таких вопросов являются

взаимоотношения с директором Азиатского департамента МИДа Н.П.Игнатьевым, а также выяснение обстоятельств невыезда Ч.Ч.Валиханова в Петербург в 1862–1864 гг.

Как известно, летом и осенью 1861 г. Ч.Ч.Валиханов, находясь в Кокшетау на лечении, ведет сбор казахского эпоса. Научные связи требовали, конечно, поездок в Петербург. Поэтому уже в январе 1862 г. в письме Ф.М.Достоевскому он отмечает, что к осени хотел бы приехать в столицу [2]. Однако не только необходимость научных связей тянула его в Петербург. Ведь изучение фольклора было его личной инициативой, а не служебным заданием. Как штабс-ротмистр в ведомстве сразу двух министерств (военного и иностранных дел) он хорошо понимал, что положение командированного, в котором он находился к тому времени уже восемь месяцев, не могло продолжаться бесконечно. Необходимо было на перспективу определиться с местом дальнейшей службы. Что же больше привлекало Ч.Ч.Валиханова — военная служба или дипломатическая, столичная или региональная?

Примечательно, что в этом же письме Ф.М.Достоевскому (январь 1862 г.) он признается, что желал бы получить место российского консула в Кашгаре. Вот такова была мечта Ч.Ч.Валиханова. Но чтобы получить такую должность, надо было вернуться в Петербург, в Азиатский департамент МИДа.

В период пребывания Ч.Ч.Валиханова в Петербурге директором Азиатского департамента МИДа являлся (с 1856 г.) известный востоковед и путешественник, генерал-лейтенант Егор Петрович Ковалевский. Однако за время, когда Ч.Ч.Валиханов был командирован в Кокшетау, в Азиатском департаменте произошли изменения. В августе 1861 г. на должность директора Департамента был назначен Николай Павлович Игнатьев. Заметим: если Е.П.Ковалевский был старше Ч.Ч.Валиханова на 24 года, то Н.П.Игнатьев был фактически ровесником — он родился в 1832 г. (разница между ними всего в три года). Возникает вопрос: был ли лично, в период пребывания в Петербурге, знаком Ч.Ч.Валиханов с этим молодым (28-летним), честолюбивым, инициативным офицером и дипломатом?

В известном очерке академика А.Х.Маргулана об этом нет никаких сведений [3]. В современных работах имя Н.П.Игнатьева среди петербургского круга Ч.Ч.Валиханова также не всегда называется. Хотя исследователи отмечают, что «есть и еще ряд имен, ряд фактов, которые требуют дополнительных разысканий, поиска новых документов, неизвестных мемуарных свидетельств и т.д.» [4]. Именно в таком потенциальном ряду и находится имя Н.П.Игнатьева. Когда же встреча между ними могла произойти? В феврале 1860 г., когда Ч.Ч.Валиханов приехал в Петербург, Н.П.Игнатьева там не было. С июня 1859 г. в качестве посланника он находился в Китае. В сложных условиях англо-франко-китайской войны, занимая нейтральную позицию, он смог в 1860 г. подготовить и 14 ноября подписать Пекинский договор, по которому Россия мирным путем окончательно закрепляла за собой Уссурийский край. Это был большой успех. В конце 1860 г. он вернулся в Петербург. Теперь его встреча с Ч.Ч.Валихановым становится возможной.

В январе 1861 г. Н.П.Игнатьев подает отчетную записку по итогам своей миссии в Китай. Но его интересовал, конечно, не только Китай. Не так давно, в 1858 г., он сам совершил рискованную дипломатическую экспедицию в Хиву и Бухару. Об интересах Н.П.Игнатьева после возвращения из Китая свидетельствуют документы архива МИДа (сегодня — АВПРИ), опубликованные в пятом томе сочинений Ч.Ч.Валиханова. Н.П.Игнатьев запросил у директора Азиатского департамента для изучения записку Ч.Ч.Валиханова об экспедиции в Кашгар [5]. Интерес к этому отчету у него был двойной — и как к источнику уникальной информации о Восточном Туркестане, и как к определенному образцу для составления собственной отчетной записки. Нет сомнений, что у Н.П.Игнатьева была возможность не только изучить записку Ч.Ч.Валиханова, но встретиться с ним лично. С другой стороны, не мог не заинтересоваться знакомством с только что вернувшимся из Китая дипломатом и сам Ч.Ч.Валиханов. Имелись немаловажные факторы, которые объективно их сближали: они были людьми одного поколения, оба в ранней юности получили военное образование, оба начали свою карьеру офицерами, оба осуществили важные миссии в Центральной Азии, наконец, их обоим служба привела в Азиатский департамент МИДа.

Н.П.Игнатьев, тем временем, в первой половине 1861 г. все более выдвигается в первые лица Азиатского департамента. О настоятельной необходимости реконструкции взаимоотношений Ч.Ч.Валиханова и Н.П.Игнатьева в этот период свидетельствует замечательное по своему содержанию и тону рекомендательное письмо Н.П.Игнатьева генерал-губернатору Западной Сибири А.О.Дюгамелю от 22 мая 1861 г. Дело в том, что пока Ч.Ч.Валиханов был в Петербурге, в Омске произошла смена власти: в январе 1861 г. ушел со своего поста покровитель Ч.Ч.Валиханова Г.Х.Гасфорт и на его место был назначен А.О.Дюгамель.

Констатируя, что штабс-ротмистр султан Ч.Ч.Валиханов командирован в Область сибирских киргизов для лечения, Н.П.Игнатьев рекомендует А.О.Дюгамелю «сего молодого офицера, в котором, — как он пишет, — я принимаю живое участие по его способностям и пользе, какую от его сведений можно ожидать для службы». Поэтому, пишет Н.П.Игнатьев, «я убедительно прошу вас, в личное мое одолжение, оказать ему ваше благосклонное внимание и в случае надобности покровительство ваше» [6; 80].

Совершенно очевидно, что такие рекомендательные письма (тем более «в личное одолжение») писались высокими петербургскими чиновниками в провинцию не часто. То, что Н.П.Игнатьев принимал в судьбе Ч.Ч.Валиханова «живое участие», свидетельствует о том, что он по достоинству оценил и способности, и заслуги Ч.Ч.Валиханова, и его потенциал, так необходимый для Азиатского департамента МИДа. В целом это письмо подтверждает не только позитивные служебные, но и личные дружеские отношения между ними. В ином случае оно было бы просто невозможным. Высоко ценя Ч.Ч.Валиханова, Н.П.Игнатьев ходатайствует за него перед А.О.Дюгамелем. Нет сомнений, Н.П.Игнатьев надеялся и был даже уверен, что Ч.Ч.Валиханов еще не раз проявит себя на службе в Азиатском департаменте. Вместе, в дипломатическом тандеме, они могли сделать очень и очень многое.

И вот в начале 1862 г., находясь в Казахстане, Ч.Ч.Валиханов (как было сказано выше) написал Ф.М.Достоевскому о своем желании стать консулом. Очевидно, что все возможности для этого (с учетом отношений с Н.П.Игнатьевым) были. Но для их реализации надо было ехать в Петербург, к Н.П.Игнатьеву, который и сам надеялся на возвращение Ч.Ч.Валиханова.

Однако в 1862 г., занятый выборами на должность старшего султана Атбасарского округа, Ч.Ч.Валиханов так и не поехал в столицу. Во второй половине 1862 г. Ч.Ч.Валиханов ведет активную переписку со своими петербургскими знакомыми. Переписывался он и с Н.П.Игнатьевым. К сожалению, эти письма до сих пор не найдены. Только в одном из писем К.К.Гутковскому Ч.Ч.Валиханов цитирует письмо Н.П.Игнатьева (полученное в конце 1862 г.), в котором говорится, чтобы он, Ч.Ч.Валиханов, «потерпел немного», «а терпеть вам нужно недолго». Полагаем, что в словах о «недолгом терпении» он имел в виду возможность вызова Ч.Ч.Валиханова в Петербург. Тогда же, в 1862 г., Н.П.Игнатьев не раз писал о нем и генерал-губернатору А.О.Дюгамелю. Эти письма, к сожалению, также до сих пор не обнаружены. Совершенно очевидно, что судьба Ч.Ч.Валиханова в 1862 г. весьма беспокоила Н.П.Игнатьева, и он желал реализации способностей своего коллеги.

Следует подчеркнуть, что Азиатский департамент не отказывался от Ч.Ч.Валиханова ни в 1862, ни в следующем, 1863 г. А ведь с мая 1861 г., когда он отбыл из Петербурга, прошло два года. Конечно, Ч.Ч.Валиханов в тот период хорошо понимал двусмысленность своего положения, а значит, и необходимость возвращения в Петербург. Так, весной 1863 г. он пишет Ф.М.Достоевскому: «буду в Петербурге с первой зимней дорогой» (т.е. поздней осенью 1863 г.). Таковы были намерения Ч.Ч.Валиханова на 1863 г.

Наконец, Н.П.Игнатьев, со своей стороны, в 1863 г. также решает активизировать «зависшую» ситуацию. И уже в июле 1863 г. он направляет официальное письмо в Омск А.О.Дюгамелю. В нем директор Азиатского департамента уважительно, но твердо ставит вопрос о вызове штабс-ротмистра Ч.Ч.Валиханова в Петербург. При этом Н.П.Игнатьев просит «потребовать означенного офицера в г. Омск и командировать его курьером в Министерство иностранных дел, снабдить его прогонными деньгами». Все четко и предельно ясно. Но нам неизвестно, как действовал А.О.Дюгамель, получив это письмо. Нам неизвестно также содержание служебного разговора, который должен был состояться летом 1863 г. между А.О.Дюгамелем и Ч.Ч.Валихановым. Очевидно одно — Н.П.Игнатьев ждал Ч.Ч.Валиханова уже к началу осени в Петербург. Однако в 1863 г. он снова так и не приехал.

Традиционное объяснение неприезда Ч.Ч.Валиханова в Петербург в 1863 г. — состояние его здоровья. Весьма может быть. Но почему же Ч.Ч.Валиханов, мечтавший стать консулом, все же не рискнул? Ведь, очевидно, что там, где его знали и ждали (т.е. в Азиатском департаменте МИДа), там его и ценили. Судьба Ч.Ч.Валиханова могла пойти совсем по другому пути. Продержись в Петербурге он хотя бы один год, и перед ним открылись бы новые возможности. Тем более в ситуации, когда директором Азиатского департамента был позитивно к нему расположенный Н.П.Игнатьев.

Здесь следует с сожалением констатировать, что Ч.Ч.Валиханов осенью 1863 г. вместо того, чтобы поехать за новыми достижениями в Петербург, приехал в Омск. Но чем же он, талантливый офицер и ученый, стал там заниматься зимой 1863–1864 гг.? Мы бы никогда об этом не узнали, если бы сам Ч.Ч.Валиханов не написал об этом К.К.Гутковскому (4 марта 1864 г.). И вот он самокритично пишет, что все эти месяцы в Омске он «вел себя признаться не совсем хорошо: играл в карты, таскал-

ся по клубам и шампанское стал пить». То есть он сам понимает, что глупо и бесцельно от безделья «прожигал» жизнь в Омске.

В этой ситуации Ч.Ч.Валиханов в начале марта 1864 г. пишет К.К.Гутковскому о единственно возможном выходе — надо ехать в Петербург. Называет он и срок — май. Очевидно, что в сложившихся обстоятельствах ему надо было как можно быстрее уезжать в Петербург и, тем самым, вернуться к осмысленной, достойной жизни и службе в МИДе. Однако в конце марта происходит что-то непонятное. Он отказывается от намерения вернуться в МИД, где его уже почти три года ждет Н.П.Игнатьев, и решает войти в состав экспедиции М.Г.Черняева против Коканда, хотя до этого он никогда не был знаком с М.Г.Черняевым.

Изучение жизни Ч.Ч.Валиханова показывает, что решение остаться на зиму 1863–1864 гг. в Омске стало ошибочным, так же как роковым оказалось неожиданное решение присоединиться к походу М.Г.Черняева. Что же заставило его изменить собственные планы? Ответ дает сам Ч.Ч.Валиханов в письме К.К.Гутковскому от 24 марта 1864 г. Он пишет ему из Омска: «Завтра мы выезжаем» и добавляет со свойственной ему иронией: «думал в Питер, а попал в страну диких и каменных киргизов» [7]. Здесь же им откровенно указана и причина этого неожиданного решения: «Еду я, — пишет он, — признаться, для того, чтобы получить чин».

Таким образом, Ч.Ч.Валиханов отказался от поездки в Петербург в МИД ради получения очередного чина. Конечно, такое желание естественно для военного человека. Но понимал ли он характер этой далеко не дипломатической экспедиции? Безусловно, ведь он сам пишет, что отправляется в Аулие-Ату для того, «чтобы пожинать победоносные лавры». Как видно, здесь имело место не служебное принуждение, а личный выбор Ч.Ч.Валиханова, не просчитавшего, к сожалению, возможные последствия. В конце марта — начале апреля он еще не чувствовал рокового смысла надвигающихся событий. Однако развязка наступила раньше, чем это можно было предполагать. 6 апреля 1864 г. (когда Ч.Ч.Валиханов находился уже в пути на юг) омское начальство направляет уведомление в МИД, в котором отмечается, что «в настоящее время штаб-ротмистр Валиханов согласно ходатайству полковника Черняева назначен состоять на время экспедиции... в должности переводчика» [8].

И вот через две недели, в конце апреля, это официальное письмо доставлено в Петербург и лежит на столе у Н.П.Игнатьева. Что должен был он думать о таком «повороте» событий, какое решение принять, особенно, если учесть, что в течение почти трех лет он стремился вернуть Ч.Ч.Валиханова в Петербург. Вряд ли можно предполагать, что Н.П.Игнатьев испытал позитивные чувства, прочитав это омское «уведомление». Ведь этим письмом ему сообщали, что Ч.Ч.Валиханов, несмотря на многочисленные приглашения, сделал выбор не в пользу службы в МИДе. По существу, это уведомление перекрывало возможности возвращения в Азиатский департамент. Ситуация была доложена руководству МИДа. 21 мая 1864 г. в Омск идет ответ, в котором в связи с участием в экспедиции М.Г.Черняева МИД прекращает производство Ч.Ч.Валиханову жалования. Формально это не было еще увольнением из Азиатского департамента, но ситуация становилась необратимой.

В это самое время, в конце мая, войска полковника М.Г.Черняева приближались к Аулие-Ата. 4 июня 1864 г. город был захвачен, и после этого, как известно, Ч.Ч.Валиханов, не согласный с действиями начальника, покинул расположение отряда. Не сбылось и его личное ожидание: вопрос об очередном чине, за которым он и отправлялся вместе с М.Г.Черняевым, был теперь напоминанием о роковой ошибке. Вот так наступила развязка в этой трехлетней эпопее между Азиатским департаментом МИДа и Западно-Сибирским генерал-губернаторством, в центре которой была личность Ч.Ч.Валиханова. С точки зрения его судьбы это пессимистический итог. Потенциальный дипломатический тандем Н.П.Игнатьева и Ч.Ч.Валиханова в Азиатском департаменте, к сожалению, не состоялся. Однако историки обязаны исследовать любые повороты их жизни. Существует потребность продолжить поиски материалов об отношениях Ч.Ч.Валиханова и Н.П.Игнатьева. И если будут обнаружены какие-либо новые источники, это станет важным вкладом в современное чокановедение.

Остается один вопрос: как сложилась бы судьба Ч.Ч.Валиханова, если бы он в 1863 или 1864 гг. все же поехал в Петербург? Исследователи такого вопроса, как правило, избегают. Да, конечно, историю переиграть нельзя. Но все же не надо игнорировать осмысления тех возможностей, которые открываются в историческом течении событий. И если с этой точки зрения посмотреть на события в жизни Ч.Ч.Валиханова 1861–1864 гг., то есть все основания признать, что в начале 1864 г. у него была реальная возможность изменить свою жизнь. Дело в том, что директор Азиатского департамента Н.П.Игнатьев в этом же самом году, в июле 1864 г., в возрасте 32 лет, получил назначение чрезвычайным посланником в ключевую страну Восточного мира — Османскую империю, в Константино-

поль. И нет никаких сомнений, что если бы Ч.Ч.Валиханов в 1864 г. был рядом не с М.Г.Черняевым, а с Н.П.Игнатьевым, то он пригласил бы его с собой, в Стамбул. Ведь на новом месте Н.П.Игнатьеву необходимы были надежные и компетентные офицеры и дипломаты. Нужны были не только знатоки восточных языков и переводчики, но и консулы в различные регионы Османской империи.

Вот только в таком случае и могла сбыться мечта Ч.Ч.Валиханова (о которой он доверительно писал Ф.М.Достоевскому в январе 1862 г.) — пойти по консульской линии. Надо ли здесь также говорить о том, что благодатный средиземноморский климат оказал бы положительное воздействие на здоровье Ч.Ч.Валиханова, а прослужив там несколько лет, он приобрел бы не только дипломатический, международный опыт, но и новые чины и еще больший авторитет. Такая дипломатическая, консульская служба в эпицентре мирового Восточного вопроса могла стать тем необходимым жизненным и творческим импульсом, который был так нужен Ч.Ч.Валиханову в 1860-е гг.

Список литературы

- 1 *Абуев К.К.* Неизведанный мир Чокана // Казахстанская правда. — 2005. — 3 дек.
- 2 Письмо Ч.Ч.Валиханова Ф.М.Достоевскому. 14 января 1862 г. // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. — Алма-Ата, 1985. — Т. 5. — С. 147.
- 3 *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений. — Алма-Ата, 1984. — Т. 1. — С. 57–60.
- 4 См.: *Мусина М.Ш., Тихомиров Б.Н.* Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге. — СПб., 2009.
- 5 Записка директора Азиатского департамента Е.П.Ковалевского Н.П.Игнатьеву. 7 января 1861 г. // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. — Т. 5. — С. 80.
- 6 Письмо Н.П.Игнатьева генерал-губернатору А.О.Дюгамелю. 22 мая 1861 г. // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. — Т. 5. — С. 82.
- 7 Письмо Ч.Ч.Валиханова К.К.Гутковскому. 24 марта 1864 г. // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. — Т. 5. — С. 161.
- 8 Уведомление штаба Отдельного сибирского корпуса. 6 апреля 1864 г. // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. — Т. 5. — С. 86–87.

С.В.Селиверстов

Ш.Ш.Уәлиханов және Сыртқы істер министрлігінің Азия департаменті: Н.П.Игнатьевпен қарым-қатынас. (Неліктен Ш.Ш.Уәлиханов 1862–1864 жж. Петерборға қайтып оралмады?)

Мақалада автор Ш.Уәлихановтың жазған хаттарына сүйене отырып, оның 1862–1864 жылдар аралығында Петербургке келмеуінің себептерін іздестіреді. Сол арқылы Ш.Уәлиханов пен Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінің директоры Н.П.Игнатьевтің арасындағы қарым-қатынастарға талдау жасап, Ш.Уәлихановтың қоғамдық ортадағы орнын анықтайды.

S.V.Seliverstov

C.C.Valikhanov and Asian Department of Ministry of Foreign Affairs: dealing with S.P.Ignatiev (C.C.Valikhanov Why did not return to St.Petersburg in 1862–1864)

Article is written on the basis of Chokan Valihanov's correspondence with the director of the Asian Department of Ministry for Foreign Affairs N.P.Ignatyev. The author establishes the reasons, on which Chokan Valihanov has not returned to Petersburg in 1862–1864 on the basis of the analysis of its mutual relations with the representative of the Russian administration. The place and role of activity of Chokan Valihanov is certain.

Историография межнациональных отношений в странах Западной Европы начала XXI века

Автором статьи проанализированы исследования в области межнациональных отношений в странах Западной Европы, указано на актуальность и разнообразие тематик в начале XXI в. Проблемы исследованы с разных точек зрения, что позволяет исследователям предлагать новые модели решения межнациональных отношений, которые в большинстве своем носят не практический, а теоретический характер.

Ключевые слова: XXI век, национальная идея, политика, международные отношения, национальная жизнь, духовная культура, межнациональное общения, социально-культурный опыт, нация, модернизация.

В начале XXI в. национальная идея занимает одно из ведущих мест в политике и международных отношениях. Национальная жизнь и духовная культура, а также культура межнационального общения в последние годы сильно изменились, поскольку экономический и социально-культурный опыт многих наций находится в процессе модернизации.

В сложившихся условиях многие ученые пытаются сформулировать теорию о новой национальной идее, которая могла бы вывести на новый уровень осмысление национальной жизни и межнационального взаимодействия [1].

Конец 80-х – начало 90-х годов XX в. характеризуются кардинальными политическими и экономическими изменениями, произошедшими в первую очередь в государствах Центральной и Юго-Восточной Европы, которые, наряду с открытием границ и новыми подходами во взаимоотношениях Востока и Запада, вызвали к жизни новые мощные миграционные потоки. В 1990 г. Европа стала свидетелем самого крупного с конца Второй мировой войны передвижения людей: свои страны покинули 1,3 млн. человек [2].

По оценкам экспертов, в частности американских политологов Центра стратегических и международных исследований в Вашингтоне, расширяющееся экономическое неравенство в сочетании с крупномасштабными гражданскими беспорядками вызвало растущие волны людей, оказавшихся в поясе миграции. В Западной Европе все большее число мигрантов прибывает из Северной Африки, Юго-Восточной Азии, Восточной Европы и бывшего СССР в поисках политического убежища или экономических возможностей, что породило в ряде стран отрицательную реакцию против «чужаков»-мигрантов [3].

Объемы миграционных потоков продолжали оставаться значительными и в последующие годы. Западноевропейские страны стали предпринимать шаги по установлению контроля за миграционными процессами и ограничению притока новых иммигрантов. Был принят ряд документов, состоялось множество международных конференций, встреч и переговоров, в ходе которых обсуждались различные аспекты новой волны миграции населения. Тем не менее из-за непростого экономического положения, политической нестабильности, проявления межэтнических противоречий в странах Восточной Европы и СНГ эта проблема продолжает оставаться достаточно острой. Вызывает беспокойство и нелегальная миграция. Основную массу незаконных мигрантов составляют граждане Анголы, Эфиопии, Сомали, Турции, Пакистана, Шри-Ланки, Афганистана, Вьетнама, Китая.

Проблемы международной миграции не могли не стать предметом исследований. В работах рассматриваются различные исторические, этнические, социальные аспекты миграционных потоков и деятельности государственных служб по их регулированию [4].

В последнее время международная миграция все чаще рассматривается с точки зрения возникновения социальных сетей, соединяющих страны эмиграции и иммиграции. Разрабатываемая сейчас концепция «политических и социальных переводов» отражает признание того, что миграция создает обмен идеями и социальным опытом в той же мере, как обмен людьми и деньгами. Сохранение тесных связей между людьми, уехавшими в поисках лучшей доли и оставшимися на родине, ведет к формированию сообществ, которые могут рассматриваться как своего рода транснациональный *habitus* (организм). Современные мигранты определяются как «трансмигранты», поскольку они раз-

вивают и поддерживают семейные, социальные, экономические, политические, организационные и религиозные отношения, простирающиеся через границы.

Правительства стран эмиграции все более призывают к росту национальной солидарности, пересекающей национальные границы. Понятие «подданных», проживающих за границей, родственно концепции «детерриторизации этнического государства», в которой границы определяются социально, а не географически. А это ведет к возникновению своеобразных межнациональных конфликтов [5].

В 1980-е годы исследователи поставили вопрос о том, какой характер носят межнациональные отношения в странах Западной Европы, какое влияние они оказывают на процессы, происходящие в государствах. Были выдвинуты аспекты (исторический, религиозный, политический), в русле которых рассматривались межнациональные отношения. Ученые 1980-х годов рассматривали межнациональные отношения как некую формальность, так как этнические группы не были уравнены в правах. Они подчеркивали тот факт, что отношения между преобладающим большинством и различными этническими группами и национальными меньшинствами имели не столько политическую, сколько религиозную подоплеку. Именно религиозный аспект являлся основополагающим в исследованиях 1980-х гг. [6]. Почти не учитывались культурологические и цивилизационные различия, так как национальные группы, преобладающие в те годы в отдельных государствах и являющиеся национальными меньшинствами, являлись выходцами из стран Европы. Межнациональные отношения в этот период рассматривались лишь с точки зрения влияния определенных групп населения на развитие социальной и культурной жизни общества. При этом не учитывался тот факт, что проблема уже не носит государственного характера, а приобрела более широкие масштабы.

В исследованиях 1990-х годов в области межнациональных отношений, в связи с изменениями на политической арене, многие вопросы и аспекты проблемы были рассмотрены с новой точки зрения. Впервые проблемы межнациональных отношений в Западной Европе освещались с позиций культурологической и цивилизационной идентичности народов, населяющих этот регион. Многие ученые в это время уже предвидят некоторую нестабильность в сохранении традиционных культурных ценностей, пишут о том, что культурное наследие становится общим, стираются границы между культурами и традициями. В этот период все более часто поднимается вопрос о расизме и национализме. Исследования были сведены к ряду вопросов:

- станет ли проблема межнациональных отношений и миграции проблемой общеевропейского масштаба?
- готова ли Европа смириться с фактом преобладания смешанных семей?
- возможно ли сохранение культурных ценностей в рамках интеграционных процессов? [7].

Исследование этих вопросов привело к тому, что проблема стала ключевой не только в рамках социальной, но и политической жизни общества. Были выдвинуты теории и предположения о возможных путях развития данной ситуации, предложены определенные варианты решения проблемы. Труды начала XXI в. выявили закономерности развития межнациональных отношений в рамках определенных структур. Было выдвинуто предположение о том, что культурологический феномен является главной составляющей вопроса межнациональных отношений. Многие склоняются к тому факту, что западноевропейское общество давно стало мультикультурным, что повлияло не только на отношения определенных групп населения коренных наций к этническим меньшинствам, но и позволило в некоторой степени уравнивать права тех и других [8].

Специалисты выдвинули теорию о том, что мультикультурное общество, возможно, наиболее приемлемый вариант развития межнациональных отношений в странах Западной Европы, так как политические процессы, такие как интеграция и глобализация, в немалой степени способствовали этому.

Многие ученые отводят роль международного арбитра в вопросе межнациональных отношений не столько политическим кругам тех или иных государств, сколько неправительственным организациям и крупным международным организациям. Некоторые исследователи видят решение проблемы в построении новых политических моделей, заявляют о том, что все большую роль на пути решения проблемы межнациональных отношений играет ООН. Специалисты подчеркивают немаловажную роль законодательных и нормативных актов Европейского Союза в частности и мировой общественности в целом для предотвращения возможных конфликтных ситуаций в Западной Европе, вызванных расовой дискриминацией и ксенофобией. Многие ученые указывают, что западноевропейское общество (включая мигрантов и национальные меньшинства) приобретает мультикультурные черты, т.е. становится более терпимым и более разнообразным в культурно-религиозном плане. Большую роль при этом отводят средствам массовой информации, которые нередко являются выразителями идей определенных политических кругов.

В настоящее время исследования в области межнациональных отношений в странах Западной Европы актуальны и разнообразны. Специалисты рассматривают проблему с разных точек зрения и предлагают новые модели и теории. В то же время исследования больше носят теоретический, нежели практический характер. А это приводит к тому, что проблема не только не решается, а еще и усугубляется внешними процессами, происходящими на мировой арене.

Список литературы

- 1 *Вольнов В.* Проблема наций в свете теорий цивилизаций. — М., 2003. — 447 с.
- 2 *Гольдин Г.Г.* Международная миграция: зарубежный опыт и Россия. — М., 1998. — 275 с.
- 3 *Foreign Policy into the 21st Century: The U.S. «Leadership Challenge».* Center for Strategic International Studies. — Washington, 1997. — P. 14.
- 4 *Современные этнонациональные процессы в странах Западной Европы / Под ред. С.А.Токарева.* — М., 1981. — 360 с.; *У истоков формирования наций в Европе: общественно-культурное развитие и генезис национального самосознания.* — М., 1984. — 220 с.; *Денисенко М.Б., Хараева О.А., Чудиновских О.С.* Иммиграционная политика в России и странах Запада. — М., 2003. — 175 с.; *Денисенко М.* Изменения в иммиграционной политике развитых стран // <http://www.strana-oz.ru>; *Международные миграции и глобализация: международные и региональные миграционные тенденции (1965–2000 гг.)* // <http://www.archipelag.ru>
- 5 *Воробьева О.Д.* Миграция населения. Выпуск 1: теория и практика исследования // <http://www.lib.socio.msu.ru/1/library>; *Транснационализм мигрантов и перспективы глобального развития.* № 243–244. — 17–30 апреля 2006 // <http://www.demoscope.ru>; *Гринблат Ж.-А.* Иммиграционные сценарии для стареющей Европы // <http://www.strana-oz.ru>
- 6 *Расы и народы: современные этнические и расовые проблемы* // Э.Рапп-Лантарон / Под ред. И.Р.Григулевич. — М., 1976. — 215 с.; *Крюков М.В.* Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза. — М., 1976. — 256 с.; *Современный расизм как он есть / Под ред. Н.Ю.Ножновой, Ю.Оганисьян.* — М., 1985. — 175 с.; *Павленко А.В.* Европейские мигранты в Великобритании. — М., 1986. — 275 с. и др.
- 7 *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе / И.С.Миллер.* — М., 1990. — 310 с.; *Гольдин Г.Г.* Указ. соч.; *Зотова О.М.* Идея европейского единства и национальная идентичность // *Вестн. МГУ.* — Сер. 18. — 1999. — № 3; *Русский архипелаг — иммиграция: новая проблема нового столетия.* — М., 1999. — 150 с.; *Jovanovic M.N.* *European Economic Integration. Limits and Prospects.* — London–New York: Routledge, 1997. — 248 p.
- 8 *Молодчикова И.Н.* Особенности этнических миграций в странах Центральной Европы в XX – начале XXI века. — Будапешт, 2006. — 315 с.; *Савельев А.Н.* Мультикультуризм — угроза Европе и России. — М., 2006. — 260 с.; *Многоэтнические государства и защита прав меньшинств* // <http://www.strana-oz.ru>; *Новые диаспоры / Под ред. В.И.Мукомеля и Э.А.Паина* // <http://www.lib.socio.msu.ru/1/library>.

М.В.Шлюпиков

XXI ғасырдың басындағы Батыс Еуропа елдеріндегі ұлтаралық қатынастардың тарихнамасы

Мақала авторы тарихнамадағы XXI ғасырдың басындағы Батыс Еуропа елдеріндегі ұлтаралық қарым-қатынастарға байланысты зерттеулердің әр түрлігі және олардың өзектілігіне тоқталады. Ұлтаралық қарым-қатынастарға ықпал етуші миграциялық жағдайларға сараптама жасай отырып, қазіргі кездегі «трансмигранттардың» проблемалары әлі де болса шешілу үстінде екенін баяндайды. Сондықтан олар теориялық сипатқа ие деген тұжырым жасалады.

M. V. Shlyupikov

Historiography of interethnic relations in western Europe early XXI century

The author of article stops on researches in the field of international relations in countries of Western Europe, specifying in an urgency and a variety of subjects in the XXI-st century beginning. Research of a problem from the different points of view allows researchers to offer new models of the decision of international relations which in the majority carry not practical, but theoretical character.

Г.М.Смағұлова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақстан және Словакия Республикалары арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары

Мақалада автор Қазақстан және Словакия Республикалары арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары: сауда-экономикалық, көлік-коммуникация, энергетика, білім мен ғылым, мәдениет салаларында біршама жақсы жолға қойылғандығына тоқталды. Мемлекеттер арасындағы екі жақты ынтымақтастықты дамытуға арналған саяси-құқықтық базаның әлі де болса жасалып жатқандығына байланысты, олардың арасындағы қарым-қатынастардың деңгейін анықтайтын деректердің әзірше аз екендігі туралы тұжырым жасайды.

Кілтті сөздер: Қазақстан, Словакия Республикасы, КСРО, Чехословакия, коммунистік партия, социалистік даму, ЕуроОдақ, саяси даму, экономикалық даму, энергетика, трансұлттық көлік, телекоммуникация, техникалық жетістіктер.

Екі мемлекет — Қазақстан мен Словакия Республикаларының даму тарихында біршама ұқсастықтар бар. Қазақстан ұзақ жылдар бойы КСРО-ның, ал Словакия Чехословакияның құрамында болып келді. Чехословакия социалистік даму жолындағы ел болғандықтан, алып империя КСРО-мен ара қатынасы тығыз ынтымақтаста болып, экономикалық жағынан дамуы жоспарлы саясатқа бағынса, олардың саяси өмірінде коммунистік партия өз ықпалын тигізіп отырды. XX ғасырдың 80-ші жылдарының аяғында жүрген Шығыс Еуропадағы «бархыт революцияларынан» кейін Чехословакия екіге бөлініп, нәтижесінде Чехия және Словакия тәуелсіз мемлекеттері пайда болды. Ал КСРО ыдырағаннан оның кеңістігіндегі мемлекеттердің барлығы, оның ішінде Қазақстан да өз егемендігіне қол жеткізді. Екі мемлекет те қираған экономиканы қалпына келтірумен, осыған байланысты әлеуметтік-экономикалық сфераларда жаңа реформаларды жүргізе бастады. Саяси салада бірпартиялық жүйеден көппартиялылыққа көшу, сонымен бірге елде азаматтық қоғам құру, демократизациялау процестері де басталды.

Словакия Республикасы осы жылдар ішінде Еуроодаққа, НАТО-ға мүше болып үлгерсе, Қазақстан аталмыш ұйымдармен дипломатиялық қарым-қатынастар және түрлі бағдарламалар арқылы тығыз серіктестікті орнатты.

Тәуелсіз жас мемлекеттер Қазақстан мен Словакияның арасындағы қарым-қатынастар ресми түрде 1 қаңтар 1993 жылдан басталды. Осы кезден бастап түрлі сферадағы екі жақты ынтымақтастық үлкен түсіністік деңгейінде алға қадам бастады. Қазіргі кезде екі мемлекет арасындағы ынтымақтастық негізінен экономикалық салада жақсы дамып келеді. Экономиканың негізгі бағыттары көлік-коммуникация, мұнай мен газ өнімдерін тасымалдау, машина жасау салаларында айтарлықтай табыстар бар.

1998 жылы Братиславада өткен бірінші үкіметаралық қазақстан-словак комиссиясы екі мемлекет арасындағы сауда қарым-қатынастарының даму деңгейіне баға беріп қана қоймай, ынтымақтастықтың ахуалы мен болашағын да талқылаған еді. Бірақ ол кезде екі мемлекет үшін сауда-экономикалық қарым-қатынастардың ауыз толтырып айтарлықтай нәтижелері болған жоқ. Өйткені екі мемлекеттің де өзара тауар айналымдары олардың ұлттық экономикалық қуатына жауап бере алмады. Ол түсінікті. Себебі Қазақстанда экономикалық реформалар енді ғана қарыштап дамып келе жатқан болатын.

Сондықтан саяси және экономикалық дамулары біршама ұқсас Қазақстан мен Словакия Республикалары сауда-экономикалық қарым-қатынасты дамытудың түрлі жолдарын іздестіріп, тауар айналымдарының жүйесін кеңейту, қызмет көрсетудің түрлерін ұлғайтудың мүмкін деген қырларын қарастыра бастады. Екі жақтың мүдделерінің тоғысқандығы 1998 жылы Словакия Республикасының бизнес өкілдерінің Қазақстанның Астана және Павлодар қалаларына миссиялары барысында байқалды. Осы кездесу кезінде Словакия тарапы Қазақстандағы көлік-коммуникация инфрақұрылымына, оның ішінде теміржол құрылысын дамытуға қатысуға дайын екендіктерін білдірді. Сол кездері Қазақстанның «Достық» және Қытай Халық Республикасындағы «Алашанькоу» кедендік бекеттерін қосатын халықаралық теміржол құрылысына Словакияның атсалысуы, Батыс Еуропа елдерінің жүк-тауар айналымдарын ешқандай кедергісіз Қазақстан арқылы Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріне шығара алатын мүмкіндік әпереді деп жоспарланды. Қазақстанның тоғыз тарау

жолдың тоғысында орналасуы, яғни Орталық Азия мемлекеттері арқылы Орта және Таяу Шығыс елдерімен, Ресей арқылы Еуропа елдерімен, ал Қытай арқылы Оңтүстік-Шығыс Азия елдерімен байланысуы, Қазақстанның көлік-коммуникациялық қуатын көрсетеді. Словакия Республикасы Қазақстан тарапының осындай артықшылық тұстарын ескере отырып, оның көлік-коммуникация инфрақұрылымына назар аударды. Сонымен бірге халықаралық ынтымақтастықты дамытуда Қазақстан үшін еуропалық бағдарлама ТРАСЕКА үлкен артықшылықтар береді. ТРАСЕКА-ның мақсаты Орталық Азия және Кавказ мемлекеттерімен бірге аймақтық деңгейдегі, оның ішінде Еуропалық Одақпен арадағы кооперацияны орнықтыру арқылы көлік саласында бір-біріне қызмет көрсетуде ынтымақтастықты дамыту, сауда мен көлік саласында өз іс-қимылдарын, жоспарлары мен шараларын үйлестіру болып табылады. Сол сияқты Еуропа елдерін Кавказ бен Орталық Азия мемлекеттері арқылы тікелей Қытаймен жалғастыру. Орталық Азия мемлекеттері бұл жобаны тек іске асырушы ғана емес, көлік пен байланыс секторының іс-әрекеттерін өз мүдделеріне сай жетілдіруші де болып табылады. Ол Батыс пен Шығыстың қарым-қатынастарының ХХІ ғасырдағы жаңа бағыттар — энергетиканы, трансұлттық көлік жүйесін, телекоммуникацияны, ғылым мен техниканың қазіргі заманғы соңғы жетістіктеріне сүйене отырып дамытады.

Қазір Қазақстанда 10-ға жуық бірлескен кәсіпорындар жұмыс істеуде. Екі жақты ынтымақтастық машина жасау саласында қолға алынды. Словакияның ZTS Martin компаниясымен келісім бар. Қазақстанның Өскемен қаласындағы машина жасау орталығымен қарым-қатынас орнатылған. Осы бағыттағы жұмыстар қазіргі кезде жалғасын табуда.

Словакия жағынан қызығушылық танытып отырған атом энергетикасы. Ядролық отын Словакияны энергоресурстармен қамтамасыз ету үшін маңызды. Қазіргі кезде АЭС үшін Словакия 65 % электроэнергия өндіріп отыр. Осы сала бойынша келешекте Қазақстанның «Қазатомпром» ұлттық компаниясымен бірлескен жобаларды іске асыру мүмкіндігінің туары анық.

Жалпы Словакия Еуроодаққа мүше болып енгеннен кейін, оның дамуына жаңа көкжиектер ашылды. Словакия үшін тәуелсіз мемлекеттің экономикасының дамуы бірінші кезекте тұрды. Еуроодаққа кіргеннен бері Словакия — Батыс Еуропа елдерінің озық стандарттарын қабылдап, біршама тәжірибе жинақтаған мемлекет. Аз уақыт ішінде жинақтаған оның тәжірибесін Қазақстанмен бөлісуге дайын екенін Словакия жағы үнемі айтуда. Осы жерде мынадай мысал келтіре кетуге болады. Словакияның бірқатар өнеркәсіп және ауыл шаруашылық өнімдерін шығарушы нотификацияланған сынақ зауыттарының өнімдерін Еуроодақ елдеріне танымал болып отыр. Міне осындай көпшілікке танымал тәжірибесін Қазақстанмен бөлісуге дайын, әрі оны Словакия жағы Қазақстанның ДСҰ-на кіруі үшін де қажет деп түсіндіреді [1].

Екі жақты ынтымақтастық жыл өткен сайын тереңдей түсуде. Қазақстан мен Словакия мемлекеттерінің іскер топтарының қатысуымен 2001 жылы Астанада бизнес-форум, 2007 жылы Братиславада үкіметаралық қазақстан-словак комиссиясының үшінші отырысы өтті. Сонда Қазақстан Үкіметі және Словакия Үкіметі арасында экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. Екі мемлекет алдағы уақытта экономикалық ынтымақтастықты нығайта түсуге ынталы болып отыр. Оның да себебі жоқ емес. Словакия Республикасы — Еуропалық Одаққа мүше-мемлекеттердің бірі. Бұл Қазақстанның өнімдерін Еуроодақ елдерінің рыногына шығару үшін қолайлы. Ал Словакия мемлекеті соңғы жылдары Қазақстанның энергетикалық қорларын сатып алуға аса қызығушылық танытуда. Қазіргі кезде екі мемлекет арасында осы мәселелерге байланысты келіссөздер жүргізіліп жатыр. Бұл мәселе жоғарыда аталып өткен үкіметаралық комиссияның отырыстарында қарастырылып келеді.

2007 жылы Қазақстан Республикасы үшін Словакия мемлекетімен ынтымақтастықтың келесі кезеңі басталды. Осы жылдың қараша айында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев Шығыс Еуропаның үш мемлекеті — Венгрия, Румыния және Словакия ресми сапарлармен болды. Бұл мемлекеттік сапарлар Қазақстан Республикасы ғана емес, бүкіл Еуропа елдері үшін де үлкен тарихи оқиға болды. Қазақстан Президентінің Словакияға алғашқы ресми сапары табысты өтті. Елбасы Н.Назарбаев Словакия Республикасының Президенті Иван Гашпаровичпен, Словакия Премьер-министрі Роберт Фицомен кездесу барысында екі ел арасындағы ынтымақтастықтың басым бағыттарының бірі — экономика болып қала беретіндігіне баса назар аударды. Қазіргі таңда Қазақстан мен Словакия арасындағы тауар айналымы соңғы үш жылда бірнеше есе ұлғайғандығын атап кетті. Кездесу барысында Қазақстанның Словакияға мұнай және мұнай өнімдерін жеткізуге толық мүмкіндігі бар екендігі және оның осы көмірсутегі өнімдерін Словакия аумағы арқылы

Еуропаға шығаруға қызығушылық танытып отырғандығын мәлімдеді. «Қазіргі кезде Словакияға жеткізілген мұнайдың 15 миллион тоннасы Қазақстандікі» деген фактілер айтылды [2].

2010 жылы Қазақстан Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төрағалық ететін болғандықтан, Словакия Республикасының осы ұйымға мүше екенін ескеріп, осы ұйым аясындағы ынтымақтастық та екі мемлекет арасындағы қарым-қатынасты одан әрі тереңдетуге ықпал етеді.

Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың 2008 ж. Қазақстан халқына арнаған жолдауында еліміздің ЕҚЫҰ-да төрағалығын атқаруына байланысты «Еуропаға жол» атты бағдарлама әзірлеу туралы ұсынысы да Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатына тікелей қатысы бар мақсат-міндеттерінің бірі болып табылады. Аталмыш бағдарлама Қазақстанның көпвекторлы саясатының жалғасы ретінде көрініс тапты. Президент Н.Назарбаевтың тапсырмасына сәйкес «бағдарлама экономикалық ынтымақтастықты дамытуға, басқарудың тәжірибесі мен технологиясын тартуға, заңдарымызды жетілдіруге, ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуіміздің стратегиялық пайымын және өзіміздің күн тәртібімізді белгілеуге ықпал етуге тиіс» [3].

2007 жылғы Қазақстан Президентінің ресми сапары барысында екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықты дамытуға арналған төрт құжатқа қол қойылды:

1. Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Словакия Республикасы Үкіметі арасындағы ұйымдасқан қылмысқа, терроризмге, есірткі құралдарының, психотропты заттардың, олардың прекурсорларының заңсыз айналымына және қылмыстың өзге де түрлеріне қарсы күрестегі ынтымақтастық туралы келісім.

2. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі мен Словакия Республикасының мәдениет министрлігі арасындағы ынтымақтастық туралы өзара түсіністік туралы меморандум.

3. Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Словакия Республикасы Үкіметі арасындағы инвестицияларды көтермелеу және өзара қорғау туралы келісім.

4. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі мен Словакия Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі арасындағы денсаулық сақтау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім.

Бірінші келісімді іске асыру аясында екі мемлекет үшін де халықаралық терроризммен күресу өзекті болып табылады. Оны шешудің құралы ретінде аймақтық қауіпсіздікті нығайту жолдарын НАТО-ның «Бейбітшілік жолындағы серіктестік» бағдарламасы шеңберіндегі ынтымақтастықты таңдайды. Қазақстанның қарулы күштерін қайтадан жасақтауда, Еуропаның әскери бөлімдері мен орталықтарында түрлі жаттығу курстарынан өтуде Словакия НАТО-ның мүше-мемлекеттерінің бірі ретінде көмектесуге әрқашанда дайын екендіктерін айтқан болатын.

Екінші келісім бойынша да біраз жұмыстар жүргізіп жатыр. Бұл құжат бүгінгі күні өз күшіне енді. Кезінде қазақстандық танымал өнер қайраткерлері Ж.Әубәкірова, М.Мұхаметқызы сияқты мәдениет қайраткерлері Словакияда өз өнерлерімен бөліскен болатын.

Білім беру саласында да екі жақты ынтымақтастық орнатылып үлгерді. Қазақстан тарапынан Президенттің «Болашақ» бағдарламасы бойынша жастар Словакияда білім алып жатса, сонымен қатар Словакия тарапынан да жыл сайын қазақстандық жастардың осы елде білім алуларына арналған арнайы гранттар бөлінуде.

Үшінші келісім Қазақстанға да, Словакияға да маңызды. Оның шеңберінде іс-шаралар атқаруда. Словакияның «Нафта Кбелысы» Қазақстан мұнайын Балтық жағалауы елдеріне тасымалдауға инвестиция салып отыр. Сол сияқты Словакия Қазақстанның құрылыс саласына да инвестиция құюға дайын екенін айтып келеді [4].

Төртінші келісім біршама баяу жүруде. Соған қарамастан, Словакия тарапы ядролық медицинаны бірлесіп игеруді ұсынған болатын. Бұл саланы Словакия жағы тегін таңдап алмаса керек. Қазақстанда соңғы жылдары күрт көбейіп кеткен онкологиялық аурудың түрлері, осы салада әлі де болса ашылмаған, медицинаның құпияларын бірлесіп шешуге жақсы мүмкіндік әперері сөзсіз. «Қазақстан Республикасының ядролық энергетикасы» деп аталған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция кезінде Қазақстандағы Словакия Республикасының елшісі Д.Подгорский ядролық медицинаны бірлесіп игеру екі мемлекет арасындағы жаңа ынтымақтастыққа себебін тигізеді деп айтқан болатын [5]. Кезіндегі Тернавадағы АЭС арқылы Словакия біршама тәжірибе жинақтағандықтан, оны да Қазақстанмен бөлісуге әзір. Әрине, Қазақстанда Ақтау қаласында АЭС-тың болғаны, сол сияқты Семейдегі полигон мен Шығыс Қазақстандағы Үлбі зауытының жұмыстары Республиканың ядролық энергетика саласы бойынша біршама хабарларының бар екенін білдіреді.

Сондықтан ядролық энергетика бойынша ынтықмақтасу екі мемлекетке де біраз перспективалар әкелуі мүмкін.

Қорыта келе, Қазақстан мен Словакия Республикаларының арасындағы саяси-құқықтық базаның әлі де болса жасалып жатқандығы, екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың деңгейін анықтайтын деректің әзірше аз екендігін көрсетеді. Соған қарамастан, жарасқан ынтымақтастығы, экономикалық мүмкіншіліктері, мәдени және саяси қарым-қатынастардағы екі ел арасындағы мүдделестік Қазақстан мен Словакия Республикалары үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашады деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 <http://www.kz-today.kz>, www.kt.kz
- 2 Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың Словакияға алғашқы мемлекеттік сапары табысты қорытындыланды // Егемен Қазақстан. — 2007. — 23 қараша.
- 3 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жолдауы «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру — мемлекеттік саясаттың басты мақсаты». — 2008. — 6 ақп. // www.akorda.kz
- 4 <http://www.kz-today.kz>, www.kt.kz
- 5 Казахстан и Словакия договорились о сотрудничестве в военной области / <http://www.zakon.kz/news/news.asp?id=30120999>

Г.М.Смағұлова

Основные направления сотрудничества между Республиками Казахстан и Словакия

В статье рассматриваются основные направления, по которым осуществляется сотрудничество между Республикой Казахстан и Республикой Словакией, среди которых: торгово-экономическое, энергетика, образование и наука, культура, транспорт и коммуникации. Автор приходит к выводу, что изучение данной темы представляет сложность из-за отсутствия широкого круга источников. Это объясняется тем, что формирование политико-правовой базы взаимоотношений продолжается по сегодняшний день.

G.M.Smagulova

Main areas of cooperation with the republic of Kazakhstan and Slovakia

In given article the author considers the basic directions of cooperation between Republic Kazakhstan and Republic Slovakia, among which is carried out: trade and economic, power, science and education, culture, transport and communications. The author comes to a conclusion that studying of the given theme represents complexity in the absence of a wide range of sources. This results from the fact that formation of politic-legal base of mutual relations proceeds till today.

А.С.Суинова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Проблемы безопасности в Центральной Азии и стратегии их решения

В статье рассмотрены некоторые аспекты безопасности государств Центральной Азии на современном этапе. Дан анализ таких серьезных и актуальных угроз безопасности как наркотрафик, энергетическая безопасность, религиозный экстремизм, характерных для государств Центральной Азии. Исследована роль США, России и Китая в формировании системы безопасности и стратегии региональной безопасности в центральноазиатском регионе.

Ключевые слова: СССР, независимые государства, трансформация, центральноазиатский регион, геополитика, геополитический интерес, евразийское пространство, Центральная Азия, Россия, США, Китай.

С момента распада СССР и образования на постсоветской территории независимых государств произошла трансформация некогда периферийного центральноазиатского региона в регион, занимающий ключевую позицию в системе геополитических координат всего евразийского пространства.

Сейчас Центральная Азия является объектом пересечения геополитических интересов сразу трех мировых держав: России, США и Китая. Заинтересованность участников так называемой «Центрально-Азиатской Большой игры» в политическом и экономическом доминировании в регионе тесно связана с необходимостью решения проблем безопасности в Центральной Азии. То, что Центральная Азия может быть не только буфером негативных процессов, происходящих в соседних с ней ближневосточных странах, но и сама способна порождать угрозы и вызовы, стало очевидно еще в начале 90-х годов, с момента разразившейся в Таджикистане гражданской войны.

Угрозы и вызовы в Центральной Азии

Появление и рост угроз безопасности в Центральной Азии были спровоцированы как традиционными факторами (специфика социально-политической структуры со сложной системой межклановых отношений), так и особенностями самостоятельного развития центральноазиатских государств (соперничество элит, пограничные проблемы и т.д.).

Усугублению ситуации способствовал наступивший в странах Центральной Азии сразу после распада СССР экономический кризис. В большинстве стран региона сложная экономическая ситуация сохраняется до сих пор.

Не претендуя на изучение всех угроз и вызовов, оказывающих дестабилизирующее влияние на центральноазиатский регион, остановимся подробно на основных: наркотрафик, религиозный экстремизм, энергетическая безопасность. Относительно новым вызовом можно считать и угрозу политической дестабилизации региона в результате смены руководящих элит.

Проблема контрабанды и торговли наркотиками продолжает оставаться одним из важнейших вопросов, стоящих на повестке дня не только перед центральноазиатскими странами и их соседями, но и всем мировым сообществом. Со времени распада СССР наркобизнес оказывает серьезное влияние на социально-экономическое развитие центральноазиатского региона. Данное обстоятельство связано, в первую очередь, с географической близостью Центральной Азии к крупнейшему центру производства и распространения наркотических веществ — Афганистану.

Сложное экономическое положение населения большинства центральноазиатских стран вместе с очевидной финансовой привлекательностью контрабанды и торговли наркотиками обуславливает участие в наркоотрасли все большего количества жителей региона. Как результат — наркобизнес вышел за рамки территории Афганистана и Центральной Азии и процветает уже в мировом масштабе [1].

Все большее распространение наркомания получает и в Центральной Азии, где ранее это явление почти не наблюдалось. Кроме того, от наркотрафика страдает экономика центральноазиатских государств. Теневое распределение доходов является серьезным препятствием для создания и функционирования конкурентоспособной экономической системы [2].

В конечном итоге, наркобизнес заинтересован в поддержании политической и социальной неустойчивости в регионе, а следовательно, является реальной угрозой безопасности в широком понимании этого слова.

К сожалению, акцент до сих пор делается лишь на силовые методы борьбы с наркоторговлей и наркомафией, при незначительном внимании профилактическим мероприятиям.

Активизация экстремистских и террористических организаций в Центральной Азии крайне выгодна для наркомафии по двум причинам:

- отвлекает внимание силовых структур региона;
- дает возможность объединять свои усилия с террористическими организациями с целью дестабилизации обстановки в регионе. Реальность такой кооперации еще более вероятна в период смены политических элит в некоторых странах Центральной Азии, что может привести к появлению представителей наркократии в высших структурах государственной власти.

Все это создает условия для рассмотрения нашего региона благоприятной зоной транзита, а с учетом снижения цен в последнее время на некоторые виды наркотовара, в частности на героин [3], — и в качестве зоны для сбыта части наркотиков. Стоит отметить, что дела Казахстана в этой области в перспективе могут обстоять неблагоприятно, как ни странно, по причине улучшения экономической обстановки в стране, что увеличивает платежеспособный потребительский рынок.

Что касается реальной угрозы объединения экстремизма и наркобизнеса в один эффективно действующий организм, то она подводит нас к очередной важной проблеме, связанной с наркотрафиком и с угрозами региону.

Кстати, эта проблема нередко упускается из виду, хотя ее анализ играет немаловажную роль при исследовании тенденций и перспектив развития глобального и регионального наркорынка. Речь идет о появлении идеологического обоснования наркоторговли, которая многими стала рассматриваться как один из действенных инструментов борьбы с Западом и их союзниками. Это очень опасная тенденция, которая говорит о формировании такого явления, как наркоидеология, борьба с которой лишь силовыми методами невозможна. Когда производство и торговля наркотиками переходят из сферы обычного нелегального бизнеса в область идеологического противостояния, то это говорит о необходимости внести существенные изменения в арсенал борьбы с наркоиндустрией.

Кроме этого, не стоит забывать, что приоритет борьбы с терроризмом во многих странах мира не должен отодвигать на задний план необходимость борьбы с наркоиндустрией, которая во многих регионах не только разъедает государственный организм изнутри, но и является одной из главных финансовых баз для многочисленных радикальных организаций.

Не менее дестабилизирующее влияние на сохранение безопасности в регионе оказывает угроза исламского экстремизма. Появление в регионе исламских экстремистских сил обусловлено, в первую очередь, особенностями современного развития центральноазиатских обществ, наличием при этом большого числа внутренних противоречий. Внешняя поддержка со стороны международных исламских организаций, направленная на финансовую помощь, содержание баз боевиков и экспорт часто чуждой для Центральной Азии идеологии, также важна, но играет второстепенную роль [4].

Обоснованность существования экстремистских организаций частично объясняется использованием ими методов социальной риторики и критикой «неправедной власти», получающих поддержку среди недовольного низким уровнем жизни населения. «Эпицентром» сосредоточения конфликтности в регионе является Ферганская долина, объединяющая зоны революционной активности нескольких центральноазиатских государств. Опасность, исходящую от деятельности экстремистов в Ферганской долине, в полной мере продемонстрировали андижанские события 2005 г. [4]. Успешная попытка установления власти в долине могла бы по замыслу исламистов привести к установлению исламского влияния на Кыргызстан, Узбекистан и Таджикистан, что явилось бы значительным шагом к созданию мирового Халифата. Планы исламских экстремистов утопичны и бесперспективны, что подтверждают многочисленные примеры попыток построения исламского государства в новейшее время, как, например, крах режима талибов в Афганистане или поражение исламистов в Сомали в 2006 г. [5]. Однако, несмотря на очевидную иллюзорность успеха исламистских проектов, «исламский вызов», выходя за рамки региональной проблемы, требует адекватного ответа усилиями не только стран Центральной Азии, но и объединенных международных сил.

Проблема энергетической безопасности связана с желанием центральноазиатских стран, в экономике которых энергетическая сфера превалирует над остальными, минимизировать риски на рынке углеводородов, создать наиболее выгодную систему взаимодействия в области энергетики и защитить свои ресурсы от внешних посягательств. Эта задача выглядит особенно актуальной, если вспомнить о той борьбе, которая так активно ведется в современном мире за энергоресурсы. И Казахстан, и Узбекистан, и Туркменистан, так же как и остальные страны региона, заинтересованы в поддержании

стабильности в регионе и формировании такой системы безопасности, при которой смогут в полной мере, без препятствий, реализовывать свои энергетические проекты.

Относительно новым вызовом для стран региона является угроза возникновения дестабилизации в случае смены власти в политически неокрепших государствах Центральной Азии. Эта угроза приобрела реальные очертания после волны «цветных революций», прокатившейся по всему постсоветскому пространству.

Так же как и остальные проблемы безопасности в Центральной Азии, угроза политической дестабилизации основывается на сложной социально-экономической обстановке в стране, наличии в обществе большого числа внутренних противоречий. Политическая модернизация страны, формирование дееспособных политических институтов и создание механизмов преемственности власти — все это могло бы стать решением сложившейся проблемы, способствовавшим укреплению основ безопасности в Центральной Азии.

Стратегии безопасности в Центральной Азии

На формирование системы безопасности в Центральной Азии ориентированы проекты России, США и Китая.

Вопросы безопасности являются основными для таких организаций, действующих на постсоветском пространстве, как СНГ, ОДКБ и ШОС. Эти объединения являются для Москвы механизмом координации и сотрудничества в выполнении совместно принятых решений, и, несмотря на то, что формально организации преследуют разные цели, на деле их функции часто совпадают. Обращает на себя внимание и тот факт, что органы управления организаций также схожи. Представляется, что разделение «зон ответственности» между ОДКБ, СНГ и ШОС способствует более действенному решению проблем безопасности в Центральной Азии.

Говоря о конкретных проектах в области безопасности, разработанных в рамках организаций, стоит заметить, что они также часто дублируются в других форматах. Например, в СНГ существует три проекта обеспечения безопасности в Центральной Азии: единая система ПВО, миротворческая деятельность и Антитеррористический центр СНГ. Между тем Региональная антитеррористическая структура также была создана и в ШОС, а в рамках ОДКБ действует общая система ПВО [6]. Данное обстоятельство позволяет сделать вывод о том, что функции СНГ в сфере обеспечения безопасности частично переходят к другим организациям. И, несмотря на то, что уже действующие под эгидой СНГ проекты свернуты не будут, решение вопросов безопасности в центральноазиатском регионе, по-видимому, перейдет к ОДКБ и ШОС.

Шанхайская организация отражает стратегию безопасности в Центральной Азии не только России, но и Китая. Это и стало причиной внутренних противоречий, существующих в ШОС. Изначально организация имела своей целью борьбу с «тремя видами зла»: сепаратизмом, экстремизмом и терроризмом. Постепенно эти проблемы утратили актуальность для большинства стран Центральной Азии. Общей для всех членов «шанхайской пятерки» остается только проблема религиозного экстремизма. Однако организация оперативно реагирует и на новые вызовы безопасности и демонстрирует готовность взять на себя ответственность и за обеспечение безопасности в Центральной Азии, и за общее развитие региона.

В частности, ШОС развивает проект создания Энергетического клуба, который должен стать составной частью системы безопасности на пространстве Центральной Азии [6].

Активные усилия прилагает организация и к борьбе с наркоторговлей и контрабандой наркотиков из Афганистана. Однако решение столь масштабной проблемы вряд ли возможно усилиями одной организации.

Еще не вполне окрепшая Шанхайская организация в целом добивается определенных успехов в области обеспечения безопасности в регионе. На данном этапе ей необходимо укрепиться, разрешить внутренние противоречия и сделать ставку не на расширение, а на интеграцию. Принятие в ряды ШОС новых членов, о чем так много говорят в последнее время, способно лишь раскатать и без того хрупкий баланс сил в организации и привести к дестабилизации обстановки в центральноазиатском регионе, со всеми вытекающими отсюда последствиями.

В отличие от ШОС, соединяющей и экономические, и военно-политические функции, ОДКБ является своеобразным институтом безопасности, в зону ответственности которого входят как традиционные, так и новые угрозы и вызовы в Центральной Азии. Помимо решения пограничных проблем

и предотвращения внешнеполитической угрозы, ОДКБ решает такие важнейшие проблемы, как борьба с наркотрафиком, для чего ежегодно проводит спецоперацию «Канал» [7].

США, для которых Центральная Азия является стратегически важным регионом, также заинтересованы в сохранении стабильности на ее территории. Стратегией безопасности США в Центральной Азии стало размещение военных сил НАТО в центральноазиатских государствах после 11 сентября 2001 г. И хотя Центральная Азия является центром пересечения геополитических интересов США, России и Китая, эти государства понимают опасность дестабилизации обстановки в регионе и, пусть отдельно друг от друга, предпринимают шаги к решению проблем безопасности в Центральной Азии.

Список литературы

- 1 Репортаж о наркотрафике в Европу, март 2010. www.euronews.com
- 2 *Сассер А.* Восход афганского полумесяца // *Internationale Politik* (Berlin, русская версия). — 2009. — № 5. — С. 9.
- 3 *Яшлавский А.* ХАМАС и геополитические процессы на Ближнем Востоке // *Мировая экономика и международные отношения*. — 2009. — № 5. — С. 32.
- 4 www.fergana.ru
- 5 *Islamists in Afghanistan and Somali.* www.euronews.com
- 6 www.sco.org
- 7 www.dkb.gov.ru

А.С.Суйынова

Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселелері және оларды шешудің стратегиясы

Мақалада қазіргі кездегі Орталық Азия елдеріндегі қауіпсіздіктің кейбір аспектілері қарастырылады. Автор мұнда Орталық Азия мемлекеттері үшін қауіп-қатер болып төнетін наркотрафика, энергетикалық қауіпсіздік, діни экстремизм, сияқты қауіп-қатерлерге сараптама жасайды. Орталық Азиядағы қауіпсіздік жүйесінің қалыптасуына АҚШ, Ресей және Қытай сияқты мемлекеттердің ықпалы және соған сәйкес жасалған аймақтың қауіпсіздік стратегиясы туралы баяндалады.

A.S.Suinova

Security in Central Asia and the strategy of decision

Article considered some aspects of safety of the states of the Central Asia at the present stage. The analysis of such serious and actual threats of safety as the drug-traffic, power safety, religious extremism, characteristic for the states of the Central Asia is given. The role of the USA, Russia and China in formation of system of safety and strategy of regional safety in Central-asian region is investigated.

К.А.Жүніс

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы***Палестина мәселесіндегі Бальфур декларациясының рөлі**

Мақалада Палестина аймағындағы Англияның Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі жүргізген саясаты айқындалды. Ұлыбританияның Бальфур декларациясын жариялауы және оның Таяу Шығыстағы халықаралық қатынастардың бұдан кейінгі барысына кері әсер еткен дипломатиялық қадам екені айтылды. Автор Бальфур декларациясына қарсы араб қоныстарының қарсылығы туралы баяндады.

Кілтті сөздер: Палестина, семит тайпалары, Израиль патшалығы, Таяу Шығыс, мұсылмандар, сиониттер, еуропалық алып мемлекеттер, Түркия, араб елдері, халықаралық әкімшілік, тәуелсіздік.

Палестина — Азиядағы көптеген ғасырлар тарихы бар Жерорта теңізінің шығыс жағалауындағы жер аймағы. Б.з.д. 3500 жылы Арабия түбегінің түпкі аймақтарынан қазіргі Египет, Сирия, Ливан, Ирак жерлеріне, кейінірек Египет пен Ассирия мәдениетін қабылдаған арамей мен хананейлердің — семит тайпаларының топ өкілдері қоныстана бастаған аймақ. Осы тайпалардың бір бұтағы — хананейлер б.з.д. 3000 жылы қазіргі Палестина жеріне қоныстанып, өздерінің мемлекетін құрады. Ал б.з.д. 1025 жылы бұл аймақта Израиль патшалығы бой көтерді. Соломон патшадан кейін Израиль патшалығы ыдырап — солтүстігінде Израиль, оңтүстігінде Иудей патшалығы құрылады. Б.з.д. 722 жылы ассириялықтар Израиль патшалығын жаулап алды.

Б.з.д. 586 жылы Вавилон патшасы Навуходоносор II Иудейді талқандап Иерусалимді қолына қаратты. Иерусалим және барлық Иудей тұрғындары Вавилонға қоныс аударылады. Б.з.д. 539 жылы парсылықтар вавилондықтарды жеңгеннен кейін Кир патша еврейлерге Иерусалимге қайтуға рұқсат береді. Б.з.д. III–IV ғғ. Иисус Христостың туылуы христиан дінінің таралуына әсер етті. Иерусалимге архиепископтың келуімен Иерусалим таза христиан қаласына айналып, еврейлердің орталық құру пікірлері кейінге қалдырылды.

VII ғасырлардан бастап Палестинаны арабтар елі деп қарастыруға болады. 637 жылы халиф Омар ибн әл-Хаттаб Иерусалимді және Палестинаны жаулап алды. 1099 жылы крест жорықшылары Иерусалимді қайтарып, аймақта Иерусалим патшалығы құрылды. Иерусалим Салах ад-Дин әл-Айубидің тұсында мұсылмандардың қол астына қайтарылды.

1516 жылы Таяу Шығыс аймағын осман түріктері жаулап алады. Палестинадағы Осман империясының билігі 400 жылға созылды. Бұл кезеңде Палестина бірнеше аймақтарға бөлініп, Иерусалим, Газа, Наблус, Сидан, Бейрут уиалаяттары қалыптасты.

Палестина жерінде Израиль мемлекетін құрудың негізін сионистер XX ғасыр басында қалады. Бірінші дүниежүзілік соғыстың ең қызған тұсында Англия, Франция және Ресей, кейінірек Италия өкілдері арасында өткен келіссөздердің нәтижесінде 1916 жылы наурызда еуропалық державалар Түркияның арабтық территориясын ықпалды аймақтарға бөлісу туралы келісімге қол қойды [1; 218].

Бұл келісімнің шарттарына сәйкес Франция өз бақылауына қазіргі Сирия аймағының, Англия қазіргі Ирак жерлерінің бөлігінде әкімшілік бақылауға қол жеткізуге тиіс болса, Палестина алғашқыда халықаралық әкімшілік арқылы басқарылуы тиіс деп саналды.

Сайкс–Пико келісімі Англия үкіметінің Мекке мен Хиджаз билеушісі шериф Хусейн әл-Хашимиге берген уәдесіне қарама-қайшы келді, ол бір жыл бұрынғы уәде бойынша егер арабтар Түркияға қарсы одақтастар тарапында соғысар болса, соғыс аяқталғаннан кейін араб елдеріне тәуелсіздік береміз деп уәделенді. Мұндай міндеттемелер 1915–1916 жж. Египеттегі ағылшын жоғарғы комиссары Генри Макмагон мен шериф Хусейн әл-Хашими арасындағы хаттардың мазмұнында көрсетілді. Осы келісім бойынша арабтар 1916 жылы осман билігіне қарсы көтеріліске шығып, ағылшындар жағында түрік әскерлеріне қарсы соғысты [1; 256].

1917 жылы қараша-желтоқсан айларында ағылшын әскерлері Палестинаны түрік жасақтарынан тазартып, бұл жерлерді ағылшын әскери басшылығының бақылауына енгізді.

Соғыс жылдарында және Париж бейбіт конференциясы қарсаңындағы тікелей дайындық кезеңінде де Англия өкілдері араб басшыларын өздерінің біртұтас араб мемлекетін құруға ықпал етуге даярлықтарына сенімдеумен болды. Бірақ бұл уағдаластықты бұза отырып, Сайкс-Пико келісіміне қол қойғаннан кейін, ағылшын үкіметі Палестина аймағында «еврей ошағын» құруды мақсат қойған Дүниежүзілік сионистер ұйымымен (ДСҰ. — К.Ж.) келіссөздер жүргізе бастады.

Сионистік қозғалыс XIX–XX ғғ. Палестина жерлері Ұлыбританияның отарлаушы экспансиясының нысаны бола бастаған кезде пайда болды. Бұл қозғалыс екі мақсатқа жетуді ойластырып, дами түсті:

1) Палестина жерлерін «империя жолдарының қиылысқан» жерінде орналасқандықтан, отарлауға деген ұмтылыс;

2) 1897 жылы Базельдегі I сионистік конгресте «Палестина — еврейлердің ата-бабалар жері» деп жарияланғаннан кейін, осы жерге еврейлерді қоныстандыру арқылы еврей мемлекетін құру [1; 156].

ДСҰ басшылары өздерінің Палестинаны отарлау жоспарына ағылшын үкіметінің тарапынан қолдау тапты. 1917 жылы ағылшын үкіметі Англия сыртқы істер министрі лорд Бальфурдың еврей банкирі Ротшильдке жазған хатын жариялады. Хат мәтінінде: «Англия үкіметі Палестинада еврей халқының ұлттық ошағының құрылуына ізгі ниетпен қарайды және осы мақсаттың орындалуы үшін барлық күш-жігерін салады, сионистік жобаның жүзеге асырылуы барысында Палестинадағы еврей емес басқа қауымдардың азаматтық және діни құқықтарына зиян келетіндей әрекет жүзеге асырылмайтындығы» көрсетілді. Осылайша, бір ұлт екінші бір ұлтқа басқа ұлтқа тиесілі жерді беруге салтанатты түрде уәде берді.

Палестина мәселесі тарихына «Бальфур декларациясы» деген атпен кірген бұл құжатты 1918 жылы ақпанда Франция, 1918 жылдың 9 мамыр айында Италия және осы жылы 31 тамызда АҚШ президенті В.Вильсон қолдайтындықтарын мәлімдеді. 1922 жылы 30 маусымда АҚШ конгресі де «Декларацияны» ресми түрде құптады [2; 73].

Бальфурдың жауапкершілік алған бұл міндеттемесі британ әкімшілігінің Франция үкіметі алдындағы және арабтар алдындағы бұрынғы міндеттерін жоққа шығарды. Декларацияның жарияланар уақыты Англияның стратегиялық мүддесіне ғана сәйкес анықталып қана қоймай, сонымен қатар Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяғында Еуропада қалыптасқан әскери-саяси жағдайға да байланысты бекітілді.

Ұлыбританияның «Бальфур декларациясын» жариялауы — Таяу Шығыстағы халықаралық қатынастардың бұдан кейінгі барысына кері әсер еткен дипломатиялық қадам. Декларация Палестинадағы жағдайлардың өрбуінің бағыттарын айқындап берді. Оның жүзеге асырылуы арабтар тарапынан үлкен қарсылыққа ұшырап, көтерілістердің туындауына түрткі болды. Ол арабтар, еврейлер, ағылшындарды бір-біріне қарсы қойған толассыз қиыншылықтарға әкеп соқтырды. Осы себепті де Декларацияны Палестина мәселесінің бастауы деп санасақ болады [2; 89].

Палестина мәселесінің барлық кезеңдерінде «Бальфур декларациясы» Израильдің Палестинаға заңды құқықтары туралы талаптарында басты негізге алатын құжат болып келеді. Аталмыш құжатты қажетінше талқылай отырып, ДСҰ басшылары барлық уақытта еврейлердің Еуропадан Палестинаға қоныс аударуы мен бұл жерді отарлау саясатына «заңды құқықты» қамтамасыздандыруда Декларацияны тілге тиек етеді.

Париж бейбіт конференциясында одақтас державалар 1919 жылы 28 маусымда бекітілген Ұлттар Лигасы Жарғысының 22-ші бабына сәйкес, Түркияның барлық арабтық жерлерінде мандаттық жүйені енгізді. Араб елдерін бөлісу 1920 жылы 25 сәуірде Сан-Ремо келісінде Антанта елдерінің Жоғарғы Кеңесінде шешілді. Келісім бойынша Сирия мен Ливан Франция қамқорлығына, ал Ирак пен Палестина Англия «қамқорлығына» өтті, осылайша Араб Шығысы Еуропа елдері қарамағына қарады. Палестинадағы Заң шығарушы, Атқарушы және Сот билігі тұтасымен Англия құзырына бағынды, мандат мәтініне Бальфур декларациясы қосылды. Мандат құжатының кіріспесінде «мандатарий 1917 жылы 2 қарашада Ұлы Британ әкімшілігімен жарияланған және жоғарыда көрсетілген державалар қолдаған Декларацияны жүзеге асыруы тиіс» деп жазылды [1; 321].

Палестинаға мандаттың 1-ші бабы: мандат иесі-держава, яғни Ұлыбритания, толық заңды және әкімшілік билікке ие; 2-ші бап: мандатарий елде еврей ұлттық ошағын құруды қамтамасыз ететін саяси, әкімшілік, экономикалық шараларды жүзеге асыруға міндеттейді. Осы баптарға сәйкес Палестина әкімшілігіне әлеуметтік-экономикалық шараларды жүзеге асыруда кеңесші орган ретінде Еврей агенттігі бекітілді [3; 96].

Осы жердегі тұрғылықты халықтың 90 % құраушы, палестиндік арабтардың мүдделері мен құқықтары ескерілмеді, құжатта олар туралы мүлде айтылмады, тек екі жерде ғана «тұрғындардың басқа тобы» деген тіркес кезігеді.

«Бальфур декларациясы» Палестинадағы араб тұрғындарының арасында үлкен толқу туғызды. Сионистердің «жерсіз халыққа» ұсынған «халықсыз жері» — Палестинаны отарлауға қарсы көтерілген палестиндік арабтарға толы болатын.

1918 жылдың басында «Бальфур декларациясы» жарияланғаннан кейін бір топ палестиндік ұлтшылдар Каирде «Декларацияға» және «Сайкс-Пико» келісіміне қарсы Комитет құрды. Ағылшын әскерлері басып алған Палестина қалаларында ислам-христиан ассоциациялары құрылып, олар 1919 жылы ақпан айында Яффада Палестинаға тәуелсіздік беруін талап еткен конференция өткізді.

1919 жылы 5 маусымда Дамаскіде өткен Жалпы сириялық конгресс «Бальфур декларациясын» жоққа шығарып, арабтарды Сирияның тәуелсіздігіне ұмтылуға шақырды. Конгресс қабылдаған қарарда: «Біз Сирияның оңтүстік бөлігі болып табылатын Палестинада еврей мемлекетін құру туралы сионистердің ұмтылыстарына және еліміздің қай түкпірінде болмасын сионистердің қоныстануына қарсымыз, себебі біз олардың бұл жерге деген құқықтарын танымаймыз және ұлттық, саяси-экономикалық тұрғыдан алғанда бұл Декларация біздің халқымызға қауіп төндіреді деп санаймыз» деп көрсетілді.

1920 жылы 14 қарашада Хайфада Палестина араб халқының барлық таптарының өкілдері қатысқан бірінші тұтас палестиндік саяси конференция өтті. Конференция еврей иммиграциясына тыйым салуды және елде ұлттық биліктің орнауын талап етті [2; 29].

Британ мандатының жойылуы және еврей иммиграциясының тоқтатылуы туралы талаптар палестиналық арабтардың британ билігіне қарсы саяси күресінің алдыңғы қатарына шықты. Палестиналық арабтар іс жүзінде сырттан келіп қоныстанушы еврейлерге қарсы тұрды, ал ел ішіндегі еврейлерге этникалық немесе нәсілдік наразылықпен қараған жоқ. Палестина халықтық қозғалыс құжаттарында: «Біз соғысқа дейін Палестина жерінде тұрған еврейлердің осы уақытқа дейін арабтық көршілерімен ешбір қиындықтарсыз, қатар өмір сүргенін атап көрсеткіміз келеді. Осман империясының кез келген азаматы құқылы заңдар мен артықшылықтарға олар да ие болды және ешқашан «Бальфур декларациясын» құптаған емес. Декларацияны құптағандар — Палестинадан тыс жерде өмір сүруші сионистер» деп жазылған [2; 37].

Нәтижесінде «Бальфур декларациясына» сүйенген британ әкімшілігі еврейлердің Палестинаға иммиграциясының белсенді түрде жүзеге асуына ықпал етті. 1918 жылы күзде басталған үшінші қоныстану кезеңінде Палестинаға 36000 еврей қоныс аударса, 1924–1931 жж. төртінші қоныстану аралығында 84000 еврей көшіп келді. 1933–1939 жж. бесінші қоныстану кезеңінде иммигранттардың ең жоғарғы көрсеткіші 226 000-ға жетті. 1940 жылы басында Палестинадағы еврейлер саны 445000 болды, бұл жалпы халықтың 30 %-ын құрады [3; 91].

Осылайша, Палестинаның тұрғылықты халықтарының қарсылығына қарамастан, ағылшын үкіметінің көмегімен елдің демографиялық құрамы өзгерді.

1920 жылы қазан айында Палестинада үстемдік орнатқаннан кейін ағылшындар еврейлердің жер иеліктерін арттыруға мүмкіндік беретін, елде жерді еркін сату және сатып алуға негізделген «Жер туралы» Жарлық шығарды. Бұл Жарлық араб феодалдарының жер иеліктерін сионистердің сатып алуын заңдастырды. Осының нәтижесінде Палестина өздерінің уақытша тұрақтау құқығын ғана емес, мемлекеттің құрылуын талап еткен мұсылман және араб емес қауыммен басып алынды. «Сионизмнің атасы» болып саналатын Теодор Герцль пікірінше, «бұл мемлекеттің аумағы Ніл мен Евфратқа және Парсы шығанағына дейін созылуға тиіс» болды [1; 366].

Палестина экономикасындағы шешуші тетіктерге ие бола бастаған сионистер 1920 жж. басты күшті ірі жер иеліктерін иемденуге салды. Бұл сатылымдар АҚШ пен Батыс Еуропадағы еврей буржуазиясымен қаржыландырылды. Сол жылдары 514 мың дунам, яғни елдің жер қорының үштен бір бөлігі, сатып алынды. Дүниежүзілік экономикалық дағдарыс қарсаңындағы жағдай Палестинадағы ірі жер иеленуші араб феодалдары құнсызданған өз жерлерін тым төмен бағаға сатуға мәжбүрледі.

Араб еңбегін еврейлік еңбекпен алмастыру заңы сионистік ұйымдардың белгілі тактикалық саясатын көрсетті.

Палестиндік арабтардың саяси ұйымдарының басшылары бірнеше рет Ұлттар Лигасына және Ұлыбританияға, мандатарий-мемлекет ретінде сионистік ұйымдардың әрекетіне тосқауыл қоюларын талап етіп өтініш жасады. Алайда бұл әрекеттері еш нәтиже бермеді.

Сионистік отаршылдық Палестина араб халқының тарапынан үлкен қарсылыққа кездесті. Екі дүниежүзілік соғыс аралығында арабтар екі майданда: ағылшын отарларының билігіне және еврейлер отарлауына қарсы күрес жүргізді.

«Ағайынды мұсылмандардың» сионистерге және Англия саясатына бірден күшті қарсылықты қатынас орнатуы Палестинадағы олардың барлық мұсылман елдерінің бірлігі мен тұтастығын қорғау және ислам жауларына қарсы жиһадта барлық әдістерді, қарулы күреске дейінгі тәсілдерді қолдану мақсатындағы идеялық платформаларынан туындады. «Ағайынды мұсылмандар» Палестина

оқиғаларына иудейлік жаугершілікті туындатқан сионизм мен мұсылман елдеріне қарсы батыстық «жаңа крест жорықтары» себепкер деді. Саяси күрес діни фанатизммен ұштасты.

1936 жылы сәуір айындағы араб толқуларының үшінші толқыны Палестина арабтарының еврей қоныстануына шектеу қою, еврейлерге жер сатуды тоқтатуды талаптарынан туындады. Еврей отаршыларына қарсы күресті британ үкіметі 25000 әскер және сионистік көмекші күштер арқылы басты. 1936–1939 жж. көтерілістер Палестина арабтарының барлық британ мандаты тарихындағы сионистерге және отарлаушылыққа қарсы ең күшті қозғалыс болды.

Аймақтағы араб толқулары нәтижесіз аяқталып қана қоймай, сонымен қатар бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан әлемдік деңгейдегі мәселені тудырды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Васильев Л.С.* История Востока: В 2 т. — Т. 1, 2: Учеб. по спец. «История» / Л.С.Васильев. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 2003.
- 2 *Мины под оливами: американо-израильский разбой на Ближнем Востоке.* — М.: Воен. издат., 1984.
- 3 *Киселев В.И.* Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект. — М., 1988.

К.А.Жунис

Роль декларации Бальфура в проблемах Палестины

В статье рассматривается политика Англии на территории Палестины в период до Второй мировой войны. Анализ «Бальфурской декларации», разработанной Великобританией, позволил автору сделать вывод об отрицательном ее влиянии на международные отношения на Ближнем Востоке. Подтверждением неприятия данной декларации народами Ближнего Востока является сопротивление арабского населения «Бальфурской декларации».

К.А.Zhunis

Role of the Balfour Declaration in the Palestine Problem

In article the policy of England in territory of Palestine during the period before the Second World War is considered. The analysis «Balfursky declaration», the developed by Great Britain, has allowed the author to draw a conclusion on its negative influence on the international relations in the Near East. Acknowledgement of aversion of the given declaration by the people of the Near East is resistance of the Arabian population of the «Balfursky declaration».

Б.К.Адамбек

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***1991–2000 жж. ТМД кеңістігіндегі саяси қатынастар**

Мақалада 1991–2000 жылдар аралығындағы Қауымдастық түрінде посткеңестік кеңістікте құрылған тәуелсіз мемлекеттердің жаңа саяси жүйесі туралы баяндалды. Автордың пікірінше, көрсетілген жылдар ішінде ТМД елдері арасында саяси және экономикалық қарым-қатынастардың негізі қаланды. Бұл тәуелсіз мемлекеттер арасындағы көптеген проблемаларды шешуге мүмкіндік туғызды.

Кілтті сөздер: ТМД, тәуелсіз мемлекеттер, Ресей, Кеңес үкіметі, саяси қатынастар, КСРО, саяси топтар, Орта Азия, Кавказ, саяси мәселелер.

Достастық кеңістігіндегі жас тәуелсіз мемлекеттер ғасырлар бойы Ресей, кейін Кеңес империясының құрамында болғандықтан, саяси қатынастардың практикасын және стратегиясын өте қиын жағдайда меңгеруге мәжбүр болды. Сондықтан бастапқы кезеңде осы салада жетістіктер мен қателіктер де аз болған жоқ. Әрине, ең бастысы бұрынғы КСРО территориясында қалыптасқан саяси проблемаларымен жаңа мемлекеттерге және олардың басшыларына есептесуге тура келді.

Әр түрлі саяси топтардың арасындағы билік үшін күрес Ресей, Грузия, Әзербайжан, Тәжікстан, Молдова сияқты мемлекеттердегі жағдайды шиеленістіре түсті [1; 521]. Тәжікстанда азамат соғысы басталып кетіп, ол бүкіл Орта Азиядағы жағдайды күрделендіре түсті. Таулы Қарабақ үшін күрес Армения мен Әзербайжан арасындағы жағдайды ерекше шиеленістіріп, Кавказда дау-жанжал тоқтамайтын ахуал қалыптасты [1; 522]. Ал ТМД мүшелерінің екі мемлекетке ұсынған бейбіт бастамалары керекті нәтижеге жеткізбеді. Өйткені Ресей Федерациясы әзербайжан-армян жанжалында Арменияны қолдап, оған саяси, моральдық әскери көмек көрсетті.

Әрине, Достастық кеңістігіндегі саяси жағдайдың тұрақты болуына әскери-экономикалық потенциалы зор Ресей ерекше рөл атқаруға мүмкіндігі болды. Бірақ бұл мемлекет ең басынан ТМД кеңістігіндегі «қос стандартты» саясат жүргізе бастады. Бір кездегі Ресей басшысы Б.Ельциннің «қанша шамаларың келгенше егемендікті алыңдар» деген үндеуін Ресейдегі кейбір империялық пиғылдағы күштер қолдамай жаңа тәуелсіз мемлекеттерге қарсы арандатушылық саясат жүргізе бастады. Бұған дәлел ретінде Ресей саяси күштерінің Молдавиядағы Приднестровье, Грузиядағы абхаз, аджар, осетин сепаратистерін астыртын қолдауынан көруге болады. Осыған байланысты Ресейдегі кейбір шовинистік пиғылдағы саяси күштердің Қазақстанның солтүстік аймақтарын «орыс жерлері» деп оларды қайтару керек деген мәселе көтерулері де сол белгілі саясаттың жалғасы болды. Сонымен қатар ТМД кеңістігіндегі бұрынғы Кеңес Одағын қайта құрғысы келген коммунистердің ынтымақтастығы байқалды. Бұл идеяны қолдайтындар барлық бұрынғы одақтас республикаларда болды және халыққа белгілі ықпалын сақтап қалды. Сондықтан тәуелсіз мемлекеттер басшылары «қызыл империяны» жандандырғысы келгендерге де қарсы күресуге өз халықтарын жұмылдыруға мәжбүр болды.

Достастықтың бастапқы кезеңінде Ресейдің жаңа тәуелсіз мемлекеттерді саяси және экономикалық жағынан да өзінің ықпалынан шығарғысы келмейтіндігі байқалды. Өйткені ол бұрынғы одақтас республикаларды өзінің негізгі мүддесі бар территориялар деп есептеді және оған сол жерлердегі орыстарды қорғау деген саяси сылтау табылды. Осы позицияны ұстанған Ресейдің ұсыныстарымен ТМД қарулы күштерінің Бас командованиясы құрылып, әскери ынтымақтастық туралы бірнеше құжатқа қол қойылды [2; 417]. Сонымен қатар Қара теңіз флотын Ресей мен Украина араларына бөлісу туралы келіссөздер басталып, онда Ресейдің осы аймақта өзінің ықпалын сақтап қалғысы келетіндігі анық байқалды [2; 417]. Осыған байланысты Ресей жағы ТМД мемлекеттеріне ұжымдық қауіпсіздік, Ресейдің кеңістікте бітімгершілік рөл атқаруы және Достастықтың сыртқы шекарасын бірігіп күзету туралы мәселелер қойды. Сонымен қатар кейбір Ресей саяси топтарының бұрынғы одақтас республикалардың мемлекет болуларына күмәнмен қарап, олардың Ресей құрамына өздері сұранады деген саяси мәлімдемелері болғанын атап кеткен жөн.

Дегенмен, Достастықтағы бастапқы саяси жағдай, оған кірген тәуелсіз мемлекеттердің бір-бірімен саяси-дипломатиялық, экономикалық және мәдени қатынастарды белсенді түрде дамытуға итермеледі. Өйткені кеңістікте реттелмеген әр түрлі проблемалар өздерінің шешімін күтіп тұрды.

Достастықтың құрылысымен оның мүшелерінің арасындағы саяси қатынастар тез дами бастады. 1992 ж. қаңтарында Мәскеуде, бір айдан соң 14 ақпанда Минск қаласында ТМД басшыларының кездесулері болып өтті [3]. Белоруссия астанасындағы кездесуде олар біріккен мәлімдеме қабылдап, онда «ТМД-ға мүше-елдер арасында бір-біріне күш көрсету арқылы қожан-лоққы жасамау жөнінде және осы елдер арасында пайда болған талас-тартыс мәселелерін бейбіт, келіс сөз арқылы реттеу жөнінде» келісімге келді. Кездесуде басқа да маңызды құжаттарға қол қойылды, оның ішінде: Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы негізінде бірігіп жұмыс атқару принциптерін сақтау туралы декларация, Ел басшылары жиналысының хаттамасы, Сауда-экономикалық ынтымақтастық саласында Достастық мемлекеттер қарым-қатынастарын реттеу туралы келісім, ТМД мемлекет басшыларының Достастықтың біріккен әскери күштерінің басшысы туралы шешім, ТМД елдері басшыларының Достастықтағы қорғаныс министрлер Кеңесін құру туралы шешімдер, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдері арасындағы стратегиялық күштер мәртебесі туралы келісім, ТМД елдері арасындағы ортақ қорғаныс бюджетін және Достастық мемлекеттерінің әскери күштерін қаржыландыруды қалыптастыру туралы келісім, мәдени және тарихи құндылықтардың шыққан жеріне қайтарылуы туралы келісім, ТМД-ның электр энергиясы саласындағы мемлекетаралық қатынастар координациясы туралы келісім, ТМД-ның теміржол транспорт органдарын координациялау туралы келісім, ТМД елдері арасында әскери қызметкерлердің әскери қызметтен босағандардың және олардың жанұя мүшелерінің әлеуметтік өміріне және құқықтарына кепіл беру туралы келісім болды [3]. Минскідегі кездесуде осындай келісімдерге қол қойылды, бұл құжаттар алдағы уақыттағы Достастық мүшелерінің қатынастарына негізгі бағыт белгіледі.

Аталған келісімдердің негізінде келесі 1993 жылдың 22 қаңтарында Минск қаласындағы мемлекеттер басшыларының Кеңесінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының Жарғысы қабылданды [4; 415]. Оның тоғыз бөлімінде ТМД-ның мақсаттары және принциптері, Достастыққа мүшелік, ұжымдық қауіпсіздік және әскери-саяси ынтымақтастық, таластарды шешу және жанжалдан сақтап қалу, экономикалық, әлеуметтік және құқық салаларындағы ынтымақтастық, Достастық органдары, Парламентаралық ынтымақтастық, қаржыландыру, жалпылама-қорытынды мәселелері бойынша баптар бекітілді. Устав халықаралық дәрежелерге сәйкес құрылды, осыдан кейін ТМД елдерінің саяси-экономикалық қатынастары осы Устав негізінде жүргізілетін болды [4; 415].

1992–1994 жылдары әр түрлі саяси келіспеушілікке байланысты Достастықтың құрамында кейбір өзгерістер болып тұрды. 1993 жылы оның құрамына Грузия кірді. Ал 1992 жылы Достастықтан Әзербайжан мемлекеті шығып, 1994 жылы ТМД құрамына кіру туралы шешім қабылдады. Осындай кейбір қайшылықтарға қарамастан, Достастық мүшелерінің арасында бірқатар маңызды шешімдер қабылданды. 1993–1995 жылдары ТМД мемлекеттері басшыларының Кеңесімен қатар Достастықтың Атқарушы хатшылығы, сыртқы істер министрлерінің Кеңесі, шекара әскерлері қолбасшыларының Кеңесі және тағы басқа органдар құрылды. Сонымен қатар ТМД төрағасы деген қызмет енгізіліп, Мемлекетаралық экономикалық комитет өзінің жұмысын жүргізе бастады [5; 278].

1997 жылдың наурыз айында Мәскеу қаласында Достастыққа кіретін мемлекеттердің басшылары өздерінің кезекті кездесулерін өткізді. Бұл саммитке қатысушылар ТМД құрылғаннан кейінгі жылдардағы бірлесіп жасаған жұмыстың қортындыларын талқылап, көптеген мәселелер бойынша пікір алысты. Сонымен қатар Достастықты дамыту жөніндегі бірқатар ұсыныстар мен шаралар қаралып, олардың басым көпшілігі мақұлданды. Кездесу барысында мемлекет басшылары құжаттардың тұтастай пакетіне қол қойды. Олардың арасында Достастықтың экономикалық интеграциясын дамыту тұжырымдамасын, «ТМД мемлекеттерінің Тәжікстан мен Ауғанстанның мемлекеттік шекарасы учаскесінде жағдайды тұрақтандыру шаралары туралы 1993 жылғы 22 қаңтардағы шешімнің қолданылу мерзімін ұзарту туралы», «ТМД мемлекеттері сыртқы шекараларының тәртібін орнату және қолдану принциптері жөніндегі декларация туралы», «ТМД елдерінің қауіпсіздік органдары мен арнаулы қызметтері басшыларының кеңесі туралы ережеге толықтырулар енгізу туралы» қаулыларды атап кетуге болады.

ТМД кеңістігінде саяси-экономикалық бағыттары ұқсас кейбір мемлекеттер өздерінің бірлестіктерін құруға дейін барды. 1997 жылдан бастап Украина, Грузия, Өзбекстан, Әзербайжан және Молдова кірген мемлекеттердің жыл сайын өтіп тұратын басшыларының Кеңесі, сыртқы істер министрлер Кеңесі, Ұлттық координаторлар Комитеті, Ақпарат орталығы құрылды. ГУУАМ-ға қатысушылар саяси-экономикалық мәселелерді талқылап, оларды бірігіп шешуге келісім-шарттар қабылдады. Бірақ бұл ұйымның құрылуы Ресейдің саясатымен сәйкес келмей отырғаны анық байқала бастады [5; 278].

1992 жылдан бастап Қазақстан мен Орталық Азия Республикаларының басшылары: Н.Назарбаев, И.Каримов, А.Ақаев, С.Ниязов және Э.Рахмонов тұрақты кездесулер өткізіп тұруы барысында Тәжікстандағы саяси дағдарысты шешу, экономикалық қатынастарды дамыту, шекараны делимитациялау, Арал проблемасын қарастыру, халықаралық ұйымдар мен көрші мемлекеттермен қатынастарды өркендету және тағы басқа маңызды мәселелер кең түрде қаралып тұрды. Осы қатынастардың дамуына қарай 1997 жылы Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан мәңгілік достық және ынтымақтастық туралы шартқа қол қойды, бұл өте маңызды саяси қадамдар еді.

1998–1999 жылдары Мәскеу, Ташкент, Минск, Астана және Ашхабад қалаларында Достастық басшыларының маңызды мемлекетаралық кездесулер өтіп, оларда бірқатар құжаттар қабылданды. Сонымен қатар осы кездесулерде ТМД елдері арасындағы қарым-қатынастардың жағдайы және оларды дамытудың болашағы, экономикалық және әлеуметтік-мәдени өмірдің маңызды бағыттары бойынша ынтымақтастықты кеңейту және тереңдете түсу туралы, сондай-ақ өз ара мүдделі болып табылатын халықаралық және аймақтық саясаттың кең ауқымды мәселелері бойынша пікір алысты. Аталған кездесулерде Ресей президенті Б.Ельцин ТМД Мемлекет басшылары кеңесінің төрағасы қызметін атқарды.

Достастық құрылысымен оған кірген мемлекеттердің заңдастыру органдары бір-бірімен саяси қатынастарды дамыту жолын іздей бастады. Осыған байланысты 1992 жылдың наурыз айында Алматы қаласында Армения, Белоруссия, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей Федерациясы, Тәжікстан және Өзбекстан Жоғарғы Кеңестерінің ұсынысымен ТМД Парламентаралық ассамблеясы құрылды [5;279].

1993–1995 жылдары осы ұйымға Әзербайжан, Грузия және Молдова мүше болып, Украина бақылаушы ретінде оның жұмыстарына қатысып тұрды. 1995 жылдың мамыр айында Армения, Әзербайжан, Беларусь, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстан басшылары Достастыққа қатысушы-мемлекеттердің парламентаралық Ассамблеясы туралы Конвенцияға қол қойды [5; 279]. Ол бойынша Парламентаралық Ассамблея ТМД кеңістігіндегі мемлекетаралық орган ретінде танылатын болды.

Парламентаралық Ассамблея оған қатысушы мемлекеттердің қаржыландыруымен өзінің қызметін атқарып, барлық мәселені Конвенция негізінде шешуге келісті. Бұл органның штаб-пәтері Санкт-Петербург қаласында орналасты.

ТМД мемлекеттерінің парламент делегациялары жылына екі рет Ассамблеяда отырыс өткізіп, консенсус негізінде шешімдер қабылдайды. Парламент делегацияларының басшыларынан құрылған Ассамблея Кеңесі барлық ұйымдастырушылық қызметті атқарады, ол бір жылда төрт рет жиналып Ассамблеяның пленарлық отырыстары, халықаралық конференциялар мен семинарларды өткізу туралы мәселелерді шешеді. Парламентаралық Ассамблеяның тұрақты жұмыс істейтін Хатшылығы құрылды. Ол ұйымдастырушылық, аналитикалық және техникалық қызметтерді атқарып, тоғыз тұрақты комиссиялардың жұмысына бағыт беріп отырады.

Парламентаралық Ассамблея Достастықтың жалпы түрдегі заңдар жобасын ұсынатын органның рөлін атқарады. Ол өткізген конференцияларда Азаматтық және Қылмыстық кодекстердің модельдері, әлеуметтік-экономикалық проблемалар талқыланып, пысықталады. Құрылғаннан бері Парламентаралық Ассамблеяның негізгі қызметі: ТМД мемлекеттерінің заңдарын жақындастыру, ортақ экономикалық, мәдени және білім аймағын қалыптастыру, қоршаған ортаны қорғау т.б. жұмыстарға бағытталады.

Достастық кеңістігіндегі парламенттер ақпарат арқылы бір-бірімен қатынастарды дамытуға тырысты. Сондықтан Парламентаралық Ассамблея ағылшын және орыс тілінде «Ақпарат бюллетенін» және халықаралық «Парламентаралық Ассамблеясының хабаршысы» атты журнал шығарып тұрады. Аталған басылымдарда Ассамблея мен оның басқарушы Кеңесінің ресми шешімдері, ұлттық парламенттердің жұмысын көрсететін құжаттар, көптеген конференциялар мен семинарлардың материалдары, саяси қайраткерлердің баяндамалары және жалпы парламентаризм тарихына арналған мақалалар шығып тұрады.

Сонымен қатар Парламентаралық Ассамблеяның штаб-пәтерінде «Мир» деп аталған телерадиокомпания ашылып, ол Достастық кеңістігіндегі халықтарға Парламентаралық Ассамблеяның әр түрлі жұмысы туралы ақпарат беріп тұратын болды. Компанияның редакциясы ресми ақпаратпен қатар ТМД-ға кіретін мемлекеттердің саяси-экономикалық және мәдени жағдайы туралы хабарлар шығаруға көшті.

Атап отырған кезеңде ТМД кеңістігіндегі саяси қатынастардың көптеген қиыншылықтары болды. Бұрын бір мемлекеттің құрамында болған республикаларда тәуелсіз мемлекеттер ретінде бір-

бірімен дамыған саяси байланыстардың дәстүрі болмады. Сондықтан Достастық елдердің саяси қатынастарында ең басынан қиын шешілетін проблемалар пайда болды, оның ішінде Ресей мен Украинаның Қырым түбегі және Қара теңіз флоты үшін таласуы, Ресей, Грузия, Молдовадағы сепаратистік қозғалыстар, жаңа мемлекеттер араларында шекараны белгілеу, Тәжікстандағы азамат соғысы, коммунистердің көптеген елдерде ұйымдастырған арандатушылықтары және т.б. Сонымен қатар жаңа тәуелсіз мемлекеттерде шашырап қалған 20 миллионнан астам орыстардың жағдайы саяси саудаға айналды.

ТМД елдерінің саяси қатынастарына АҚШ, Қытай, Англия, Германия, Жапония сияқты державалардың жүргізген саясаттары көп әсер етті, өйткені аталған мемлекеттер өздерінің Достастық елдеріндегі позицияларын және ықпалын нығайтқысы келді, және ТМД кеңістігіндегі саяси жағдайға әсер ететін саяси жоспарларын іске асыру үшін бірқатар қадамдар жасады. Сонымен қатар халықаралық терроризм және діни экстремизмді ұстанатын көптеген ұйымдардың жүргізген саясаттары Достастық халықтарының саяси байланыстарына көп кедергі жасағаны анық байқалды.

Осындай факторларға қарамастан, ТМД кеңістігіндегі саяси қатынастар атап отырған жылдары жаңа деңгейге жетіп осылайша тәуелсіз мемлекеттер арасындағы көптеген проблемаларды шешуге мүмкіншілік жасалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Верт Н.* История Советского государства. — М.: Прогресс-академия, 1995. — 620 б.
- 2 Новейшая история Отечества. XX век: Учеб. — Т. 2. — М.: Владос, 1998. — 517 с.
- 3 Встреча глав-государств СНГ // Известия. — 1992. — 16 февр.
- 4 Новейшая Отечественная история. XX век. — Кн. 2. — М.: Владос, 2004. — 534 с.
- 5 *Адамбеков Б.К.* XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 290 б.

Б.К.Адамбек

Политические отношения на пространстве СНГ в 1991–2000 гг.

В статье рассматривается история становления в 1991–2000 гг. новой политической системы, сложившейся в форме Содружества, куда вошли страны независимых постсоветских государств. Именно в этот период закладываются основы политических и экономических взаимоотношений стран СНГ, что создало условия для решения многих проблем во взаимоотношениях стран-участниц Содружества.

В.К.Адамбек

Political relations in the CIS in 1991–2000

In given article the formation history in 1991–2000 of new political system of Commonwealth where the Cooperation of Independent States (CIS) countries have entered is considered. During this period based political and economic mutual relations of the CIS countries, that has created conditions for the decision of many problems in mutual relations of the countries-participants of Commonwealth.

Г.Б.Адишева

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова***К вопросу о казахстанско-британском сотрудничестве в 1990–2000-е годы**

Автором статьи рассмотрены основные направления сотрудничества между Республикой Казахстан и Великобританией в период с 1990 по 2000 гг. Дан анализ двусторонних взаимоотношений, который приводит к выводу, что интересы Казахстана и Великобритании взаимосвязаны и направлены на развитие дружественных и взаимовыгодных отношений. Отмечено, что развитие двухсторонних партнерских отношений с Великобританией отвечает стратегическим интересам Казахстана, в то же время оно выгодно и для европейского государства.

Ключевые слова: Казахстан, евразийское государство, стратегические интересы, западное направление, восточное направление, экономическая интеграция, политическая интеграция, Великобритания, партнерские отношения, стратегические интересы.

Отстаивая на международной арене национальные и региональные интересы во внешней политике, Республика Казахстан сделала выбор в пользу многовекторного курса, стержнем которого стала стратегия многостороннего партнерства. За годы независимости Казахстан стал полноправным членом современной системы международных отношений. Приоритеты во внешней политике «остаются неизменными — активная, разносторонняя и сбалансированная внешняя политика, способная противостоять вызовам XXI века и нацеленная на обеспечение долгосрочных национальных интересов» [1].

Казахстан, как крупнейшее евразийское государство, расположенное в Азии и частично в Европе, включил в свои стратегические интересы как западное, так и восточное направления. Однако с самого начала суверенной истории внешней политики Казахстана большое внимание и значение уделялось европейскому вектору. Это было обусловлено высокой степенью экономической и политической интеграции в регионе. Одним из ключевых партнеров Казахстана в Европе изначально стала Великобритания.

Развитие партнерских отношений с Великобританией отвечает стратегическим интересам Казахстана. Внимание к британской стороне вызвано тем, что Великобритания, являясь постоянным членом Совета Безопасности ООН, будучи одним из экономических лидеров во всей Европе, в определенной мере может способствовать продвижению казахстанских интересов на международной арене. Не менее важен для Казахстана и успех демократических реформ в этой стране. Интерес Великобритании к Казахстану вызван наличием на территории огромных запасов нефти, газа и других полезных ископаемых. Также Казахстан обладает мощным транзитным потенциалом. Через казахстанскую территорию пролегает удобный путь с Запада на Восток, что очень выгодно для развивающихся экономических отношений стран Европы со странами Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии. И Казахстан, и Великобритания принимают активное участие в сохранении глобальной безопасности в мире, являются противниками силовых методов решения конфликтов, выступают против терроризма, экстремизма и сепаратизма.

В начале 90-х годов, после обретения рядом стран независимости и в связи с распадом СССР, премьер-министр Англии М.Тэтчер совершила ряд «неотложных» поездок в страны СНГ. Страны Центральной Азии были объявлены в Foreign Office как объекты, являющиеся зоной стратегических интересов, и в такие «зоны» был направлен увеличенный по сравнению с другими регионами штаб дипломатических работников.

Великобритания признала независимость Республики Казахстан 1 января 1992 г. Дипломатические отношения между двумя странами были установлены 19 января 1992 г., во время визита в Казахстан министра иностранных дел Дугласа Хэрда. Уже в октябре 1992 г. было открыто Посольство Великобритании в г. Алматы, которое в 2006 г. «переехало» в столицу Республики Казахстан — г. Астану. Казахское Посольство в Великобритании было открыто в 1996 г. С января 2006 г. Чрезвычайным и Полномочным Послом Великобритании в Республике Казахстан является г-н Пол Браммел, Чрезвычайным и Полномочным Послом Республики Казахстан в Великобритании является г-н Кайрат Абусейтов [2].

В октябре 1991 г. состоялся первый в истории двусторонних отношений визит Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева в Соединенное Королевство, заложивший фундамент для интен-

сивного развития двусторонних взаимоотношений. В ходе этого визита Н.А.Назарбаев представил РК, уделив особое внимание инвестиционным возможностям молодого государства.

18 января 1992 г. Н.А.Назарбаев встретился с министром иностранных дел и по делам Содружества Соединенного Королевства Дугласом Хэрдом. На этой встрече были обсуждены пути развития двустороннего политического и экономического сотрудничества, проблема перебазирования и сокращения ядерного оружия [3; 467]. В период с 1992 по 1993 г.г. Казахстан посетили такие высокопоставленные лица Великобритании, как министр энергетики и топливных ресурсов Джон Уэйкхем, государственный секретарь здравоохранения Вирджиния Боттомли, Ее Высочество принцесса Анна. По итогам этих встреч был подписан ряд документов по соответствующим отраслям, было привлечено внимание британских общественных и деловых кругов к экономическим, медицинским и экологическим проблемам в Казахстане.

Очередной официальный визит Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева в Великобританию состоялся 20–23 марта 1994 г. В ходе визита были подписаны основополагающие документы: Совместная декларация о дружбе и сотрудничестве, Совместная декларация об экономическом сотрудничестве, Соглашение о сотрудничестве в области образования, науки и культуры и др. [3; 468].

Согласно Совместной декларации о дружбе и сотрудничестве стороны являются дружественными государствами и партнерами в рамках международного сообщества. Отношения между ними основываются на приверженности принципам свободы, демократии, верховенства закона и уважения прав человека. Особое значение стороны придали международной стабильности и безопасности в Европе и на постсоветском пространстве. Казахстан и Великобритания подтвердили свою приверженность мирному урегулированию конфликтов политическими мерами и посредством диалога. Обе страны признали пагубную роль распространения ОМУ и средств его доставки. Соединенное Королевство подтвердило свои гарантии безопасности всем неядерным государствам, в том числе и Республике Казахстан, которая является участником ДНЯО. Обе стороны заявили о намерении поддерживать межпарламентское сотрудничество, экономическую интеграцию, а также развивать контакты между культурными учреждениями [3; 470].

Свидетельством большого внимания Великобритании к нашей стране являются визиты в Казахстан членов королевской семьи. В июле 1993 г. принцесса Анна посетила г. Алматы, в ноябре 1996 г. Президент Н.А.Назарбаев принял наследника английского престола — принца Чарльза, в 2000 г. в Казахстан прибыл Герцог Глостерский.

Очередной официальный визит Главы Казахстана в Великобританию состоялся 15–17 ноября 2000 г., в ходе которого Президент Республики Казахстан провел переговоры с Королевой Елизаветой II, Премьер-министром Энтони Блэром, министром обороны Дж.Хуном, представителями британских деловых кругов. Н.А.Назарбаев был награжден высшей наградой Великобритании — Большим Крестом Ордена Святых Михаила и Георгия. В ходе визита были подписаны документы о сотрудничестве в военной сфере, Меморандум о взаимопонимании между Правительством РК и компанией «BAE Systems» и Меморандум между Министерством образования и науки РК и Британским Советом о создании Казахстанско-Британского университета [4].

5 февраля 2004 г. состоялся официальный визит министра иностранных дел Великобритании Дж. Стро в Казахстан, целью которого стало проведение переговоров на высшем уровне, обсуждение состояния и перспектив двусторонних отношений, открытие представительства британского Посольства в г. Астане. Дж.Стро был принят Президентом Республики Казахстан, провел переговоры с Министром иностранных дел Республики Казахстан К.Токаевым, принял участие в открытии офиса Посольства Великобритании в Астане.

Начиная с 2005 г. активизировались отношения между Казахстаном и Великобританией по вопросу председательства Казахстана в ОБСЕ. Великобритания, возглавлявшая эту международную организацию, поддержала кандидатуру РК и выразила готовность в проведении консультаций. И Президент Н.А.Назарбаев, и Премьер-министр Э.Блэр находились в постоянном контакте посредством прямой переписки по важнейшим политическим, экономическим и международным вопросам двустороннего взаимодействия. Поэтому 2005 г. был отмечен дальнейшей активизацией визитов в Великобританию на высоком уровне. Лондон с официальными и рабочими визитами посетили ряд высокопоставленных лиц Республики Казахстан.

Министр иностранных дел Республики Казахстан К.Токаев 6–10 марта 2006 г. посетил Великобританию с рабочим визитом по приглашению министра иностранных дел Великобритании Дж.Стро, а также для участия в конференции «Каспий и Центральная Азия: региональная стабильность, поли-

тические и экономические перемены» под эгидой авторитетной британской организации в составе МИДа Великобритании «Wilton Park». В ходе своего визита К.Токаев провел ряд встреч с министром иностранных дел Дж.Стро, Герцогом Йоркским, британскими депутатами, представителями деловых кругов и СМИ. Он также выступил в Международном институте стратегических исследований и принял участие в работе круглого стола Каспийского информационного центра по итогам выборов Президента Республики Казахстан 2005 г. [5].

Особое внимание в двусторонних отношениях уделяется вопросу о сотрудничестве в экономической области. Для Казахстана связи с Великобританией, как одним из основных мировых рынков и экономических центров, — это хороший шанс для улучшения экономического благосостояния и развития республики. В практическом значении это положительно может отразиться в насыщении отечественного рынка финансами и товарами. В целом развитие экономических отношений между государствами имеет следующие основные направления:

- торгово-экономическое сотрудничество;
- сотрудничество в инвестиционной сфере;
- сотрудничество в нефтяном секторе.

Торгово-экономическое сотрудничество охватывает широкий круг экономических областей. Казахстан экспортирует в Великобританию продукты, сталь, шерсть, кожевенное сырье, драгоценные и полудрагоценные металлы. Великобритания импортирует в Казахстан оборудование, транспортные средства, химическую продукцию, текстиль, продукцию пищевой промышленности и др. [5; 90]. По объемам торговли Великобритания является третьим европейским торговым партнером Казахстана. На 2010 г. товарооборот между Республикой Казахстан и Соединенным Королевством Великобритании и Северной Ирландии составил более 1 млрд.долл. США, на 2006 г. — более 900 млн. долл. США (экспорт — 650,7 млн., импорт — 333,4 млн.), в 2005 г. — 743,8 млн. долл. (экспорт — 320,5 млн., импорт — 423,3 млн.), в 2004 г. — 541,1 млн. долл. (экспорт — 240 млн., импорт — 301,1 млн.), а в 2003 г. — 395 млн. долл. (экспорт — 142,9 млн., импорт — 252,1 млн.). В инвестиционной сфере взаимодействия необходимо отметить, что Великобритания выступает вторым по величине инвестором в Республике Казахстан [5; 86].

С 1995 г. действует совместный Казахстанско-Британский торгово-промышленный совет. Он координирует торгово-экономические связи и является эффективным механизмом продвижения сотрудничества. На рубеже XX и XXI вв. в столицах двух государств было проведено несколько заседаний Совета. Этот Совет координирует сотрудничество как по государственной линии, так и в сфере частного сектора.

Важнейшей областью казахстанско-британского сотрудничества является энергетическая сфера. Важно отметить, что в 2005 г. в Лондоне был подписан Меморандум о взаимопонимании, направленный на укрепление двустороннего сотрудничества в области энергетики [2]. Этот документ стал важным соглашением по улучшению условий бизнеса и привлечению инвестиций со стороны Великобритании. Британские инвестиции в Казахстан касаются, главным образом, сферы нефти и газа. Здесь успешно работают всемирно известные компании «Shell», «British Petroleum» и «British Gas», причем последняя участвует в крупнейших на сегодня в РК проектах по разработке Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения с долей участия в 32,5 %, консорциумах «Казахстанкаспийшельф» и Каспийском трубопроводном (КТК). Также действуют представительства целого ряда британских компаний и около 40 совместных с казахстанскими участниками предприятий. Предпринимательские круги Великобритании продолжают демонстрировать свою готовность делиться богатым опытом приватизации промышленности и участвовать в продолжении ее в Казахстане. В рамках проводимой руководством Казахстана кампании по передаче в управление и собственность иностранным инвесторам крупных промышленных производств в Республике Казахстан успешно работают под руководством британских совладельцев крупнейший металлургический комбинат «MittalSteel», золотодобывающие компании «Три К.Эксплорейшн» и «Бакырчик Голд».

Значительное число британских компаний работает в секторе услуг, предоставляя консалтинговые, банковские и юридические услуги. Британцы представлены в сфере гражданской авиации, где компания «British Airspace» участвовала в создании и владеет 49 % акций национального перевозчика «Air Astana». Британские компании также работают в области производства табачных изделий, добычи цветных металлов, предоставления образовательных услуг и других секторах.

Культура в двусторонних отношениях выступает тем связующим звеном, которое сближает народы. С 1993 г. в Казахстане активно действует Британский Совет (БС) — независимая организация,

которая одновременно выполняет функции культурного отдела при Посольстве Великобритании в Республике Казахстан [6; 223]. Основная деятельность Совета сосредоточена в сфере развития английского языка в РК, а также в области культуры, искусства, образования. БС проводит языковые курсы для государственных организаций и частных компаний. Совместно с БС координируется работа по обучению в Великобритании казахстанской молодежи. В 2001 г. вышло постановление Правительства Республики Казахстан о создании Казахстанско-Британского технического университета. Задача университета — подготовка высококвалифицированных кадров для промышленных комплексов страны с привлечением передовых зарубежных образовательных технологий и экспертов, а также лучших отечественных специалистов. Также Великобритания является одной из самых востребованных стран для обучения, которую выбирают студенты по образовательной линии Стипендии Президента Республики Казахстан «Болашақ».

В 2005 г. в Великобритании был реализован целый ряд культурных проектов, способствующих распространению информации о Казахстане и привлекающих внимание британской общественности к культуре Казахстана [4]. К примеру, 15 апреля 2005 г. в Лондоне в Королевском Фестивальном Холле (Royal Festival Hall) прошел концерт Лондонского филармонического оркестра под управлением талантливого молодого казахстанского дирижера Алана Бурибаева, 3 июня А.Бурибаев выступил с Борнмутским симфоническим оркестром в Кафедральном Соборе английского города Винчестер.

2 июня 2005 г. в одном из старейших кафедральных соборов Лондона «Southwark Cathedral» состоялся концерт Западно-Казахстанского филармонического оркестра под управлением известного казахстанского скрипача Марата Бисенгалиева, официально презентовавшего британской публике новую работу популярного современного классического композитора Карла Дженкинса «Реквием». В ходе концерта британская телекомпания «Granada TV» приступила к съемкам нового 90-минутного документального фильма, рассказывающего о творчестве К.Дженкинса и его сотрудничестве с М.Бисенгалиевым и Западно-Казахстанским филармоническим оркестром в процессе создания и записи «Реквиема», который был посвящен жертвам терактов 11 сентября в Нью-Йорке и показан в день четвертой годовщины данной трагедии по британскому телеканалу «ITV».

20 октября 2005 г. в авторитетной британской организации «Asia House», занимающейся распространением в Великобритании информации о странах Азии и культуре, истории и традициях азиатских народов, была организована презентация компакт-диска казахской фольклорной музыки, впервые выпущенного в Великобритании известной звукозаписывающей компанией «Topic Records» при поддержке британских музыкальных экспертов «BBC».

Таким образом, интересы Казахстана и Великобритании взаимосвязаны и направлены на развитие дружественных и взаимовыгодных отношений. Сегодня можно говорить об интенсивном взаимодействии в сфере политики, экономики и культуры. Благодаря постоянным визитам и встречам на высоком уровне, деятельности официальных и деловых кругов, Великобритания признает Казахстан как динамично развивающуюся страну и как надежного партнера. Великобритания стала одним из главных торгово-экономических партнеров Казахстана в Европе. Инвестиционные возможности Великобритании оказали огромную помощь в развитии казахстанской экономики. Культурно-гуманитарные связи дают возможность народам лучше узнать культуру, традиции и обычаи друг друга.

Список литературы

- 1 Послание Президента РК народу «Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации» // https://portal.mfa.kz/portal/page/portal/mfa/ru/content/reference_info/messages/message2005
- 2 Сотрудничество РК с Соединенным Королевством Великобритании и Северной Ирландии // http://portal.mfa.kz/portal/page/portal/mfa/ru/content/policy/cooperation/europe_america/29
- 3 Токаев К.К. Под стягом независимости: очерки о внешней политике Казахстана. — Алматы: Білім, 1997. — 736 с.
- 4 Политические связи Казахстана и Великобритании // <http://www.britishembassy.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1050510809617>
- 5 Иватова Л.М., Матишев Р.А. Особенности развития казахстанско-британских отношений в экономической сфере // Казахстан — Спектр. — 2006. — № 1. — С. 82–92.
- 6 Актуальные проблемы внешней политики Казахстана / Под ред. К.К.Токаева. — М.: Русский раритет, 1998. — 416 с.

Г.Б.Адишева

1990–2000 жылдардағы қазақстан-британ ынтымақтастығы жөнінде

Мақаланың авторы 1990–2000 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы мен Ұлыбритания мемлекеті арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын қарастыруға ұмтылыс жасайды. Екі мемлекеттің де қызығушылықтары мен мүдделері достықты әрі өзара түсіністікті дамытуға бағытталғандығына мән береді. Ұлыбританиямен екіжақты әріптестіктің дамуы Қазақстанның стратегиялық қызығушылықтарына сай және ол еуропалық мемлекеттер үшін де тиімді екендігі дәлелденген.

G.B.Adisheva

On Kazakhstan-British cooperation in the 1990–2000-s

The author of article considers the basic directions of cooperation between Republic Kazakhstan and Great Britain during the period with 1990 for 2000. Analysis of bilateral mutual relations leads to a conclusion that interests of Kazakhstan and Great Britain are interconnected and directed on development of friendly and mutually advantageous relations. The author notices that development of bilateral partner relations with Great Britain is equitable to strategic interests of Kazakhstan, at the same time it is favourable and to the European state.

Т.Ж.Газизов

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букедова

Реализованные задачи по основным направлениям сотрудничества Республики Казахстан с Южной Кореей (1999–2003 гг.)

В статье рассмотрены вопросы реализации основных целей сотрудничества Республики Казахстан и Южной Кореи. В основе сотрудничества двух стран лежат официальные визиты глав государств и подписанные в ходе визитов соглашения. Содружество осуществляется по таким основным направлениям, как энергетика, минеральные ресурсы, инвестиции, образование, наука и культура и др.

Ключевые слова: Казахстан, Южная Корея, соглашения, сотрудничество, интенсивное сотрудничество, главы государств, развитие отношений, экономика, экономический кризис, политика.

Основные направления сотрудничества между Казахстаном и Южной Кореей определяются Соглашениями, достигнутыми между главами государств во время их официальных встреч, имевших место в 1995, 2003 и 2004 гг. [1].

Важно, что основная история развития отношений между двумя странами, определенная еще на заре получения независимости Республикой Казахстан и начавшаяся в 1992 г., сохранила свою составляющую и обогатилась в ходе последующих взаимоотношений.

Более того, по мере преодоления Казахстаном экономического кризиса и выхода экономики на орбиту устойчивого роста, возрастает заинтересованность южнокорейского бизнеса на ведение дел на территории Казахстана и привнесение сюда современных технологий и «ноу-хау».

В целом же основные направления сотрудничества между Казахстаном и Южной Кореей можно представить в виде приведенной ниже схемы (рис. 1).

Следует отметить, что отношения между Казахстаном и Южной Кореей идут по восходящей спирали, из года в год обогащаясь новыми направлениями сотрудничества.

Так, по результатам встреч глав государств в 2003–2004 гг. было положено начало сотрудничеству в таких областях, как обеспечение региональной безопасности и борьбы с терроризмом, а также в области уголовно-процессуальных дел. Оба государства станут развивать интенсивное сотрудничество в области промышленности, инвестиций, торговли, разработки природных ресурсов, науки, технологий, сельского хозяйства и транспорта, в приоритетном плане содействовать тесным контактам

между представителями их деловых кругов. Страны договорились о сотрудничестве в региональных и мировых организациях, включая ООН, для обеспечения мира и процветания путем совместной работы в областях, представляющих взаимный интерес, таких как поощрение торговли, охрана окружающей среды, нераспространение оружия массового уничтожения. Новым в этом направлении становятся отношения в области сотрудничества предприятий малого и среднего бизнеса.

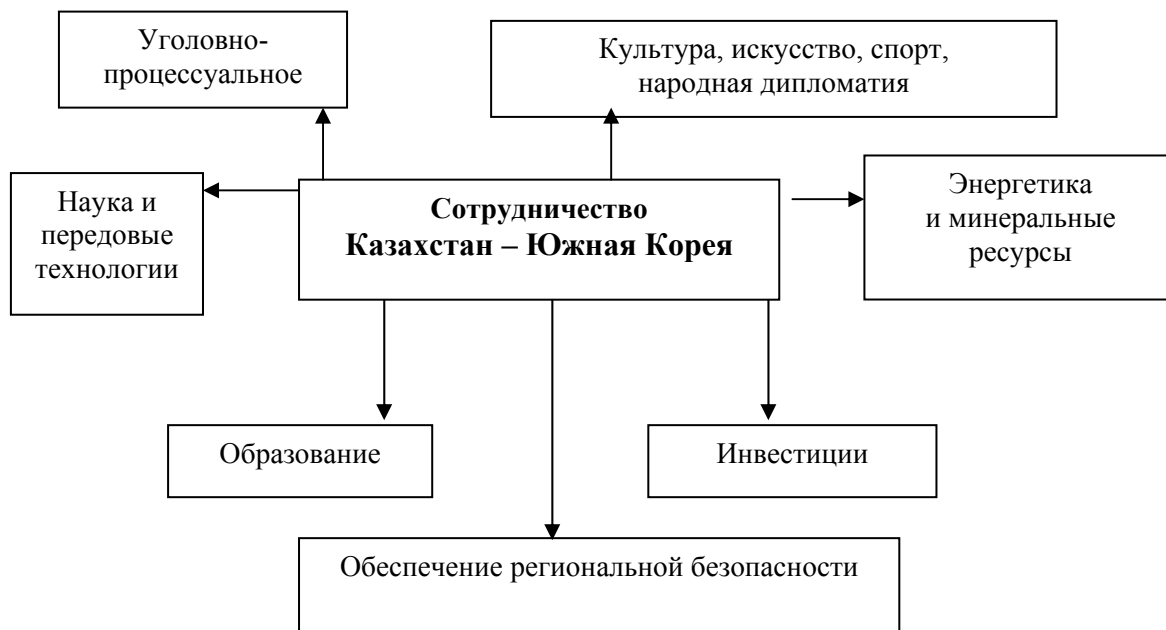

Рисунок 1. Схема основных направлений сотрудничества между Казахстаном и Южной Кореей

Проблемам развития малого бизнеса уделяется повышенное внимание во всем мире. В последние годы малые предприятия стали привлекать к себе все более пристальное внимание как исследователей, ученых-экономистов, так и политиков в различных странах. Все более широкое признание получает способность предприятий малого бизнеса вносить существенный вклад в решение проблем занятости и повышения конкурентоспособности целых отраслей. В связи с этим усиливается интерес как к изучению малых фирм, особенностей управления малым бизнесом, так и к анализу тенденций состояния данного сектора экономики и формируется потребность в соответствующей информации.

Рисунок 2. Соотношение населения и фактически действующих малых предприятий Казахстана и США

Проблема малого бизнеса особенно актуальна для Казахстана. В своем Послании народу Казахстана «Казахстан–2030» Президент страны Н.Назарбаев особо отметил значение развития малого и среднего бизнеса как одного из эффективных средств борьбы с бедностью и безработицей, к сожалению

нию, имеющей место в настоящем Казахстане. «Стратегия борьбы с бедностью и безработицей в эти годы будет основываться на развитии малого и среднего бизнеса» [2].

Однако, несмотря на значительную законодательную поддержку малого и среднего бизнеса со стороны государства, темпы развития этого сектора экономики в Казахстане пока недостаточны.

Если соотнести количество малых предприятий Казахстана и США к численности населения этих стран, то соотношение получается далеко не в пользу Казахстана (см. рис. 2). Как видно из диаграммы, если численность населения Казахстана по отношению к населению США составляет 5,6 %, то количество зарегистрированных малых предприятий в Казахстане по отношению к количеству малых предприятий США — менее чем 0,8 % [3]. Очевидно, что в Южной Корее положение с малым бизнесом если и уступает США, то ненамного.

До недавних пор основной проблемой малого бизнеса была недоступность реальных финансовых ресурсов. Сегодня главную проблему, перевешивающую все остальные вместе взятые проблемы малого бизнеса, мы видим в отсутствии перспективных проектов для организации малого бизнеса в Казахстане. При наличии действительно перспективного проекта любой коммерческий банк страны пойдет на его финансирование.

Сотрудничество в сфере малого бизнеса с южнокорейскими фирмами может активизировать развитие этого направления бизнеса в Казахстане. Особенно успешно продвигается малый бизнес Южной Кореи при содействии Ассоциации корейцев Казахстана. В 2003 г. при Ассоциации создана федерация развития малого и среднего бизнеса, куда вошли 15 компаний.

Президент Ассоциации корейцев Казахстана Ю.Цхай в своем интервью газете «Казахстанская правда» отметил: «Мы налаживаем сотрудничество с аналогичной федерацией в Корее, руководителем которой является член правительства, а также с Эксимбанком, другими организациями. Плоды такого партнерства не заставят себя долго ждать. Замечу, что наша ассоциация стала своеобразным мостом в международных связях Казахстана с Кореей, со всеми странами, где проживают наши соплеменники» [4]. Действительно, при взаимоотношении с иностранными компаниями и фирмами имеет место языковой и культурный барьеры. Наличие значительной корейской диаспоры в Казахстане является своеобразным эффективным мостом во взаимоотношениях двух стран.

Известно, что Южная Корея достигла особенных успехов в развитии электроники, малого машиностроения, текстильного производства и легкой промышленности в целом, пищевой промышленности, глубокой переработки продукции сельского производства и других областей, где в основном производство сосредоточено в малом и среднем бизнесе.

Благодаря нахождению наиболее эффективных путей совместного развития можно добиться быстрого внедрения в казахстанскую экономику достижений малого бизнеса Южной Кореи.

Значительный пласт сотрудничества предполагается в области энергетики и минеральных ресурсов. Южная Корея заинтересована в получении из Казахстана редких для нее энергетических и минеральных ресурсов.

В ходе визита Президента Южной Кореи в Казахстан в 2004 г. был подписан ряд двусторонних документов, в том числе Соглашение по мирному использованию атомной энергии [5]. Как отметили лидеры стран, подписание этого документа является гарантией безопасности двух государств. Соглашение о мирном использовании ядерной энергии и продуктов ядерной химии будет способствовать развитию сотрудничества между странами, а также обеспечит безопасность двух государств.

Южную Корею интересует и казахстанская нефть, что также является предметом дальнейшего сотрудничества стран. Предусматривается экспортирование казахстанской нефти на рынки Южной Кореи.

Корейские компании примут участие в разведке и разработке углеводородных запасов и строительстве соответствующей инфраструктуры. В частности, намечены планы Корейского нефтегазового консорциума участвовать в каспийском нефтяном проекте и выражено намерение поддерживать вовлечение других корейских компаний.

Кроме того, Корейская национальная нефтяная корпорация и Национальная компания «КазМунайГаз» договорились о разработке 650 миллионов баррелей нефти в Каспийском море и еще 200 миллионов баррелей на месторождении Тенге [5]. Это соглашение позволит Корее диверсифицировать импорт нефти, которая в настоящее время поступает в страну в основном с Ближнего Востока.

Благодаря инвестициям в казахстанские месторождения добытая там нефть в итоге составит около 6 % от общего южнокорейского импорта, куда ежегодно ввозится 800 миллионов баррелей нефти [5]. Своего «черного золота» в промышленных масштабах в Корее пока не обнаружено.

В рамках официального визита президента Кореи в Казахстан 19 сентября 2004 г. состоялся бизнес-форум «Казахстан — Корея — торговые и инвестиционные партнеры», организаторами которого выступили Казахстанский центр содействия инвестициям «Казинвест», Министерство индустрии и торговли Республики Казахстан и Корейская международная торговая ассоциация «КИТА».

Главным событием форума стало подписание соглашения о сотрудничестве между «Казинвестом» и федерацией корейских промышленников [6]. В международной встрече приняли участие более сотни представителей казахстанских и корейских предприятий.

С начала 2004 г. было создано три подобных организации с участием представителей деловых кругов Китая, Саудовской Аравии и Шанхайской организацией сотрудничества.

Согласно указанному соглашению предусматривается не только инвестирование проектов на территории Казахстана, но и привнесение в экономику страны новых технологий и производств, направленное на создание отраслей производства с высокой степенью добавленной стоимости.

Об этом, в частности, говорит подписанное соглашение о сотрудничестве в развитии проекта электронного правительства Республики Казахстан между корпорацией «Самсунг» и ЗАО «Национальные информационные технологии». После осуществления этого проекта процесс может распространиться и на другие компании Казахстана, что существенным образом повысит роль информационных технологий в Казахстане.

Казахстан будет участвовать в совместных с Южной Кореей исследованиях и сотрудничестве в области науки и передовых технологий, включая информационные технологии следующего поколения, исследования и разработки в области мирного использования ядерной энергии; производства новых материалов.

Список литературы

- 1 Указ Президента Республики Казахстан от 17 мая 2003 г. № 1096 «О Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003–2015 годы»; Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2003 г. № 1203 «О подписании Программы между Министерством образования и науки Республики Казахстан и Министерством образования и развития человеческих ресурсов Республики Корея о сотрудничестве в области образования» // www.zakon.kz.
- 2 Назарбаев Н. Казахстан–2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана. — Алматы: Юрист, 2001. — С. 95.
- 3 Ломакин А.Г. Мировая экономика. — М.: Финансы, 2003. — 320 с.
- 4 Интервью Президента Ассоциации корейцев Казахстана Ю.Цхай // Казахстанская правда. — 2004. — 21 нояб.
- 5 Штефан Е. Южная Корея рассчитывает на казахскую нефть и уран / Сеульский Вестник // vestnik.tripod.com/novosti04-II/092001
- 6 В Астане пройдет бизнес-форум «Казахстан–Корея — торговые и инвестиционные партнеры» // news.gazeta.kz/art.asp?aid=189615

Т.Ж.Газизов

Қазақстан Республикасы және Оңтүстік Корея ынтымақтастығының негізгі бағыттары бойынша атқарылған міндеттер (1999–2003 жж.)

Мақалада Қазақстан Республикасының Оңтүстік Кореямен ынтымақтастықтың негізгі бағыттары бойынша алға қойған мақсаттардың орындалуы баяндалады. Екі мемлекет арасындағы ынтымақтастық мемлекет басшыларының ресми сапарлары кезінде қол жеткізілген келісім-шарттарға негізделген. Ынтымақтастықтың басым бағыттары — энергетика және минералды ресурстар, инвестиция, білім, ғылым, мәдениет және т.б. айқындалған.

T.J.Gazizov

Realize the objectives in key areas cooperation of the republic of Kazakhstan and South Korea (1999-2003 yy.)

In article considered questions of realization of main objectives of cooperation between the Republic of Kazakhstan and the South Korea. At the heart of cooperation lies official visits of heads of the states of two countries and the agreements signed during visits. Cooperation is carried out in such basic directions as power, mineral resources, investments, formation, a science and culture, jurisdiction and other.

А.Н.Тельгарин

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

НАТО и Чехия: история и реальность

В статье рассмотрена история сотрудничества международной организации НАТО и Чешской Республики. Автором проанализированы взаимоотношения НАТО и Чехии в процессе расширения НАТО на Восток. Взаимоотношения Чехии и НАТО показаны в исторической ретроспективе и доводятся до наших дней. Обращено внимание на то, что проблема расширения НАТО на Восток сохраняет острую дискуссионность и на современном этапе. Особое внимание уделено позиции России по этому вопросу.

Ключевые слова: НАТО, Чехия, международные отношения, Центральная Европа, Восточная Европа, Россия, общественность, угроза, безопасность, суверенитет.

За шесть десятилетий, прошедших со дня основания НАТО (апрель 1949 г.), и 18 лет существования Чешской Республики (январь 1993 г.) международные отношения претерпели глубокую эволюцию. Какие бы точки зрения не существовали на эти периоды в современной историографии, вопрос о НАТО, его все большем расширении с 1993 г., членстве Чехии (1999 г.) в этой организации и последние решения об установлении систем ПРО в Чехии привлекают внимание во всем мире, в особенности в Европе, России и самой Чехии. Следовательно, такое развитие отношений НАТО – Чехия требует изучения и дальнейшего осмысления, тем более что именно накануне своего пятидесятилетия (1999 г.) США и другие страны НАТО вступили на очень опасный, беспрецедентный путь жандарма Европы и мира, развязав войну против суверенной Союзной Республики Югославии (СРЮ. — *А.Т.*) на Балканах (а это не Атлантика). При этом были попорчены все международные нормы ООН и Совета Безопасности, Заключительный Акт 1975 г. (границы неприкосновенны), Хартия Европы, а Чехия согласилась предоставить свое воздушное пространство для пролета натовской авиации для бомбардировок СРЮ. Далее последовали Афганистан (2001 г.), Ирак (2003 г.) — новые военные агрессии НАТО и США совсем далеко от Евroatлантики — в Азии.

Где же истоки расширения НАТО на Восток и идеалы «бархатной» и «нежной» революции, когда и НАТО и Чехия провозгласили только «партнерство во имя мира» (1994 г.).

Проблема расширения НАТО на Восток остается остро дискуссионной. В центре внимания дискуссии стоит вопрос не только о расширении, но и его последствиях. Чехия же свои внешнеполитические приоритеты начинала с вопроса о приеме в Евросоюз, а «Исследование о расширении НАТО» (1995 г.) излагало только политические условия и военные требования [1].

Также отмечается, что ни одна страна, не входящая в НАТО, не имеет права «вето» или «права надзора» за процессом расширения или решениями, связанными с ним [1]. По вопросу, почему НАТО расширяется, в Исследовании сделано замечание о том, что с окончанием «холодной войны» и исчезновением ОВД возникла необходимость и уникальная возможность упрочить безопасность во всем евроатлантическом регионе, не воссоздавая при этом разделительных линий [1].

В НАТО приводятся следующие доводы в пользу принятия небольших постсоциалистических стран: поддержать демократизацию; обеспечить обстановку интернационализма и демократической культуры среди военных и, конечно, всего общества; закреплять новую национальную идентичность в качестве члена западного сообщества; не допускать, чтобы новая страна варилась в соку национализма [2; 51]. То есть предполагается установление определенного контроля над странами Центральной и Восточной Европы. Тогдашний государственный секретарь США М.Олбрайт прямо заявила, что «управлять последствиями распада советской империи — вот задача НАТО» [3]. А президент США Б.Клинтон характеризовал план расширения НАТО на Восток как часть широкой стратегии Запада, как один из высших «приоритетов президента для американской внешней политики» [2]. То есть расширение НАТО является частью глобальной стратегии США.

Причина стойкого сопротивления России планам расширения НАТО заключается в том, как «раскрыл карты» З.Бжезинский, что в будущем она сама хотела бы доминировать в этом регионе [4; 28]. Другой знаток «кухни» американской внешней политики Г.Киссинджер говорит: «Существование НАТО всегда опиралось на враждебные отношения с Россией» [5].

В странах Центральной и Восточной Европы также доминировали враждебные отношения к России. Общественность этих стран видела в России потенциальную угрозу своей безопасности. НАТО, считали они, может выступить гарантом их суверенитета.

О необходимости начать практические мероприятия по подготовке к приему в НАТО новых членов — бывших социалистических государств Центральной и Восточной Европы — на Западе заговорили в 1995 г. В сентябре 1996 г. в Детройте президент США Б.Клинтон заявил, что будет происходить двуединый процесс: расширение НАТО на Восток и укрепление дружественных отношений с демократической Россией. В то же время необходимость расширения блока мотивировалась непредсказуемостью внутривосточной ситуации в России.

Хотя согласно ежегодно проводимым опросам Евробарометра 1995 г. 41 % чехов были против присоединения к НАТО [2; 58]. Ведущие западные государства заинтересованы включить страны Центральной и Восточной Европы в сферу своего влияния. В свою очередь бывшие союзники СССР по Варшавскому договору хотят стать членами военно-политического блока. Следует отметить, что ослабление политического и экономического веса России послужило предпосылкой расширения НАТО на Восток. И здесь родилась идея подписать некий двусторонний документ, который мог бы послужить снижению накала полемики вокруг расширения НАТО.

Состоявшийся в марте 1997 г. Российско-американский саммит в Хельсинки сделал атмосферу подготовки такого документа более благоприятной. Окончательно согласовать подписание основополагающего акта 1997 г. и его положения стало проще. Основополагающий акт провозгласил начало «фундаментально новых отношений между Россией и НАТО», целью которых виделось построение «долговременного партнерства» [6; 16].

Но нужно сказать, что, провозгласив партнерство между Россией и НАТО, основополагающий акт не смог продвинуть его настолько, чтобы удержать двусторонние отношения от серьезного ухудшения на рубеже веков [6; 17].

В июле 1997 г. на сессии НАТО в Мадриде было принято решение о приеме в Альянс первой волны постсоциалистических стран — Венгрии, Польши, Чехии — с таким расчетом, чтобы их окончательная интеграция в НАТО произошла в 1999 г. Президент Чехии В.Гавел и министр иностранных дел И.Желенец 8 июля 1997 г. объявили историческим днем для страны. 15 июля 1997 г. Комиссия ЕС рекомендовала пригласить Чехию к началу переговоров о вступлении в ЕС [7; 126]. Между тем уверенности в том, что парламент Чехии одобрит вступление страны в НАТО, не было. Неясной оставалась идея проведения национального референдума по этому вопросу. Но тут президент В.Гавел, убежденный сторонник вступления Чехии в НАТО и противник проведения референдума, обвинил чешскую социал-демократию в попытке использовать вопрос о будущей безопасности страны в качестве предмета политического торга, намекнув, что он может пересмотреть свое решение предложить председателю партии М.Земану пост премьер-министра [7; 129]. Этого оказалось достаточно, чтобы социал-демократы сняли все возражения, и обе палаты парламента проголосовали с большим единодушием.

В апреле 1999 г. на юбилейных торжествах по случаю пятидесятилетия блока в США Чехия торжественно была принята в НАТО.

Членству Чехии в НАТО более десяти лет. Что в активе и что в негативе?.. Ведь экзотический период позади. В активе НАТО и Чехии, несомненно, обеспечение военно-политического доминирования Запада в условиях прогрессирующего ослабления их экономических позиций; сохранение стратегического союза США и части европейского континента; укрепление влияния США в Европе. В негативе — претензия и реальная политика действовать за пределами территории стран-членов без санкций ООН и СБ; активизация за пределами традиционной зоны ответственности (Югославия, Афганистан, Иран); неадекватность качественно новых отношений с Россией, несмотря на планы и заявления. Настали реалии. И НАТО и Чехии приходится платить — и политически, и экономически. НАТО и Чехии приходится задумываться: бесплатного сыра и в политике не бывает.

Сегодня, когда посткоммунистическая трансформация в основном завершена, пришло время освободиться от прежних комплексов. Для многих становится ясно, что само по себе членство в западных институтах не решает всех старых проблем НАТО, стран Центральной и Восточной Европы, более того, иногда создает новые. Внутренняя демократизация не оказала влияния на сферу внешней политики. «Бывшая зависимость от Советского Союза сменилась подчас еще более жесткой зависимостью от западных держав, особенно в связи со вступлением в НАТО и ЕС» [8].

Президент Чехии В.Клаус, экономист-прагматик, довольно скептически оценивает последствия расширения ЕС как для новых, так и для старых членов. В расширении ЕС В.Клаус не видит сколь-нибудь значимых положительных эффектов, эффект уже исчерпал свое действие задолго до мая 2004 г. [9; 379–380].

«Столь же маргинален и финансовый эффект, прежде всего для более развитых стран-членов. Все свидетельствует о том, что Чехии в ближайшие годы уготована роль чистого плательщика, а вовсе не получателя средств ЕС» [9; 380]. Многим уготована роль «младших братьев». Да и вступление в НАТО потребует новых расходов; военные специалисты оценивают их в 10–15 млрд. долларов [10].

Ситуация стала осложняться в связи с планами США и НАТО разместить в Чехии, а также в Польше элементы системы ПРО. В 2009 г. такое решение было поставлено под сомнение новой администрацией демократов под руководством Барака Обамы в условиях экономического кризиса [11].

Однако фактическое размещение системы ПРО в Чехии и Польше имеет место. США используют НАТО как инструмент для «выкручивания рук» своим европейским союзникам. На сегодня речь идет о прямо противоположном — возможности использовать НАТО для ограничения односторонности в действиях США. Но для этого, как минимум, необходимо сохранение дееспособности НАТО, а не его прогрессирующая эрозия и маргинализация [12]. И Чехии тоже придется задуматься о качественно новых отношениях с НАТО.

Список литературы

- 1 Сибурский Б.Ф. Появилось желание вступить в НАТО // Независимая газета / <http://ng.specile/2000-03-28/15natohtm>
- 2 Траус А. НАТО. С Россией или без нее // Международная жизнь. — 1998. — № 4. — С. 51.
- 3 Восточная Европа и интересы России. Совет внешней и оборонной политики // <http://www.svopri/doklad03.bun>
- 4 Эрлер Г. Расширение НАТО. Мифы, риски, перспективы // Международная жизнь. — 1997. — № 8. — С. 28.
- 5 К вопросу о расширении НАТО на Восток // <http://www.nuru/analitik/pol/ins/obzory/010516html>
- 6 Ознобишев С.К. Россия — НАТО: Реалистичное партнерство или виртуальное противостояние // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 1.
- 7 Обзор конституционных новостей. Чехия // Конституционное право: восточное обозрение. — 1998. — № 3. — С. 129.
- 8 Мир перемен // 2008. — № 1. — С. 32.
- 9 Мировая политика и международные отношения: Учеб. пособие / Под ред. С.А.Ланцова, В.А.Ачкасова. — СПб.: Питер, 2008. — 448 с.
- 10 Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России. 1648–2005 гг. — М., 2010. — 317 с.
- 11 Богатуров А.Д., Аверков В.В. История международных отношений. 1945–2008. — М., 2010. — 418 с.
- 12 Современные международные отношения и внешняя политика / Под ред. акад. А.В.Торкунова. — М.: МГИМО, 2005. — 527 с.

А.Н.Телғарин

НАТО және Чехия: тарихы және шындығы

Мақалада халықаралық ұйым НАТО мен Чехия Республикасы арасындағы ынтымақтастықтың тарихы баяндалады. Автор НАТО-ның Шығысқа қарай кеңеюі үрдістерінен кейінгі халықаралық жағдайды қарастыра келіп, осы үрдістегі НАТО мен Чехия арасындағы қарым-қатынастарға талдау жасайды. НАТО-ның Шығысқа қарай кеңею мәселесі қызу пікірлерді туғызып отыр және осы мәселеде Ресейдің ұстанымына ерекше көңіл бөлінеді.

A.N.Telgarin

NATO and the Czech Republic: History and Reality

Article is considered the history of cooperation of the international organization of the NATO and the Czech Republic. The author analyzes mutual relations of the NATO and Czech in the course of NATO expansion on the East. Mutual relations of Czech and the NATO are considered in a historical retrospective and lead up, up to now. The attention that the problem of expansion of the NATO on the East keeps sharp discussion and at the present stage is paid. The special attention is given to a position of Russia on this question.

Республика Казахстан: некоторые вопросы геополитики и национальной безопасности

В статье рассмотрены теоретические аспекты геополитики и национальной безопасности Республики Казахстан с момента обретения ею независимости. Автором особо отмечен такой факт, что геополитика как наука и национальная безопасность как теория в Республике Казахстан достаточно молоды, в силу чего они абсолютно открыты для теоретических дискуссий. Двойкая природа государственных интересов как интересов властных и народных составляет специфику национальной (государственной) безопасности, на что автор обращает особое внимание.

Ключевые слова: Казахстан, вопросы геополитики, национальная безопасность, внешняя политика, внутренняя политика, безопасность, безопасность государств, военная безопасность, экономическая безопасность, экологическая безопасность, информационная безопасность.

С обретением государственной независимости перед Казахстаном возникли задачи определения своего лица на международной арене, выработки самостоятельного стратегического курса развития во внешней и внутренней политике. Успех начатых преобразований напрямую зависит от множества факторов, характеризующих внутри-, внешнеполитическую ситуацию в республике, — экономики, экологии, состояния обороноспособности, социального и межэтнического консенсуса и др. Все перечисленное входит в единую систему национальной безопасности государства, которая, в общепринятом понимании, складывается из военной, экономической, экологической, информационной безопасности. Некоторые авторы добавляют еще культурную и демографическую. Термин «национальная безопасность» впервые употребил в 1904 г. американский президент Теодор Рузвельт.

В бывшем СССР понятие национальной безопасности не нашло применения, как и сопряженная с ним наука «Геополитика». Только с начала 90-х годов стали появляться первые книги и статьи, активно освещающие геополитические факторы.

Под геополитикой обычно понимается область знаний, «характеризующая место и конкретные исторические формы воздействия территориально-пространственных особенностей государств на локальный и глобальный международные процессы» [1; 58].

Как наука геополитика, так и теория национальной безопасности не только молоды, но и совершенно открыты для теоретических дискуссий. Нет единых трактовок, устоявшегося категориального аппарата, не говоря уже о методологии исследования. Каждый автор привносит что-то свое в общую копилку знаний, а нередко и «переосмысливает» все заново, оригинально оперируя фактами.

Если перевести слово «геополитика» с греческого (гр. *геос* — земля, *полис* — власть), то получится «власть земли». Первые геополитики — Рудольф Челлен, Карл Хаусхофер, их идейный предтеча Фридрих Ратцель мыслили новую науку как сплав знаний о различных сторонах возникновения и функционирования государства во времени и, прежде всего, в пространстве. В отличие от политической географии новая наука предполагала широкое аналитическое взаимодействие с экономикой, демографией, историей, культурой, а по сути, в той или иной степени, со всеми проявлениями человеческой жизнедеятельности. На вопрос, «в чем сила государства», геополитики отвечали: «в совокупном единстве постоянных и переменных показателей». К первым относили природно-климатические условия страны, ко вторым — антропогенные: социальные, экономические, военные, демографические и прочие параметры.

К сожалению, в силу ряда причин наибольшее распространение молодая наука о государстве получила в фашистской Германии. После поражения «Третьего рейха» победители откинули его идеологическое наследие, не особенно задумываясь об объективности геополитических категорий.

С 1990-х гг. в мире происходит взаимопротиворечивый процесс перегруппировки государственных образований (распад СССР, Югославии, Чехословакии, с одной стороны, а с другой — стремление стран войти в Европейское сообщество). Взгляд на мир сквозь призму национальных (государственных) интересов приобретает новую сторону.

Нет разницы, что представляет собой современная геополитика — науку, учение, область знания или даже просто толкование. (В литературе встречаются такие понятия.) Взаимосвязь факторов земли (государственной территории) и власти общепризнанна и не требует особых доказательств. Эра торжества общечеловеческих ценностей через новое мышление и вселенское братство, кажется, несколько отодвинулась во времени.

В Казахстане геополитика обычно упоминается в контексте рассуждений типа: «геополитическое положение республики выгодное, потому что страна находится в центре континента Евразия, занимает большую площадь на стыке крупнейших цивилизаций (исламской, конфуцианской и христианской), является перекрёстком торговых путей. Но перечисленные несомненные плюсы — к ним иногда ещё добавляют богатые природные ресурсы» — сопровождаются не менее существенными минусами.

Большая территория выгодна для обороны в смысле развёртывания и манёвра войсками, но чтобы надёжно охранять огромные границы, требуется крупная армия. Ярво выраженная континентальность и отсутствие выхода к мировому океану оборачиваются трудностями в транспортировке грузов (история с нефтепроводами тому пример). Стык трёх культур: обогащение граждан духовно — увеличивает вероятность цивилизационного разлома, о котором убедительно предупреждает крупнейший авторитет геополитики Самуэль Хантингтон. Наконец, богатства недр могут еще и подтолкнуть более могущественных соседей к желанию ими овладеть.

Выгодным считается соответствие стран двум параметрам: отдалённость от великих держав и как можно меньшая протяженность сухопутных границ. В этом отношении самые «безопасные» в мире Япония, Англия, Австралия. Это подтверждает и история: на туманный Альбион не было нашествий со времён Вильгельма Завоевателя (1066 г.), японцы благополучно пересидели на островах все средневековые и новое время, Австралия, обретя государственность, не знала ни одного вторжения на свою территорию [2; 10].

Казахстану в этом смысле не повезло. На первый взгляд, выгоды — невыгоды его территории взаимно уравниваются, но добавляются такие факторы: заинтересованность Китая (восточного соседа) в силу демографических причин в территориальном расширении; нестабильность на среднеазиатских границах, где противостояние исламского и светского жизненных укладов ещё далеко от окончательного прояснения. Только с запада (со стороны Каспия) Казахстану вроде бы ничто не угрожает, но там Тенгиз и нефть, а формула «где нефть — там и кровь» — один из самых проверенных постулатов в мировой политике (Персидский залив и Чечня — тому далеко не единственные подтверждения).

Учитывая все перечисленные аспекты, геополитическое положение Казахстана следует считать выгодным, но чрезвычайно опасным. На это обратил внимание Президент Н.А.Назарбаев, отметив, что «в мире сохраняются серьёзные противоречия экономического, территориального, религиозного, этнического и другого характера, которые могут привести к вооруженным конфликтам, затрагивающим интересы Казахстана» [3].

Вернемся к теории. Основным объектом геополитического исследования, на мой взгляд, следует считать национальную безопасность страны. При этом под национальной безопасностью следует понимать именно безопасность государства, а не этносов, его образующих или доминирующих в нём, хотя структура системы национальной государственной безопасности включает в себя этнический аспект, а также, в меньшей степени, информационный.

Геополитику относить к наукам пока ещё рано, не завершено формирование предмета исследования. По этой причине наиболее оптимальной, на мой взгляд, выглядит такая ее характеристика: геополитика — область научных знаний о безопасности государства и народов, его образующих. Здесь заложено некоторое внутреннее противоречие. Как известно, категория безопасности состоит из трёх составляющих: отсутствие угроз личности (индивидууму), обществу и государству (именно в такой, восходящей от частного к общему последовательности). При этом безопасность зависит от интересов личности, общества и государства, которые совершенно не обязательно совпадают между собой. Более того, стремление большинства личностей (т.е. общества) может идти вразрез с запросами государства, а государство может представлять угрозу для самого существования населения (Пол Пот, организовавший массовую «чистку» кампучийцев, это доказал.) [2; 11].

Порассуждаем: если под интересами личности подразумевать типичные общечеловеческие чаяния — уверенность в завтрашнем дне, экономическую стабильность, обеспеченную старость, гарантии благополучия детей, мир и процветание государства, то интересы общества или народа всегда

будут совпадать с интересами большинства индивидуумов. Отсюда: категории «личная», «общественная» или «народная безопасность» — суть почти синонимы. В политическом смысле (с точки зрения именно науки о власти, а не юриспруденции) вообще нет никакой разницы между угрозами безопасности обществу и личности. Однако следует признать, что государственные интересы несколько иные и включают в себя прежде всего вопросы сохранения существующего статус-кво. Поясню: государства как живого организма человека нет. Интересы государства — это те же самые общечеловеческие интересы, но только сконцентрированные на определенном уровне власти. Иначе говоря — это интересы народные в сумме с интересами власть предержащих, правителей.

Именно в двоякой природе государственных интересов, как интересов властных и народных, заключается специфика национальной (государственной) безопасности. Только в моноэтнических странах, которых на земном шаре явное меньшинство, можно говорить о каком-то единообразии интересов государственных и народных, адекватных национальным. Термин «национальная безопасность» имеет подлинный смысл применительно к ним, но отнюдь не к Казахстану, России, другим странам СНГ. Любой опрос общественного мнения в той же России по поводу войны в Чечне покажет отрицательное отношение большинства россиян к вводу войск (т.е. «общественные» интересы против), однако в реальности кровопролитие нарастает и прикрывается через СМИ пропагандой национальных интересов России. Самое печальное, что правы, по-своему, обе стороны: граждане не хотят погибать и платить на войну налоги, государство опасается — если не подавить сепаратизм в зародыше, то завтра распадется страна. Но где же истина? Всякая ли угроза для государства является угрозой для его народа или наоборот? В идеале интересы личности, общества и государства должны совпадать, но где в мире есть идеальные страны? Подавляющая масса внутрисоциальных и международных конфликтов определяется указанным противоречием личного с государственным через общественное. Если государственные — национальные интересы постулировать через интересы народа плюс интересы властителей, то ответ, почему государство обычно стремится сохранить статус-кво, стабильность в обществе, ясен.

В свете изложенного выше государство есть самосохраняющаяся, консервативная по своей природе система, со своими интересами, в основе отличия которых от интересов общества — стремление во что бы то ни стало удержать власть и имеющиеся блага. Обычно природу государственных интересов сама же государственная машина маскирует как якобы общенациональные и национальные.

Поскольку под национальным большинством жителей бывшего СССР понимают этническое — термины «национальные интересы» и «национальная безопасность» крайне неудачны, так как затуманивают этническим признаком властную первооснову государственных интересов. Этническая безопасность отличается от национальной и включает в себя демографический и культурологический аспект существования этносов, т.е. имеет иное содержание.

Список литературы

- 1 Политология. — М., 1993. — 210 с.
- 2 Хлютин В. Казахстан в геополитическом измерении // Мысль. — 1996. — № 1.
- 3 Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. — Алматы, 1992. — С. 52.

А.К.Капышев

Қазақстан Республикасы: геосаясат және ұлттық қауіпсіздіктің кейбір мәселелері

Мақалада тәуелсіздік алғаннан кейінгі Қазақстан Республикасының геосаясаты мен ұлттық қауіпсіздігі мәселелерінің теориялық аспектісіне көңіл бөлінеді. Автор геосаясат пен ұлттық қауіпсіздік ғылым ретінде жас болғандықтан, оларға байланысты теориялық пікірталастардың да көп екендігіне тоқталады. Мемлекеттің қызығушылығының табиғаты екі түрлі, ол: билік және халық ұлттық (мемлекеттік) қауіпсіздіктің спецификасы.

А.К.Капышев

Republic of Kazakhstan: some of politics and national security

Article are considered theoretical aspects of geopolitics and national safety of the Republic of Kazakhstan from the moment of finding the independence. The author especially notices such fact that geopolitics as the science and national safety as the theory in the Republic of Kazakhstan are young enough. And because of it they are absolutely opened for theoretical discussions. The double nature of the state interests as interests imperious and national makes specificity of national (state) safety, on what the author pays special attention.

МЕРЕЙТОЙЛЫҚ ДАТАЛАР ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ

Т.ғ.к., доцент Н.А.Бейсенбековаға — 60 жас

2010 жылдың қазан айының 16 жұлдызында академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің тарих факультетінің археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, ұлағатты ұстаз Бейсенбекова Нұрсахан Ахметқызы 60 жасқа толады.

Нұрсахан Ахметқызы Талдықорған облысы Қапал ауданы Ильич атындағы кеңшарда дүниеге келген. 1969 жылы Алматы қаласындағы С.М.Киров (қазіргі әл-Фараби) атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне түсіп, аталған оқу орнын 1974 жылы үздік тәмамдап, сол жылы Қарағанды мемлекеттік университетіне жолдамамен келеді. 1970-ші жылдары жас маман болып келген Нұрсахан Ахметқызы өзіне жүктелген жауапты міндеттерді абыроймен орындайды.

Аталған жоғары оқу орнында алған білімін жастарға жеткізу, оларды жоғары адамгершілік рухта қоғамның адал перзенті ретінде тәрбиелеу, ғылым шыңына шығару жолындағы ұстаздық жұмысын бастады. Осы жылдары оның халық ағарту саласындағы терең білімі, қажырлы еңбегі, дәріскерлік шеберлігі, сондай-ақ ұйымдастыру, басқару ісіндегі парасаттылығы мен көрегенділігі анық байқалды. Университет өмірінің барлық саласындағы жұмыстарға белсене араласты. Сонымен бірге айналасындағы шәкірттеріне, әріптестеріне ұзақ жылдар жинақтаған ұстаздық тәжірибесі мен танымал ғылыми еңбектерімен өнеге көрсетуде. Ғалымның еңбегі университет, аудан, қала көлемінде ескеріліп, әріптестер, әкімшілік тарапынан талай мақтау-марапаттарға ұсынылған болатын. «Ұстазы жақсының — ұстамы жақсы» дегендей бүгінде Нұрсахан Ахметқызының алдынан дәріс алған шәкірттерінің көпшілігі еліміздің елеулі азаматтары болып табылады.

Н.А.Бейсенбекова «Қазақстанның Шығыс Еуропа елдерімен экономикалық және мәдени байланысы» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын 1992 жылы қорғады. Қазақстанның қазіргі заман тарихы саласындағы маман, 80-нен астам ғылыми-әдістемелік еңбектердің авторы. Оның ішінде 2 оқу құралы («Қазақстан тарихының тарихнамасы», «Алғашқы қауымдық құрылыстың тарихы»), 1 монографиясы («XX ғасырдың басындағы Сарыарқаның ұлы азаматтары») бар. Қазақстан Республикасы «Мәдени мұра» бағдарламасының орындалуына өз үлесін қосқан ғалым-ұстаз. XX ғасырдың басындағы «Орталық Қазақстандағы тарихи тұлғалар» атты жобаны дайындап, өзінің пікірлес әріптестерін ұйымдастыру арқылы «XX ғасырдың басындағы Сарыарқаның ұлы азаматтары» ғылыми еңбекті жарыққа шығарды. «Қазақстанның мерзімді басылымдары тарихы», «Қазақстан Республикасында мектеп білімінің қалыптасу кезеңдері», «Қазақ халқының тарихи ойлары», «Тарих ғылымындағы номадизм мәселелері» атты пәндерден оқу-әдістемелік кешендер әзірледі. Ол «ҚР ұлттық қауіпсіздігі», «ҚР дипломатиясы», «Қазақ зиялыларының еңбектеріндегі ұлт тәуелсіздік идеясы», «Қазақстан тарихының тарихнамасы», «Тарихты оқыту әдістемесі», «Қазақ зиялыларының қалыптасу тарихы» сияқты күрделі де қызықты курстардан дәріс оқиды. Магистранттардың ғылыми жұмыстарына жетекшілік етеді.

Н.А.Бейсенбекованың ғылыми мақалалары республикалық, аймақтық, халықаралық конференциялардың жинағында және Жоғарғы аттестациялық комиссияның рұқсат еткен журналдарында

талай рет жарияланды. «Суверенитет и внешняя экономическая деятельность Казахстана» (1992), «Мұстафа Шоқай еңбектеріндегі тәуелсіздік идеясы» (2001), «Бөкейханов еңбектеріндегі XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси құқықтық мәселелері» (2003), «Қазақ зиялыларының саяси-құқықтық көзқарастарының дамуы (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы)» (2004), «Участие А.Беремжанова в первой и второй Государственной думе» (2004), «Е.Бекмаханов және Қазақстан тарихы», «Сұлтанмахмұт Торайғыровтың еңбектеріндегі ұлттық тәуелсіздік идеясы» сияқты іргелі мақалалары соның дәлелі.

Ол 2004 жылы елімізде өткен саяси партияларды сайлау науқанында № 77 сайлау учаскесінің төрайымы ретінде қоғамдық жұмысты әділ атқарып, сайлаушылардың ризашылығына бөленді.

2002–2005 жылдар аралығында археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының меңгерушісі болып жұмыс атқарды. 2005 жылы «Қарағанды мемлекеттік университетіне еңбегі сіңген қызметкер» құрметті атағы берілді. Факультеттегі кураторлар Кеңесінің төрайымы, ұзақ жылдар бойы әдістемелік Кеңестің төрайымы ретінде ғылыми-әдістемелік жұмыстардың дамуына үлес қосты. Университеттегі үгіт-насихат тобының мүшесі, «Жас Алаш» студенттер үйірмесінің жетекшісі. Университеттің базалық мектептерінде 2000–2009 жылдар аралығында М.Шоқай, Ә.Бөкейханов, Б.Сырттанов, Д.Сұлтанғазин сияқты қазақ зиялылары туралы тарихи-танымдық кештерді ұйымдастырды. 2002–2007 жж. облыстық теледидар арқылы Қарағанды облысының құрылу тарихы, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының тағдыры жайлы арнайы дәрістер оқыды. 1997 жылдан бастап Қарқаралы ауданында, Бесоба кентінде, Шет және Жаңаарқа аудандарында саяси қуғындарды еске түсіруге арналған шараларға белсене қатысады. Өмірлік кредосы — «өмірінің соңына дейін қазаққа қызмет ету». Пір тұтатын тарихи тұлғалары: Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқай.

Нұрсахан Ахметқызының Қарағанды облысы, Қарағанды қаласындағы және университеттегі оқу-тәрбие жұмыстары жайлы «Әйел әлемі» атты облыстық теледидарда кинофильм түсіріліп, көрсетілді. Өмірінің үлкен белесі ретінде 5 жыл бойы Қарағанды мемлекеттік университетінің дайындық бөліміне «Заңтану» мамандығына түсетін шәкірттерге сабақ берген жылдарын айтуға болады. Заңгер мамандығын бітірген шәкірттері бүгінде республикамыздың әр түкпірінде үлкен заң қызметкерлері болып жұмыс атқарады. Олар ұстазымен бүгінгі күнге дейін байланысын үзген жоқ.

Ғылым мен отбасының берекесін ұштастыра білген Нұрсахан Ахметқызы ғалым, білікті ұстаз ғана емес, сонымен қатар бір шаңырақтың ұйтқысы, адал жар, аяулы ана, ардақты әже. Жан жары университет профессоры Жауымбаев Сағындық Ұбайұлы екеуі бала өсіріп, тәрбиелеп, қазіргі кезде үш немерелерінің қызығын қызықтап отыр. Осынау жалынды, көңілді, өмірге ғашық жан — Нұрсахан Ахметқызын мерейтойымен шын жүректен құттықтаймыз.

Тарих факультетінің ұжымы Сізді талантты, білікті педагог және жарқын тұлға ретінде бағалайды. Сізді факультеттің профессорлық-оқытушылар ұжымы, магистранттар, студенттер құрмет тұтады.

Факультет және кафедра ұжымы Сізге зор денсаулық, жаңа ғылыми жұмыстар жолында шығармашылық табыс пен жетістіктер, отбасыңызға амандық тілей отырып, талантты, дарынды шәкірттерді тәрбиелей беріңіз демекпіз.

Өскембаев Қ.С., археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының меңгерушісі т.ғ.к., доцент

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Адамбек Б.К.** — бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының доценті т.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Адишева Г.Б.** — преподаватель кафедры всемирной истории и международных отношений, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Алиева С.К.** — доцент кафедры международных отношений к.и.н., Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.
- Баймолдина Ж.С.** — тарих пәнінің мұғалімі, № 39 М.Жұмабаев атындағы гимназия, Қарағанды.
- Батурина Л.Л.** — профессор кафедры всемирной истории и международных отношений к.и.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова.
- Бейсенбекова Н.А.** — археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының доценті т.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Блялова А.С.** — магистрант 2 курса исторического факультета, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Бокижанова Г.К.** — доцент кафедры педагогики к.п.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Газизов Т.Ж.** — преподаватель кафедры всемирной истории и международных отношений, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Горовой В.В.** — доцент кафедры всемирной истории и международных отношений к.и.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Евдокимов В.В.** — профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории д.и.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Жаркенова А.М.** — к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.
- Жауымбаев С.Ұ.** — археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры т.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Жумагулов К.Т.** — зав.кафедрой всемирной истории д.и.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы.
- Жұмашова А.А.** — этнография бөлімінің менгерушісі, Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі, Шымкент.
- Жүніс К.А.** — аймақтану және әлемдік экономика кафедрасының доценті т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы.
- Зуева Л.И.** — доцент кафедры археологии, этнологии и отечественной истории к.и.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Какенова Г.М.** — д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.
- Капышев А.К.** — начальник научно-исследовательского и редакционно-издательского отдела к.и.н., Кокшетауский технический институт МЧС РК.

- Козина В.В.** — зав.кафедрой истории Казахстана профессор, д.и.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Қарсыбаева Ж.А.** — Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Мақтұпова Б.Е.** — тарих пәнінің мұғалімі, № 92 гимназия, Қарағанды.
- Мұқанова А.Н.** — археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының аға оқытушысы т.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Огнева М.Г.** — учитель истории гимназии № 45, Караганда.
- Өскембаев Қ.С.** — археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының меңгерушісі т.ғ.к. доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Сактаганова З.Г.** — декан исторического факультета профессор, д.и.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Сатанов А.Б.** — тарих факультетінің 2-курс магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Селиверстов С.В.** — ведущий научный сотрудник к.и.н., Институт истории государства, Астана.
- Смағұлова Г.М.** — бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының меңгерушісі, доцент т.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Смағұлова Қ.С.** — тарих пәнінің мұғалімі, № 7 Жамбыл атындағы дарынды балаларға арналған мектеп-интернаты, Қарағанды.
- Суинова А.С.** — преподаватель кафедры всемирной истории и международных отношений, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Тельгарин А.Н.** — профессор кафедры всемирной истории и международных отношений к.и.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Уәлиева Г.Қ.** — тарих факультетінің 2-курс магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Фалезинская И.Ю.** — преподаватель кафедры всемирной истории и международных отношений, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Шайжанова Г.К.** — тарих факультетінің 2-курс магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Шлюпиков М.В.** — доцент кафедры всемирной истории и международных отношений к.и.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.